

І.С. ВІНОКУР

**ІСТОРІЯ
ТА КУЛЬТУРА
ЧЕРНЯХІВСЬКИХ
ПЛЕМЕН**

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПЕДІНСТИТУТ ІМ В. П. ЗАТОНСЬКОГО
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

І. С. ВІНОКУР

**ІСТОРІЯ
ТА КУЛЬТУРА
ЧЕРНЯХІВСЬКИХ
ПЛЕМЕН
ДНІСТРО-
ДНІПРОВСЬКОГО
МЕЖИРІЧЧЯ
II-V СТ. Н. Е.**

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ—1972

Монографічне дослідження присвячене історії та культурі черняхівських племен II—V ст. н. е. на території Дністро-Дніпровського межиріччя. Праця написана на основі багаторічних археологічних досліджень автора у Подністров'ї, на Південному Бузі, Волині з залученням опублікованих матеріалів по черняхівській культурі Середнього Подніпров'я.

Розробляється історико-етнографічний аспект черняхівських старожитностей, господарський досвід, а також світогляд лісостепових племен II—V ст. н. е. Систематизовано матеріал про релігію та вірування.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук *В. Й. Довженко*

Рецензенти:
доктор історичних наук *Л. А. Коваленко*,
кандидати історичних наук *Є. В. Махно, А. Т. Сміленко*

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією *Є. А. Квятковський*

ВСТУП

На рубежі і в першій половині I тисячоліття н. е. стародавні слов'яни посідають важливе місце в економічних, культурних та політичних процесах Південно-Східної, Центральної та інших суміжних районів Європи. Визрівання економічної та політичної активності стародавніх слов'ян збігається з епохою «великого переселення народів», коли в рух прийшли різні європейські племена. Історичні зв'язки стародавніх слов'ян-землеробів з Північним Причорномор'ям у скіфські часи (VII—IV ст. до н. е.) знайшли своє дальше продовження в економічних та культурних контактах з південними осередками нашої країни в часи поширення сарматської культури (III ст. до н. е. — II ст. н. е.), а також і ще пізніше — з причорноморськими містами, римськими провінціями і центрами кельтського та фракійського світу.

Протягом вказаного періоду слов'янські племена зіткнулися з германцями, кочовими племенами гуннів і, трохи пізніше, — з аварами. В труді і борні відстоювало стародавнє слов'янство свою незалежність, самобутність матеріальної та духовної культури. Разом з тим стародавні слов'янські племена дофеодалного періоду, розширюючи економічні та культурні зв'язки з іншими народами, сприяли створенню можливостей для взаємовпливів різних за походженням племен і народів тодішньої Європи.

Економічні, культурні та політичні надбання східнослов'янської групи племен першої половини I тисячоліття н. е. лягли в основу дальшого прогресу суспільства. Ось чому вивчення закономірностей історичного процесу в першій половині та середині I тисячоліття н. е. у слов'янських та інших європейських племен посідає значне місце у працях дослідників-славістів та інших вчених, які так чи інакше торкаються докйївського (дофеодалного) періоду нашої вітчизняної історії.

Радянська археологічна наука і, зокрема, славістика, має значні досягнення у вивченні історії та культури племен Південно-Східної Європи першої половини та середини I тисячоліття н. е. В основних рисах вже з'ясовані глибинні процеси історії та культури східнослов'янських племен, починаючи з середини I тисячоліття н. е. Але, незважаючи на це, перед сучасними і майбутніми дослідниками ранньослов'янської історії стоїть ще багато невирішених проблем. Основні контури історії та культури стародавніх слов'янських племен першої половини I тисячоліття н. е. вже накреслені, проте деякі важливі питання все ж потребують дальшої конкретизації й поглиблення. До цих питань належать уточнення основної території поширення зарубинець-

кої (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) та черняхівської (II—V ст. н. е.) культур, взаємозв'язки їх з сарматським, фракійським та кельтським світом, вивчення стосунків черняхівського населення з гото-гепідськими германськими племенами, роль гунської та аварської навал в історії слов'янських племен Південно-Східної Європи тощо.

В історичній науці, і зокрема в археології, нагромаджується та систематизується новий матеріал при врахуванні, безперечно, даних, що вже давно стали надбанням дослідників-славістів. Разом з тим у вітчизняній та зарубіжній науці триває полеміка, яка стосується різних аспектів стародавньої історії слов'янських та інших сусідніх племен і народів Європи першої половини I тисячоліття н. е.

Одним з найважливіших районів складання і розвитку ранніх слов'янських угруповань II—V ст. н. е. були землі Дністро-Дніпровського межиріччя, які охоплюють фактично основну територію — Правобережжя Української РСР. Досліджуючи протягом тривалого часу черняхівські пам'ятки на Поділлі, Волині та в Прикарпатті в складі Подільської (Середньодністровської) експедиції (керівник член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков), автор вирішив проаналізувати їх з залученням опублікованих матеріалів інших археологів-славістів. Отже, йдеться про дослідження та систематизацію черняхівських старожитностей південного заходу УРСР на фоні всього Дністро-Дніпровського межиріччя. Залучивши писемні історичні джерела та дані етнографії, автор поставив за мету з'ясувати складні переплетіння етнокультурного розвитку ранньослов'янських та інших європейських племен.

Маючи на увазі, що соціально-економічний аспект історії лісостепових черняхівських племен першої половини I тисячоліття н. е. досліджено з належною повнотою [71]¹, ми торкнемося його тільки у загальних рисах. Основну ж увагу буде приділено історико-етнографічному, історично-культурному дослідженню ранньослов'янських та суміжних старожитностей Південно-Східної Європи першої половини I тисячоліття н. е. Отже, матеріальна та духовна культура черняхівських племен II—V ст. н. е., які проживали у Дністро-Дніпровському межиріччі, буде в центрі нашої уваги.

Черняхівська культура II—V ст. н. е., як показали дослідження, покривала різні за своїм етнічним походженням європейські племена. Але серед черняхівських старожитностей Поділля і Волині у Дністро-Дніпровському межиріччі центральне місце посідали, безперечно, слов'яни. Вони протягом першої половини I тисячоліття н. е. контактували з іншими племенами: фракійцями, сарматами, германцями та ін. З'ясувати окремі аспекти складного історичного процесу у Південно-Східній Європі II—V ст. н. е., визначити роль ранньослов'янських племен в історії та культурі тогочасної Європи — важливе і відповідальне завдання, що стоїть перед нами.

¹ Тут і далі цифри в дужках означають номер видання, повністю названого у списку літератури, а коли потрібно — сторінки вказаних праць.

I. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Важливі і яскраві історичні явища, якими є для Південно-Східної Європи старожитності зарубинецької і черняхівської культур, були відкриті ще наприкінці XIX ст. У 1899 р. відомий археолог В. В. Хвойка відкрив і вперше дослідив вказані старожитності рубежу та першої половини I тисячоліття н. е. на Київщині, в районі Середнього Подніпров'я. Заслугою В. В. Хвойки є не тільки відкриття вказаних старожитностей у Подніпров'ї, а й вирішення проблеми про місце вказаних пам'яток в історичному процесі Європи I тисячоліття н. е. Дослідник розглядав черняхівські пам'ятки як ланку, що пов'язує старожитності зарубинецької культури з пізнішими пам'ятками давньоруської історії [317, 318].

При датуванні зарубинецької та черняхівської культур В. В. Хвойка виходив з конкретних археологічних комплексів, що являють собою два послідовних етапи у житті населення Середнього Подніпров'я: старожитності зарубинецької культури на основі обряду поховання, типів фібул, що мають паралелі у середньоевропейському латенському світі, були датовані дослідником II ст. до н. е.— II ст. н. е. [317]. Старожитності черняхівської культури були поставлені В. В. Хвойкою в часі та в історико-культурній інтерпретації в прямий зв'язок із зарубинецькими. На основі вивчення обряду черняхівських могильників і пошуків їх аналогій в Європі вчений визначив хронологічне місце черняхівської культури від II до V ст. н. е. [317]. Визначаючи вказані хронологічні межі черняхівської культури, В. В. Хвойка мав на увазі можливість існування її і в пізніші часи. Історичне місце зарубинецької та черняхівської культур у зв'язку з життям і діяльністю місцевих слов'янських племен Середнього Подніпров'я, що принципово правильно визначене В. В. Хвойкою, підтримували й інші дореволюційні вчені. Ці ідеї розвивали О. А. Спіцин [241—243], М. Ф. Біляшівський [39], К. Гадачек [353] та ін.

Теорія В. В. Хвойки, підтримана деякими спеціалістами, не стала, однак, загально визнаною. Зокрема, в німецькій історіографії народилася інша концепція, яка одержала назву «готської теорії». Першим цю теорію висунув П. Райнеке. На початку XX ст. він висловив думку про зв'язок старожитностей черняхівської культури з готами та іншими стародавніми германськими племенами [381]. Ця точка зору знайшла собі прибічників серед німецьких вчених у 20—30-х роках. Деякі польські археологи також поділяли ідеї готської теорії» (В. Антоневич та ін.).

У дореволюційні часи, а також в 20—30-х роках знахідки римських монет вивчалися поза зв'язками з черняхівською культурою. Деякі дослідники того часу намагалися осмислити історичне значення римських монет для долі населення Південно-Східної Європи [66], однак знахідки скарбів і окремих римських монет тоді не було можливості пов'язати з якоюсь конкретною археологічною культурою.

З дореволюційних дослідників, що чимало зробили для збирання та систематизації римських монет, головне місце належить В. Г. Ляскоронському, який залишив рукописне зведення знахідок римської монети на Україні. Але рівень джерелознавчої бази по зарубинецькій та черняхівській культурах був у ті роки порівняно незначний. Тому проблеми, зокрема черняхівської культури та римської нумізматики, вивчалися паралельно, але без врахування органічного діалектичного зв'язку тих та інших.

Підсумовуючи дореволюційні дослідження з проблем зарубинецької та черняхівської культур, можна зробити висновок, що, незважаючи на намагання історично осмислити ці старожитності, вчені того часу піднялися лише до рівня першого етапу систематизації матеріалів. Цьому відповідала порівняно незначна археологічна база по старожитностях рубежу та перших століть нової ери на землях Південно-Східної Європи. Разом з тим слід мати на увазі, що перші дослідники вказаних пам'яток — В. В. Хвойка та інші вітчизняні вчені — зуміли ще наприкінці XIX та на початку XX ст. правильно визначити історичне місце старожитностей першої половини I тисячоліття н. е., не враховуючи, природно, багатьох деталей. Так, рівень розвитку археологічної науки того часу не дозволяв з'ясувати оточення зарубинецьких та черняхівських старожитностей, зв'язків носіїв вказаних культур з Причорномор'ям на півдні та з районом Центральної Європи — на північному заході тощо.

Археологічні дослідження, які розгорнулися в нашій країні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, дали можливість з нових позицій підійти до вивчення історії лісостепових племен Південно-Східної Європи, представлених пам'ятками зарубинецької та черняхівської культур. Основну увагу радянські дослідники 20-х і 30-х років, озброєні марксистсько-ленінським вченням, звернули на соціально-економічний аспект історії стародавніх племен і народів. Це було пов'язано з необхідністю вивчити питання, які в дореволюційній історичній та археологічній літературі майже не досліджувалися. Але слід зазначити, що в 20—30-х роках польові археологічні дослідження зарубинецьких і черняхівських старожитностей на Україні проводились недостатньо і епізодично.

Та вже в кінці 30-х років у вивченні зарубинецьких і черняхівських пам'яток намітилися значні зміни, пов'язані з підвищенням інтересу до дослідження проблем слов'янського етногенезу. У 1937 р. в Інституті археології АН УРСР під керівництвом В. П. Петрова розпочалася робота по підготовці до видання дореволюційних фондів по зарубинецькій та черняхівській культурах. Ці плідні починання були, однак, пе-

первані віроломним нападом на нашу країну фашистської Німеччини [158].

Розпочаті перед війною дослідження по вивченню історії східнослов'янських племен першої половини та середини I тисячоліття н. е. [203, 242, 270, 271, 285] не припинялись і в тяжкі роки битви на нашій землі, але особливо активно вони продовжуються після переможного завершення Великої Вітчизняної війни. Саме тоді з'явилися важливі історичні узагальнення з ранньослов'янської проблематики [204, 205, 160, 233, 252, 287]. Ці дослідження торкалися проблем генезису та соціальної історії ранньослов'янських племен.

У післявоєнний період археологи, що вивчали зарубинецькі та черняхівські старожитності, нагромадили досить великий фактичний матеріал, створили синтезуючі праці, в яких знайшли певне осмислення і окремі аспекти зарубинецької та черняхівської культур [288, 293, 234, 182]. Досліджувалися землеробство [112], розвиток ремесел [55, 56], торгівлі та роль римської монети [66] у суспільстві племен Південно-Східної Європи першої половини I тисячоліття н. е. Вивчення історичних та соціальних процесів, які відбувалися на південному сході Європи в першій половині I тисячоліття н. е., знайшли своє відбиття і в дослідженнях, присвячених черняхівським старожитностям на конкретних територіях, в окремих районах поширення цієї культури [26, 81, 235].

Питання історичної інтерпретації черняхівської культури наводять дослідників початку 50-х років на думку про ототожнення «антського періоду» писемних історичних джерел з старожитностями черняхівського типу. Теза про належність черняхівської культури антам, висунута у 40-х роках М. І. Артамоновим і Б. О. Рибаківим [18, 19, 205], на початку 50-х років повністю береться до уваги і набуває поширення серед археологів та істориків-славістів. Значний вклад у вивчення проблеми антських племен у зв'язку з черняхівськими старожитностями внесли в цей час роботи М. Ю. Брайчевського, М. Ю. Смішка, Е. О. Симоновича, А. Т. Брайчевської (Сміленко), Є. В. Махно та інших авторів.

У працях 50-х років по черняхівській культурі узагальнені важливі матеріали з історії та культури племен Південно-Східної Європи першої половини I тисячоліття н. е. Ці дослідження досить повно представляли суспільство лісостепових племен II—V ст. н. е. як таке, що вже поривало з первіснообщинним ладом і стояло на порозі створення класового, державного організму. Вказані узагальнення відбилися у колективних працях радянських археологів «Нариси стародавньої історії Української РСР» [172] та «Очерки истории СССР, III—IX вв.» [178].

Коротко підсумовуючи дослідження радянських археологів та істориків 40—50-х років з проблеми історії ранньослов'янських племен першої половини I тисячоліття н. е., не можна не відзначити їх безсумнівні успіхи.

Історичні узагальнення по черняхівській культурі цього часу торкалися головним чином історії та соціальних відносин населення

Південно-Східної Європи першої половини I тисячоліття н. е. Питання ж етнічної історії черняхівських племен у зазначений період розглядалися, на нашу думку, вкрай прямолінійно. Але етнічна історія будь-якого племені, народу розвивається не завжди адекватно, скажімо, становленню економічного та соціального укладу. В цих останніх моментах завжди легше простежити історичну спадкоємність, ніж у питаннях етнічного розвитку племен. Якщо ж врахувати особливості епохи «великого переселення народів», то стануть очевидними досить складні етнічні взаємини в Європі, коли змішувались воедино не тільки окремі племена і роди, а й цілі народи¹.

Тим часом саме надмірною прямолінійністю у вивченні питань етногенезу східнослов'янських племен можна пояснити той факт, що у 40—50-х роках наша наука дещо переоцінювала історичну роль стародавніх слов'янських племен, в результаті чого науковці надмірно розширювали територію розселення слов'ян, які наче захоплювали вже у першій половині I тисячоліття н. е. Крим і Північне Причорномор'я [171, 197]. Така постановка питань слов'янського етногенезу на основі черняхівських старожитностей не могла привести до позитивного вирішення проблеми. Реальна історія племен епохи «великого переселення народів» була складнішою, ніж це могло здаватися на перший погляд.

У зв'язку з помилками, допущеними в середині 50-х років, і розпочалася особливо гостра дискусія з приводу етнічної інтерпретації черняхівської культури. Не припиняється вона й тепер. Слід зазначити, що в полемічному запалі цієї дискусії, як це часто буває, виявилися зміщеними деякі уявлення щодо дійсних історичних фактів. Це призвело до непотрібних крайностей, коли окремі дослідники стали взагалі відкидати слов'янство всієї черняхівської культури в цілому [21]. Тим часом більшість археологів-черняхівознавців і сьогодні схиляються саме до слов'янської атрибуції черняхівської культури при врахуванні, природно, сходжень і розходжень племен, які, без сумніву, мали місце в бурхливі часи «великого переселення народів» у Європі [172, 178, 182].

Правильною нам здається ідея П. М. Третьякова (висловлена у 1954 р.), що черняхівську культуру слід розглядати як матеріальне втілення різних за своїм етнічним походженням племен — слов'янських, сарматських, фракійських тощо [293, 297].

Таким чином, у середині та в кінці 50-х років серед дослідників черняхівської культури сформувалися такі напрями етнічного її тлумачення: а) черняхівська культура — це культура східнослов'янських племен (М. Ю. Брайчевський, Е. В. Махно, М. Ю. Смішко, Е. О. Симонівич та ін.) [63, 66, 71, 73, 160, 59, 61, 248, 256]; б) черняхівська культура у своєму походженні та розвитку пов'язана з гото-гепідами (М. І. Артамонов, Ю. В. Кухаренко, В. В. Кропоткін, М. О. Тиханова та ін.) [21, 144, 145, 133, 279]; в) черняхівська культура покривала різні племена, в тому числі і слов'янські (П. М. Третьяков, Е. А. Рік-

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 141—142.

ман, Г. Б. Федоров, В. Д. Баран, І. С. Винокур та ін.) [293, 297, 308, 201, 34, 81]. Це знайшло своє відбиття в дискусії по черняхівській культурі 1957 р. [100].

Найбільш перспективною, на нашу думку, є остання точка зору, бо вона враховує місцеві та прийшли елементи у складанні та розвитку черняхівської культури. Історична база цієї теорії ширша, ніж у двох перших. Перша враховує лише місцеві, іманентні фактори, друга — виключно прийшли, а остання — має на увазі врахування і першого і другого. Дійсно, в епоху «великого переселення народів» процеси етнічної, соціальної та політичної консолідації племен були надзвичайно складними. Навіть віддаючи належне місцевій підоснові у формуванні черняхівської культури (маються на увазі старожитності зарубинецької, частково пшеворської та фракійської культур) неможливо правильно уявити собі історію населення Південно-Східної Європи II—V ст. н. е. без врахування зафіксованих у писемних документах елементів прийшлих племен.

З цим необхідно рахуватися, тим більше, що в останні роки нагромаджені нові археологічні матеріали на північно-західному та південно-східному кордонах черняхівського масиву. Це старожитності типу Дитиничі — Брест-Тришин, які пов'язуються з готами-гепідами, а також сарматські пам'ятки перших століть н. е.

В 60-х роках у дослідженнях черняхівської проблематики в СРСР досягнуто значних успіхів. На цей час припадає велике розширення джерелознавчої бази, що знайшло своє втілення у виданні спеціальних збірників по черняхівській культурі (випуски «Материалов и исследований по археологии СССР», № 82, 116, 139). Велику організаційну та редакційну роботу по підготовці збірників провели Б. О. Рибаків та Е. О. Симонович. Водночас починається організаційна робота по створенню «Сводов археологических источников» по черняхівській культурі, видання яких намічено здійснити в кількох томах.

З монографічних узагальнюючих праць 60-х років, які торкаються проблем черняхівської культури, слід, насамперед, назвати книгу М. Ю. Брайчевського, який присвятив своє дослідження соціально-економічному аспекту [71]. Узагальнювався матеріал черняхівських старожитностей взагалі й по окремих регіонах та пам'ятках. Маються на увазі роботи Ю. В. Кухаренка, М. І. Артамонова, П. М. Третьякова, М. Ю. Смішка, Є. В. Махно, Е. О. Симоновича, Е. А. Рікмана, В. Д. Барана, І. С. Винокура [144, 22, 297, 235, 160, 253, 256, 26, 81, 199, 201].

У вказаних дослідженнях розглядаються історичні, соціальні та етнічні проблеми Південно-Східної Європи на рубежі та в першій половині I тисячоліття н. е. На цей же час припадає надзвичайно насичена фактичним матеріалом історіографічна стаття М. Ю. Смішка щодо концепції про германську належність черняхівської культури [237]. У цій праці дослідник в історіографічному плані звертається до фактологічної основи «готської теорії» і показує її повну безпідставність у походженні історії та культури черняхівських племен Південно-Східної Європи.

Автори досліджень 60-х років з черняхівської тематики крім соціально-економічного та етнокультурного аспектів простежують і духовну культуру черняхівських племен [210, 255, 88, 89, 93]. Цей напрям, на нашу думку, є досить перспективним, оскільки він розширює можливості конкретно-історичного аналізу соціальних та історико-етнографічних процесів і явищ у населення лісостепу Південно-Східної Європи II—V ст. н. е.

Як відомо, духовна культура народу тісно пов'язана з соціальними та історико-етнографічними явищами, що відбуваються в суспільстві. Ось чому вивчення духовної культури, ідеологічних уявлень лісостепових черняхівських племен допомагає більш чітко уявити конкретно-історичний процес першої половини I тисячоліття н. е.

Певне місце посідає проблематика з історії європейських племен на рубежі та в перші століття н. е. в Польщі, Чехословаччині, Румунії, НДР та інших зарубіжних соціалістичних країнах. На землях Західної України пам'ятки перших століть н. е. були відомі ще в кінці XIX ст., коли львівський археолог К. Гадачек (паралельно з В. В. Хвойкою) досліджував тут пам'ятки черняхівської культури. Вказані старожитності вивчалися львівськими археологами в 20-х і 30-х роках. Особливо багато в цій галузі дали праці М. Ю. Смішка [385, 386, 387].

Що ж до власне польських земель, то пам'ятки римського часу там у 20-х роках майже не вивчалися. Лише в 30-х роках на цих землях особлива увага приділялася пам'яткам римського часу, що було пов'язано з відкриттям гончарських горнів у с. Тропишів (район Кракова). Автор розкопок Т. Рейман на основі дослідження місцевого гончарного виробництва і зіставлення його з іншими пунктами, де була виявлена «сива кераміка», дійшов до висновку, що вказані пам'ятки на землях Малої Польщі відбивають процес розвитку місцевого слов'янського населення [382].

Після звільнення Польщі від німецько-фашистських окупантів археологічні дослідження в районі Кракова набули ширшого розмаху. Проведені тут стаціонарні розкопки дозволили виявити великий стародавній центр керамічного та залізобробного виробництва [71, стор. 98—99; стор. 121—122].

Значним відкриттям було також виявлення великого стародавнього центру металургії в районі Свентокжицьких гір, де досліджено залишки тисяч залізоплавильних горнів [343]. Проводяться польові дослідження і в інших районах Польщі (Сілезія, Центральна Польща, Куява тощо).

Нові матеріали перших століть н. е. на території Польщі дали дослідникам післявоєнного часу підстави до певного синтезу й використання узагальнень при створенні історичних праць по найдавнішій слов'янській історії. Ми маємо на увазі дослідження К. Маєвського [372], Г. Ловмянського [371] та ін. Крім узагальнюючих праць по соціально-економічній проблематиці певна увага приділяється історико-етнографічній стороні справи — історичному процесу у племен рубежу та перших століть н. е. на території Польщі, зв'язкам цих пле-

мен з кельтським світом [349, 350, 354] і, нарешті, простежується інтерес до вивчення окремих аспектів духовної культури стародавніх слов'янських племен на території країни та в суміжних районах [368, 383].

На території Чехословаччини пам'ятки синхронні, але не тотожні черняхівським почали вивчатися в 40-х роках і відбилися в узагальнюючих історичних дослідженнях [346, 347]. На землях Словачії старожитності черняхівського часу вивчалися, але у своїй основі це були розвідкові праці. Деякі чехословацькі дослідники пов'язують походження старожитностей III—IV ст. н. е. з впливами давніх германських племен. Окремі чеські вчені спеціально зайнялися черняхівською культурою, причому на основній її території — землях України. Вони беруть для цієї культури історичну трактовку радянських археологів [71, стор. 14].

У Соціалістичній Республіці Румунії велику увагу в археологічних дослідженнях було приділено пам'яткам черняхівського типу. Вони вивчалися у Трансільванії, Мунтенії, Олтенії та інших місцях [71, стор. 13].

У Німецькій Демократичній Республіці старожитності перших століть н. е. вивчаються в зв'язку з історією римського лімесу. Дослідники порушують питання торгівлі центральноєвропейських племен, їх економічного та соціального укладу.

Таким чином, в історіографії археологічних досліджень по пам'ятках рубежу та перших століть н. е. на території Польщі, Чехословаччини, Румунії і Німецької Демократичної Республіки має місце підвищення інтересу до історії та культури племен епохи «великого переселення народів».

Проблематика нашої праці тісно пов'язана з багатьма питаннями економічного, соціального та політичного укладу черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя. Історико-етнографічний підхід до виявів матеріальної культури черняхівців дозволяє зупинитися на культурі та світогляді стародавнього суспільства, виходячи саме з рівня соціально-економічного розвитку. Незважаючи на розходження у поглядах серед дослідників з спеціальних питань черняхівської культури, вже тепер можна, на нашу думку, писати про основний зміст економічного, соціального, політичного та культурного укладу цих племен.

Спираючись на ці встановлені наукою факти, ми пропонуємо новий аспект вивчення черняхівських старожитностей під кутом зору зіставлення цілого ряду факторів: історичного, етнографічного, археологічного тощо. У комплексному вивченні вказаних явищ — ключ до розв'язання багатьох питань історії черняхівських племен, у тому числі їх світогляду, духовної культури та історико-етнографічного обличчя в цілому.

Стан розробки багатьох спеціальних питань по черняхівській культурі повинен вплинути і на рівень вивчення історико-етнографічного, історико-культурного аспекту. Це безсумнівно.

Але, разом з тим, на наш погляд, новий аспект вивчення черняхів-

ських старожитностей має право на існування. Більше того, дослідження історико-етнографічного, історико-культурного напрямів черняхівського суспільства може багато в чому сприяти й з'ясуванню поки що не розв'язаних питань історії племен рубежу та перших століть н. е. Південно-Східної Європи.

Археологічні матеріали, які є в розпорядженні науки, дозволяють з достатньою точністю окреслити межі черняхівських племен. Східним ареалом черняхівської культури є, безперечно, Лівобережжя Дніпра з його притоками Ворсклою, Пслем і частково Сеймом [151, 163]. Західною і південно-західною межею цих старожитностей можна вважати Дністро-Дунайський район з виходом у задунайські землі [373]. Південна межа розселення черняхівських племен в основному збігається з порубіжжям українського лісостепу та степу з виходом у Північне Причорномор'я [259]. Що ж до північного ареалу черняхівських племен, то він головним чином збігається з переходом українського лісостепу в Полісся. Ця умовна лінія чітко простежується дослідниками у напрямку Луцьк—Ровно—Житомир на Правобережжі Дніпра [81]. А на Лівобережжі північний кордон пам'яток черняхівської культури проходить у районах чернігівського, сумського і курського Посейм'я [256].

Вказаний ареал черняхівської культури повністю узгоджується з фактичними археологічними даними. Правда, останнім часом мало місце намагання значно розширити ареал черняхівських старожитностей у західному напрямку. Ми маємо на увазі монографію М. Ю. Брайчевського [71], в якій поставлено питання про необхідність прилучити території Центральної Європи (Польща, Чехословаччина) до основного ареалу черняхівської культури [71, стор. 4—5]. Таке надмірне розширення території черняхівських старожитностей, на нашу думку, не має реальної основи. Справа в тому, що синхронні черняхівським пам'ятки Центральної Європи і навіть на землях Карпат та Закарпаття УРСР (територіально значно ближче розташованих) мають ряд специфічних особливостей. Культура карпатських курганів, наприклад, як показав М. Ю. Смішко, відмінна від черняхівської, хоч і має з нею деякі спільні риси [235]. Останнє впливає, очевидно, з досить тривалого територіального стику і поширення у перші століття н. е. значного впливу провінціальної римської культури. Те ж саме слід мати на увазі й щодо пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на землях Польщі та Чехословаччини [347, 349, 354]. Ці старожитності (так само, як і розташовані в межах української частини Карпат) подібні, але не тотожні черняхівським.

Мабуть, відмінності та деякі спільні риси у матеріальній культурі пам'яток II—V ст. н. е. Центральної Європи, з одного боку, і Правобережжя України, Молдавії та Трансільванії — з другого, є наслідком тривалого контакту споріднених, але все ж не тотожних за етнічним походженням племен.

М. Ю. Брайчевський у своїй монографії вказує, що намагання чітко визначити локальні варіанти черняхівської культури поки що не мали успіху [71, стор. 4]. З цією думкою ми повністю погодитися не

можемо, бо на окремих територіях такі локальні групи черняхівських пам'яток вже окреслені досить ґрунтовно. Показовими в цьому плані можуть бути пам'ятки Волині [81], Верхнього Подністров'я [26], Молдавії [308, 201] і Румунії [373]. Що ж до інших районів, то там, очевидно, черняхівські старожитності дійсно виявляють виняткову єдність та монолітність [71, стор. 4].

Виникає правомірне запитання — а де ж знаходилась основна територія формування та розвитку черняхівської культури? Багато сучасних дослідників слідом за В. В. Хвойкою «класичними» черняхівськими пам'ятками вважають старожитності Середнього Подніпров'я [288, стор. 158—161]. Дійсно, в цьому районі черняхівська культура виявляється досить повно у поховальних пам'ятках та у великій кількості поселень. Але дослідження післявоєнного періоду (особливо, останніх років) на території Середнього Подністров'я, Південного Побужжя та інших сусідніх районів показали, що і тут ми маємо досить насичений матеріал могильників та великої групи поселень черняхівської культури. Зіставлення черняхівських матеріалів Середнього Подніпров'я, з одного боку, Середнього Подністров'я та Південного Побужжя — з другого, дозволяє найбільш чітко простежити близькість, єдність і тождність старожитностей II—V ст. н. е. у вказаних районах. Це повинно, очевидно, означати, що територія «класичного» Черняхова значно ширша Середнього Подніпров'я і охоплює по суті всю територію Дністро-Дніпровського межиріччя. Саме межиріччя Дністра—Дніпра і слід розглядати, на нашу думку, як основну територію черняхівської культури. Ось чому у вказаному районі черняхівська культура і виявляє найбільше свою єдність та монолітність. Що ж до інших більшменш віддалених районів, то в них мають місце конкретні локальні особливості.

Фіксуючи наявність локальних варіантів черняхівських пам'яток на Волині, в Молдавії та Румунії, неважко переконатися, що найбільш чітко локальні відмінності простежуються саме на периферії, у територіально віддалених від центру черняхівської культури районах, на стиках з іншими культурами.

Зупинимось і на питанні про хронологію черняхівських старожитностей. Воно у дослідженні черняхівських пам'яток надзвичайно проблематичне. У дискусії про датування черняхівських старожитностей існують дві крайні тенденції: перша має на увазі значно розширити хронологію пам'яток від II—III до VI—VII ст. н. е. [63, 160], друга, навпаки, — надмірно звузити функціонування черняхівських пам'яток, обмеживши її «прокрустовим ложем» III—IV ст. н. е. [334]. Але конкретні археологічні матеріали, досить чітко систематизовані В. В. Хвойкою, привели ще першого дослідника черняхівських старожитностей до визначення історично правильної їх хронології. II—V ст. н. е., за В. В. Хвойкою, — це час побутування черняхівської культури [317].

Нагромаджені нашою наукою матеріали повністю підтвердили висновки В. В. Хвойки щодо датування черняхівських пам'яток. В останні роки дослідженнями М. Ю. Брайчевського, М. Ю. Смішка, В. Д. Бара-

на та інших археологів зроблена спроба знайти реальні археологічні підтвердження виходу черняхівської культури в VI—VII ст. н. е. [63, 234, 30, 32]. Ці матеріали необхідно мати на увазі, особливо там, де щастить простежити зв'язуючу ланку черняхівських та післячерняхівських старожитностей (Верхній та Середній Дністер, Прикарпаття, Волинь тощо).

Що ж до навмисного звуження хронології черняхівської культури [335], то ця тенденція, на нашу думку, взагалі позбавлена історичної основи. Звужене датування наших старожитностей III—IV ст. н. е. не дає можливості врахувати ні історичної перспективи, ні ретроспективи. Тим більше, що вказана тенденція не відповідає даним, одержаним протягом останніх років. Так, на території межиріччя Дністра та Західного Бугу В. Д. Бараном виявлені черняхівські комплекси, які у своїй верхній даті йдуть у V—VI ст. н. е. Подібні матеріали зафіксовані Л. В. Вакуленко на селищах культури карпатських курганів, а також автором цих рядків та О. М. Приходнюком у Середньому Подністров'ї.

Гадаємо, що тенденція до надмірного хронологічного звуження побутування черняхівської культури не дає можливості історично правильно з'ясувати генезис та дальшу долю її носіїв.

Таким чином, запропонована свого часу В. В. Хвойкою хронологія черняхівської культури і тепер найбільш точно і перспективно, на наш погляд, відбиває реальний історичний процес, що відбувався на землях Південно-Східної Європи. Дністро-дніпровські племена черняхівської культури ми розглядаємо в зв'язку з цим у межах II—V ст. н. е., маючи на увазі також і вихід черняхівських старожитностей у VI ст. н. е. для окремих районів, що вже зазначалось.

Спірними є спеціальні питання щодо походження черняхівської культури. З цього приводу в нашій науці, як вже зазначалось, існує дві діаметрально протилежні точки зору. Перша, виходячи з конкретних археологічних комплексів, має на увазі спадкоємність між зарубинецькими та черняхівськими старожитностями [317, 318, 71, 160, 81 та ін.]; друга виходить з того, що у своєму походженні черняхівська культура пов'язана нібито з північно-західним світом — проникнення на рубежі II—III ст. н. е. гото-гепідських племен з району Нижнього Повіслення [144].

Матеріали з району Середнього Подністров'я та Волино-Подільського прикордоння, що є в розпорядженні автора, підтверджують вірогідність першої версії. Правда, вони вказують і на те, що в процесі формування черняхівської культури на зарубинецькій основі мали місце впливи з боку фракійського та сарматського світу. Не зупиняючись поки що на цьому питанні більш детально, скажемо, що ми не поділяємо другої гіпотези щодо походження черняхівської культури, оскільки ця ідея здається нам надуманою, не пов'язаною з реальними археологічними матеріалами.

Нарешті, як зазначалося, продовжують дебатоватися питання про етнічну належність черняхівської культури. Одні дослідники відстоюють слов'янську належність культури, інші — приписують її гото-гепі-

дам і, нарешті, група вчених вважає можливим, що черняхівська культура покривала різні за етнічним походженням племена, в тому числі і слов'янські. Ми вважаємо, що покриваючи різні за походженням племена, черняхівська культура на землях Дністро-Дніпровського межиріччя представляє місцеве осіле слов'янське населення.

Такими є основні проблематичні питання, пов'язані з дослідженнями черняхівських старожитностей першої половини I тисячоліття н. е. Очевидно, що їх не можна не враховувати при розробці нового аспекту у вивченні черняхівських пам'яток Дністро-Дніпровського межиріччя. Історико-етнографічний або історико-культурний аспект нашої праці передбачає вивчення та узагальнення ряду важливих питань історії ранньослов'янських племен II—V ст. н. е. Це такі важливі явища, як нагромадження позитивного господарського досвіду, формування світогляду суспільства, різні вияви духовної культури, тобто все, що так чи інакше характеризує історико-культурну, історико-етнографічну сторону діяльності черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя, пов'язані з осілим землеробсько-скотарським побутом.

Дослідження черняхівських старожитностей Дністро-Дніпровського межиріччя під кутом зору різних виявів історико-культурного характеру може допомогти і у вирішенні зазначених вище спірних проблем історії лісостепових племен Південно-Східної Європи II—V ст. н. е. В останні роки проведені роботи по вивченню ідеології та вірувань племен трипільської культури IV—III тисячоліть до н. е. [43, 211]. Зроблені перші важливі узагальнення по стародавньому мистецтву кам'яного та бронзового віків [311, 312]. Помітні успіхи має наша наука у вивченні культури та мистецтва скіфських і сарматських племен [228, 230], античних міст Північного Причорномор'я [51, 52, 330] тощо. З'явилися монографічні та інші спеціальні праці, в яких зроблено підсумки матеріалів духовної культури первісного суспільства. Особливий інтерес для нас мають написані у вказаному плані історико-етнографічні дослідження [16, 283, 284].

Досвід наведених досліджень показує, що вивчення історико-етнографічного аспекту стародавніх культур повинно йти шляхом комплексного використання археологічних та історико-етнографічних матеріалів. Тепер дослідники вивчають історико-культурний аспект черняхівських стародавностей першої половини I тисячоліття н. е. [210, 255, 258, 82, 85, 88, 89, 93].

Спеціальне дослідження проблем ідеології, духовної культури та взагалі історико-етнографічного аспекту щодо черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя — складне і відповідальне завдання. Відкриття та вивчення конкретних археологічних матеріалів по черняхівській культурі південно-західних районів Правобережної України привели автора до постановки вказаних питань історії та культури племен II—V ст. н. е.

Маючи на увазі комплексний метод вивчення історії та культури ранньослов'янських племен II—V ст. н. е., підкреслимо, однак, що першорядну роль ми надаємо археологічним матеріалам. Тому пам'ятки матеріальної культури черняхівських племен: селища, залишки язич-

ницьких капищ, могильники тощо лягли в основу праці. Для вивчення окремих елементів історії та культури черняхівців ми використали масовий археологічний матеріал — кераміку та її різноманітні орнаментальні мотиви. Добре зберігаючись в землі, на відміну від інших речей, вона доносить до нас у своїх формах і орнаментах певні сюжети. Це і декоративні, чисто естетичні форми, і орнаменти, в яких відбиті сюжети, пов'язані з уявленнями давніх людей про навколишній світ, природу [93, 257].

Форми кераміки та її орнаментация дають можливість цілеспрямовано вивчати декоративне мистецтво, а також певне розуміння світу окремими представниками землеробського суспільства. Археологічні матеріали черняхівських племен дозволяють простежити певну закономірність у вивченні таких процесів духовної культури, що фіксують прагнення давнього землеробського суспільства якоюсь мірою пізнати світ, навколишню природу.

Серед черняхівських матеріалів Середнього Подністров'я наявні і монументальні антропоморфні скульптури з каменю, які дають можливість не тільки вивчати давні язичницькі вірування, а й рівень художнього мислення людини II—V ст. н. е. Антропоморфні кам'яні ідоли на черняхівських селищах південно-західних районів СРСР є виявом самобутнього і оригінального давнього мистецтва.

Археологічні свідчення відбивають і інші напрями позитивного досвіду лісостепових племен II—V ст. н. е. Вони вказують на знайомство ранніх слов'ян з утилітарною системою рахунку та вимірювання, з елементами піктографічного письма, а також грецької та латинської писемності. Дослідження фіксують тісні контакти черняхівських племен з Причорномор'ям та римськими провінціями. Разом з певними запозиченнями з грецької та латинської писемності на місцевій основі продовжує розвиватися піктографічна писемність — так звані «черты и резы».

Для вивчення культів та вірувань черняхівських племен залучені цікаві матеріали з жертвників-капищ. На деяких з них представлені кам'яні язичницькі антропоморфні скульптури-ідоли [88, 89, 93]. Дослідження вказаних об'єктів свідчать, що вони підтримувались черняхівцями у відповідному порядку. Очевидно, за капищами-жертвниками наглядали спеціальні люди — волхви-жреці. У черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя були, певно, і своєрідні язичницькі центри.

Велике значення для вивчення поховальної обрядності мають черняхівські могильники. Вивчення природи черняхівського поховального обряду та ритуалу пов'язують їх з культурою зарубинецьких та частково пшеворських племен. Разом з тим черняхівські могильники фіксують і процес інфільтрації у місцеве середовище деяких прийшлих етнічних компонентів — гето-фракійців та сарматів. У результаті змішення племен та їх сумісного проживання прийшли елементи, однак, зливаються з місцевими. І це знайшло своє відбиття в поховальній обрядності носіїв черняхівської культури. Поховальна обрядність черняхів-

ців поряд з іншими матеріалами дає можливість простежити генезис та долю стародавніх язичницьких вірувань у землеробських лісостепових племен II—V ст. н. е., традиції «очищення» вогнем, влаштування тризн та інші язичницькі обряди. Разом з тим мають місце і окремі елементи християнства, що було, очевидно, пов'язано з впливом провінціальної римської культури.

Такими є коротко викладені основні аспекти вивчення історії та культури черняхівських племен першої половини I тисячоліття н. е. Дослідження різних виявів в археологічних матеріалах черняхівців, їх ідеології та культури, вірувань і релігії в комплексі з даними писемних історичних джерел та етнографії відкривають певні можливості для нашої праці.

II. ЕТНОГЕОГРАФІЯ ПЛЕМЕН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ НА РУБЕЖІ ТА У ПЕРШІ СТОЛІТТЯ Н. Е.

Рубіж і перші століття нової ери — це надзвичайно важлива історична епоха, коли формується етногеографічна та політична карта всієї Європи, в тому числі — її Південно-Східної частини. Писемні документи рубежу і середини I тисячоліття н. е. змальовують етногеографію, розселення тогочасних племен і народів в Європі. Для з'ясування етнічної, культурної та політичної структури населення Південно-Східної Європи, поряд з писемними історичними свідченнями, важливу роль відіграють археологічні матеріали.

У працях вітчизняних і зарубіжних вчених висвітлювалися питання історичної географії європейських племен перших століть н. е., тобто періоду так званої римської епохи. Основні напрями етнокультурного, соціального та політичного розвитку європейського населення на рубежі і в перші століття н. е. певною мірою вже вивчені [288, 297, 346, 347, 354]. Водночас слід зазначити, що нагромадження нових археологічних матеріалів з території Дністро-Дніпровського межиріччя на рубежі та в першій половині I тисячоліття н. е. дає можливість доповнити, конкретизувати та уточнити ряд важливих деталей історії і культури племен Південно-Східної Європи.

Як показують археологічні матеріали, на рубежі і в перші століття нової ери племена, що проживали у різних частинах Європи, в економічному та культурному відношеннях розвивалися неоднаково. Писемні історичні документи яскраво відбивають строкатість етнічного та політичного укладів європейського населення перших століть нової ери.

Осілі лісостепові землеробські племена Південно-Східної Європи, ґрунтуючись на давніх місцевих традиціях і перебуваючи під впливом античної цивілізації Північного Причорномор'я та римських провінцій, продовжували інтенсивно розвиватися. В іншому становищі перебували північні та північно-західні європейські племена, значною мірою відірвані від центрів античного світу. Правда, на північно-західні, центральноевропейські племена разом з їхніми південними сусідами, впливала кельтська цивілізація. Неоднорідність економічного, культурного та політичного розвитку європейських племен впливала також з давніх історико-етнографічних особливостей і традицій населення кожної конкретної території. Осілі землеробські народи через конкретні історичні обставини були у кращих умовах для дальшого розвитку своєї економіки та культури, лісові племена мали для цього порівняно менші

можливості. Що ж до кочового степового населення, то воно перебувало у дуже своєрідних умовах.

Різний ступінь економічного, культурного та політичного розвитку європейських племен, що склався історично, знайшов своє відбиття у творах стародавніх авторів. Пліній Старший, Тацит і Птолемей, маючи на увазі Європу на рубежі і в перші століття н. е., уявляли собі її землі як два великих етногеографічні масиви — Германію і Сарматію. І перша і друга частини, за свідченнями стародавніх авторів, мали у собі ряд великих і малих племен [169]. Цілком зрозуміло, що виходячи з такої традиційної схеми, етногеографічні терміни «Германія» і «Сарматія» наче поглинали численні етнографічні племінні утворення, часто за своїм етнокультурним походженням дуже далекі одні від одних [288, стор. 103—105].

Для нас у даному разі мають першорядне значення повідомлення писемних історичних джерел про великі та малі племена Сарматії, оскільки саме вони дають можливість більш-менш чітко класифікувати етнічну належність археологічних матеріалів рубежу і перших століть н. е. на землях Південно-Східної Європи. Для попередньої скіфської епохи, як відомо, термін античних авторів «скіфи» сучасна радянська історична наука трактує як збірний, тобто такий, що покривав власне скіфські, а також численні інші, нескіфські за своїм етнокультурним походженням, племена [172, стор. 120—121]. Приблизно так само ми повинні розуміти і термін стародавніх авторів «сармати», який покривав, очевидно, не тільки власне сарматські, а й деякі інші несарматські племена — слов'янські, фракійські тощо.

Що ж до основної маси власне сарматських племен, їх території, етнокультурної належності, економічного, соціального та політичного розвитку в історико-археологічній літературі тепер немає великих розбіжностей [230]. Історики і археологи одноставно пов'язують з власне сарматськими племенами степові простори Північного Причорномор'я і землі, що лежать далі на схід, за Доном і Волгою. Саме з-за Дону і Волги прийшли сармати на землі Північного Причорномор'я.

Матеріальна і духовна культура власне сарматських степових племен вивчена радянськими дослідниками досить ґрунтовно [230]. Значно гірше поки що досліджені конкретні напрями історичних і культурних зв'язків сарматських племен зі своїми північними та північно-західними сусідами — фракійцями і слов'янами. Але в зв'язку з нагромадженням нових фактичних археологічних даних рубежу нової ери цю проблему тепер можна вже ставити і частково вирішувати на більш широкій, ніж раніше, джерелознавчій основі.

На землях Південно-Східної Європи рубежу і перших століть н. е. археологічній науці відомо кілька синхронних культур. Це пшеворська, зарубинецька та гето-фракійська. Ареал старожитностей зарубинецької культури пов'язується дослідниками переважно з басейном Дніпра. Зокрема, Середнє і Верхнє Подніпров'я вважаються основною територією зарубинецьких ранньослов'янських племен [297, стор. 200—220].

Однак, в останні роки пам'ятки зарубинецької культури виявлені і у південно-західних районах УРСР — на Південному Бузі, в Серед-

ньому та Верхньому Подністров'ї, які можна, очевидно, розглядати як змішані. В їхній матеріальній культурі мають місце «чисто» зарубинецькі риси і разом з тим — присутні елементи фракійських старожитностей типу Поянешти — Лукашівка [95, стор. 30].

За умов постійного контакту зарубинецького ранньослов'янського масиву на південному заході з фракійським наявність такої перехідної, змішаної за характером матеріальної культури групи пам'яток

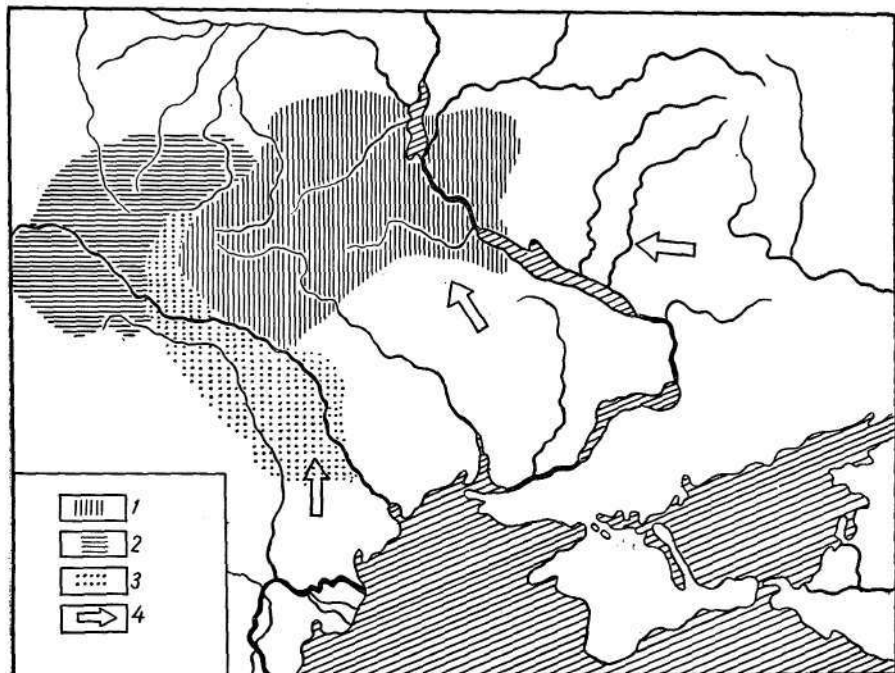

Рис. 1. Археологічні культури на рубежі і в перші століття н. е. на території Південно-Східної Європи:

1 — територія зарубинецьких племен; 2 — територія пшеворських племен; 3 — територія гето-фракійських племен; пам'ятки типу Поянешти — Лукашівка та липицької культури; 4 — напрямки просування сарматських племен.

могла мати під собою цілком реальний історичний ґрунт. Підкреслимо, що, незважаючи на окремі елементи, запозичені від фракійських племен, своєю основною масою старожитності на рубежі і в перші століття н. е. на Південному Бузі, в Середньому та Верхньому Подністров'ї належать, на нашу думку, до зарубинецької культури.

На території Волині і частково у Верхньому Подністров'ї пам'ятки зарубинецької культури стикаються з старожитностями пшеворської культури, основна територія яких пов'язана з Центральною Європою. Пам'ятки пшеворської культури, так само як і зарубинецькі, мають свої локальні особливості. Для зарубинецьких старожитностей, наприклад, Ю. В. Кухаренко і П. М. Третьяков виділяють три локальні

групи: польську, верхньодніпровську та середньодніпровську [142, 298]. До цього логічно додати, що ще один вияв зарубинецької культури представлений в її південнобузькому та середньодніпровському варіантах. Що ж до пшеворської культури, то, як показав польський дослідник К. Годловський, вона також має свої локальні вияви [350, 351].

Частина пам'яток пшеворської культури пов'язується дослідниками з предками західних слов'ян, а зарубинецькі пам'ятки — з раннім

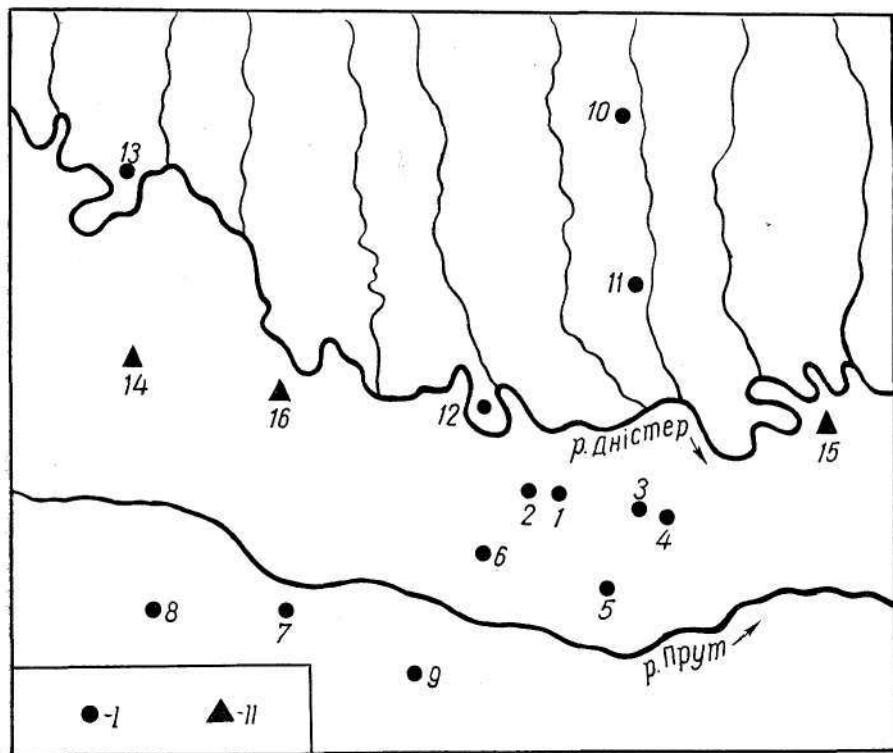

Рис. 2. Пам'ятки на рубежі I в перші століття н. е. у Середньому Подністров'ї:
 I — Зарубинецькі поселення; II — Сарматські могилиники: 1 — Клішківці; 2 — Малинці;
 3 — Ставчани; 4 — Круглик; 5 — Жилівка; 6 — Топорівці; 7 — Драчинці; 8 — Волока; 9 — Ко-
 ритне; 10 — Бережанка; 11 — Оринин; 12 — Устя; 13 — Возилів; 14 — Островець; 15 — Лен-
 ківці; 16 — Киселів.

етапом розвитку східних слов'ян (П. М. Третьяков). За характером матеріальної і духовної культури у носіїв зарубинецької і пшеворської культур є чимало спільного, дуже близького, майже тотожного. Але кожна з вказаних археологічних ранньослов'янських культур має і деякі свої особливості, які можна пояснити конкретними історико-етнографічними умовами розвитку, що склалися в різних частинах в цілому єдиного слов'янського масиву племен рубежу I перших століть н. е.

Фракійські племена на території Південно-Східної Європи представлені археологічними культурами типу Поянешти — Лукашівка головним чином на землях Дністро-Прутського межиріччя, в межах сучасної Молдавії, а також сусідньої Румунії. Крім того, окремі фракійські старожитності зафіксовані і на землях Прикарпаття, що цілком зрозуміло — адже це порубіжний з фракійським світом район. Саме на території Прикарпаття і Середнього Подністров'я на рубежі та в перші століття н. е. ранньослов'янські племена перебували на стику з фракійськими.

На рубежі і в перші століття н. е. у Дністро-Прутському межиріччі, в районі Середнього Подністров'я та Прикарпаття досить відчутну роль починають відігравати сарматські племена. Вони проникли з Причорномор'я спочатку на землі Дністро-Прутського межиріччя, а потім, просуваючись поступово далі на північ, опинилися в оточенні слов'янських і частково фракійських племен на території Середнього Подністров'я та Прикарпаття. За даними історичних писемних джерел, імовірно думати, що це було одне з відомих сарматських племен — язиги [238].

Таким чином, наявні археологічні матеріали в світлі писемних історичних даних про Південно-Східну Європу на рубежі і в перші століття н. е. фіксують досить складну етногеографічну картину. Ця складність зумовлювалась тісними територіальними контактами, глибокими взаємовпливами та культурними переплетіннями, які існували часто між племенами різного етнічного походження. Підкреслимо, що за характером розвитку осілої землеробської культури ранньослов'янські та фракійські племена на рубежі н. е. були дуже подібні. Цьому сприяли близькі, майже тотожні, географічні умови проживання вказаних груп населення, а також близькість та подібність рівня їх соціально-економічного та політичного розвитку. Щось аналогічне можна мати на увазі і щодо сарматських племен, які, осідаючи на слов'янських та фракійських землях, переходили поступово до землеробства, зливаючись часто з місцевим осілим землеробським населенням. Очевидно, мали рацію стародавні автори, коли вони зафіксували, зокрема, контакт між слов'янським і сарматським світом, що лежав на північ від Чорного моря, Карпатських гір і Дунаю, тобто саме в районі Подністров'я та у прилеглих землях [169].

Писемні історичні джерела засвідчили, таким чином, строкатість етногеографії європейських племен на рубежі та в перші століття н. е. Археологічні ж матеріали дають можливість детальніше проникнути в суть тих історико-етнографічних явищ, які відбувалися на землях Південно-Східної Європи. Тому слід більш конкретно зупинитися на характеристиці археологічних культур або груп пам'яток рубежу та перших століть н. е. Дністро-Дніпровського межиріччя.

Пам'ятки зарубинецької культури відомі за серією досліджених поселень, окремих жител, а також могильників. Ці старожитності характеризують осіле землеробсько-скотарське ранньослов'янське населення, яке проживало у Верхньому та Середньому Подніпров'ї. Близькі їм пам'ятки, як вже зазначалося, відкриті останнім часом на Півден-

ному Бузі, а також на Середньому та Верхньому Дністрі. Хронологічно зарубинецька культура охоплює II ст. до н. е. — II ст. н. е., а в окремих районах зарубинецького ареалу ці старожитності виходять у своїй верхній хронологічній межі до III—IV ст. н. е. (Верхнє Подніпров'я і частково Волинь). Основними типами поселень зарубинецьких ранньослов'янських племен є неукріплені селища, а також городища, що вигідно розташовані на місцевості і вказують на осілий землеробсько-скотарський побут їх жителів (Пирогівське і Ходосівське городища, селища Великі Дмитровичі, Пилипенкова гора поблизу Канева, Сахновка тощо) — [297, стор. 207].

Подібні за топографією пам'ятки виявлені в південно-західній частині зарубинецького масиву, на Південному Бузі [315, стор. 226—227]. Це селища Мар'янівка та Носовець. У Середньому Подністров'ї старожитності цього ж типу відкриті і частково досліджені на селищах Круглик, Бережанка, Малинці, Клішківці тощо [266, стор. 74—75; 94, стор. 14—15].

Житла зарубинецької культури — це наземні або злегка заглиблені в ґрунт невеликі прямокутні будови стовпової конструкції. В середині приміщень містяться залишки печей або вогнищ з каменю та глини. Поблизу жител розташовані господарські будови, які служили для зберігання зерна та інших продуктів [297, стор. 206]. Господарське спрямування у зарубинецьких племен було головним чином землеробсько-скотарським. Саме про розвинуту на ті часи систему землеробства свідчать відбитки зерен проса, ячменю, м'якої пшениці, жита, полби, гороху, конопель та інших культур на окремих зразках зарубинецької кераміки [180, стор. 3—13].

На осілий землеробський характер зарубинецької культури вказує також остеологічний матеріал, який добре визначає склад стада. У стаді на зарубинецьких поселеннях переважали свині та велика рогата худоба [180, стор. 3].

Розвиток землеробства у носіїв зарубинецької культури доповнювався виділенням ремесла, зокрема, залізоробного та ювелірного. В останні роки в розпорядження археологічної науки надійшли не тільки окремі залишки залізоробного виробництва (Пилипенкова гора поблизу Канева, с. Зарубинці, м. Київ та інші пункти Середнього Подніпров'я), а й давній металургійний центр поблизу с. Лютиж на Київщині [47, 48, 49]. Зарубинецькі ранньослов'янські племена мали інтенсивні торговельні зв'язки з містами Північного Причорномор'я та центральноєвропейськими культурними осередками. Загалом тотожний характер домобудівництва, господарського укладу та економіко-культурних напрямів у зв'язках з іншими народами дають і матеріали зарубинецької культури в районі Південного Бугу та Середнього Подністров'я.

На зарубинецькому селищі в Круглику (Чернівецька область) автору разом з Б. О. Тимощуком пощастило виявити залишки двох наземних жител стовпової конструкції. Житла прямокутної (5,2×3,5 м) та підквадратної (6,2×5,3 м) форми. В середині та поблизу них зібрано багато зарубинецької кераміки, а також уламки привозних ам-

фор. Серед місцевого посуду приблизно 80% припадає на грубий кухонний, близько 15% — на сіро-чорну лощену кераміку і тільки 5% — на привозну амфору тару. Весь набір речей вказаного середньодністровського селища на рубежі н. е. підтверджує подібні до подніпровських напрями господарства і культури місцевого населення [266].

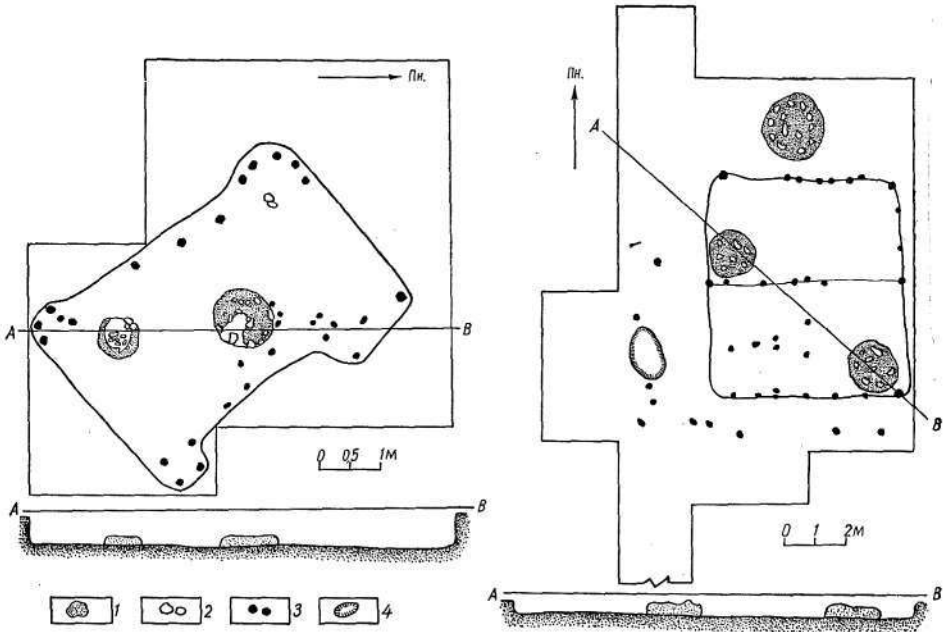

Рис. 3. Плани наземних жител з поселення зарубинецької культури в с. Круглик: 1 — глиняна обмозка; 2 — камені; 3 — ямки від стовпів; 4 — господарська яма.

Крім Круглика зарубинецькі старожитності відомі і в інших пунктах Середнього Подністров'я та Південного Побужжя (Бережанка, Малинци, Клішківці, Мар'янівка, Носовець тощо).

Обряд захоронення на зарубинецьких могильниках представлений двома головними варіантами ґрунтових поховань, що не мають ніяких наземних ознак: а) трупоспалення в ямах, що супроводжуються глиняним посудом з їжею та напоями, окремими побутовими предметами, найчастіше фібулами-застібками для одягу; б) трупоспалення, залишки якого зсипали до глиняних посудин-урн [297, стор. 211]. Тотожні придніпровським щодо обряду захоронень і головного набору речей, які їх супроводять, дають поховання зарубинецької культури на Південному Бузі [315]. В цілому ж, як зазначалось, пам'ятки зарубинецької культури на Південному Бузі та в Середньому Подністров'ї мають відчутні сліди впливу з боку гето-фракійських синхронних старожитностей, що цілком закономірно, коли мати на увазі їх територіальну та історико-етнографічну близькість.

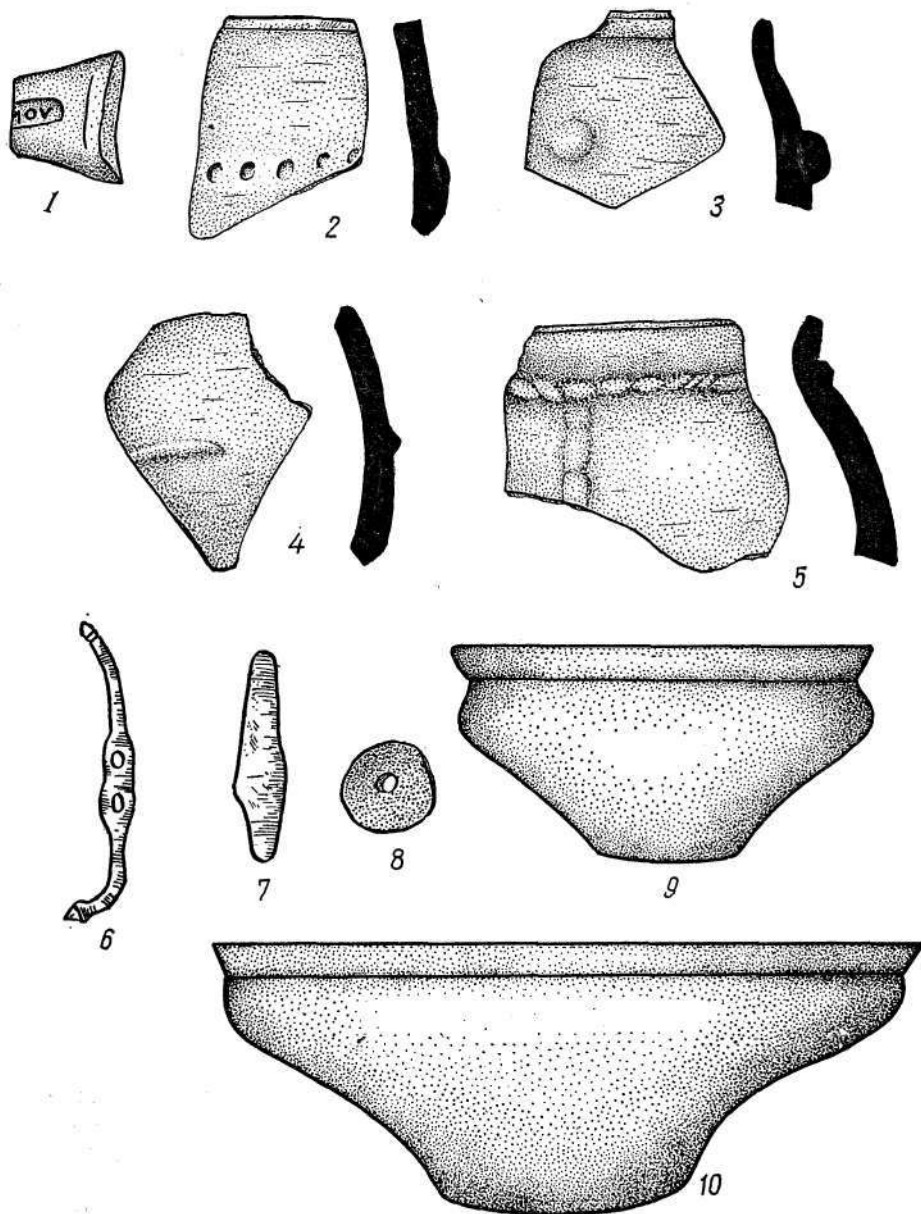

Рис. 4. Речі з розкопок зарубинецького поселення в Круглику:
 1 — уламок ручки амфори з астиномним клеймом; 2—5 — уламки кераміки; 9, 10 — миски з сіро-чорною лощеною поверхнею; 6 — залізний дводирчатий псалій; 7 — залізний ніж; 8 — прясло з стінки керамічного посуду.

Пам'ятки гето-фракійських племен типу Поянешти — Лукашівка поширені головним чином на землях Прутсько-Дністровського межиріччя, а також заходять частково у Середнє Подністров'я, де вони стикаються із старожитностями крайнього південно-західного ареалу зарубинецької культури. Для гето-фракійських пам'яток на рубежі і в перші століття н. е. на території Молдавської РСР характерні поселення з осілим землеробсько-скотарським побутом, а також безкурганні могильники з трупоспаленнями (селища Лукашівка I, Лукашівка II, Лукашівка IV, Бренешти II, Вассієни, Требужени IV, Іванча IV, Іванча X, Ульма, Алчедар X, Слобідка, Калфа; могильники Лукашівський, Сипотенський тощо) [308, стор. 15].

На поселеннях Поянешти — Лукашівка знайдені наземні і дещо заглиблені в ґрунт прямокутні невеликі житла, стіни яких мали стовпову конструкцію і зводились по дерев'яному каркасу, що обмазувався потім глиною [308, стор. 17]. В середині жител та поблизу них виявлені глинобитні печі та відкриті вогнища. Печі, розташовані за межами жител, використовувались, очевидно, для приготування їжі влітку. Поблизу жител, як правило, містилися господарські ями, в яких часто зберігалися великі горщики та корчаги з їстівними припасами [308, стор. 18].

Топографія та матеріальна культура селищ типу Поянешти — Лукашівка свідчать про розвинутий землеробсько-скотарський характер господарства їх населення II ст. до н. е. — II ст. н. е. Жителі вказаних родових селищ мали тісні зв'язки з античними містами Північного Причорномор'я [308, стор. 22].

Обряд захоронення у носіїв гето-фракійської культури Поянешти — Лукашівка на рубежі та в перші століття н. е. в цілому однаковий — трупоспалення в урнах; лише на кінець вказаної епохи припадають перші трупопокладення [308, стор. 16].

Таким чином, археологічні матеріали рубежу і перших століть н. е. на території Південно-Східної Європи чітко окреслюють контакт ранньослов'янських племен зарубинецької культури і племен гето-фракійського етнічного складу культури Поянешти — Лукашівка. Порубіжною зоною цього контакту було, очевидно, Середнє Подністров'я. Саме тут і розташовані південно-західні пам'ятки зарубинецької культури типу Круглика — Бережанки, що, як уже зазначалось, мають у своїй матеріальній культурі відчутні сліди фракійського оточення. Гадаємо, що контактування ранньослов'янських зарубинецьких, з одного боку, і гето-фракійських культур типу Поянешти — Лукашівка — з другого, було в основному мирним. Цьому сприяли сталі, близькі і подібні за характером землеробсько-скотарські традиції двох великих етнокультурних масивів, приблизно єдиний рівень їх економічного, культурного, соціального та політичного укладу.

Етнографічні матеріали з північних районів Прутсько-Дністровського межиріччя підтверджують глибинну традицію мирних господарських і культурних контактів слов'янського та фракійського населення. Дані етнографії XIX—XX ст. на Буковині, наприклад, зафіксували традиційне мирне співжиття українців і молдаван. Причому в порубіжних зем-

лях молдавани і українці проживали і проживають часто в одних і тих самих селах. Характер матеріальної культури українців і молдаван (принципи домобудівництва, господарські та побутові речі, одяг та орнаментальні мотиви) надзвичайно близькі, наприклад, у селах Новоселицького району Чернівецької області. На нашу думку, етнографічні матеріали з порубіжних земель Молдавії та Буковини підтверджують існування історичної мирної традиції спілкування двох сусідніх народів. Предки їх — слов'янські та фракійські племена на рубежі і в

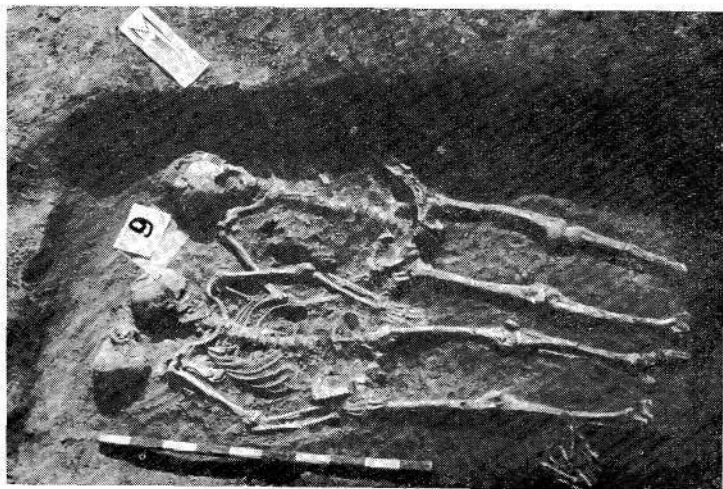

Рис. 5. Киселівський сарматський могильник. Парне поховання.

перші століття н. е. — перебували у мирних економічних і культурних контактах. Це й виявилось у вказаних вище старожитностях.

Етногеографія племен на рубежі та в перші століття н. е. ускладнювалась й проникненням на землі Середнього Подністров'я і частково Прикарпаття сарматських племен. Ми вже зазначали, що писемні історичні джерела довели цю інфільтрацію сарматів-язигів. Але тільки археологічні матеріали, відкриті в останні роки, дали можливість конкретизувати вказані писемні свідчення. В селі Островець Івано-Франківської області М. Ю. Смішко відкрив у 1958—1959 рр. дві групи сарматських могильників, які датуються I ст. н. е. Обряд і орієнтація захоронень, набори головних речей (зокрема, тип сарматського меча, бронзове сарматське дзеркало, типові форми намиста тощо) прямо вказують на сарматську належність Островецького могильника [238].

У селі Киселів Чернівецької області автору разом з Л. В. Вакуленко пощастило відкрити та дослідити ще один сарматський могильник. Дослідження 1962 р. виявили тут групу сарматських захоронень I—II ст. н. е. Про це незаперечно свідчать обряд, орієнтація захоронень та набір

речей з могильника (сарматське бронзове дзеркало, типові намистини, ліпний керамічний посуд своєрідних сарматських форм тощо). Сарматський могильник у Киселеві містився поблизу одного з черняхівських селищ перших століть н. е. Отже, простежується осідання сарматів-язигів на землях слов'ян-землеробів [91, стор. 126—132]. Нарешті, слід мати на увазі сарматські захоронення, відкриті А. І. Мелюковою, які були впускними у насипі більш давнього кургану поблизу с. Ленківці Чернівецької області [167, стор. 66—67].

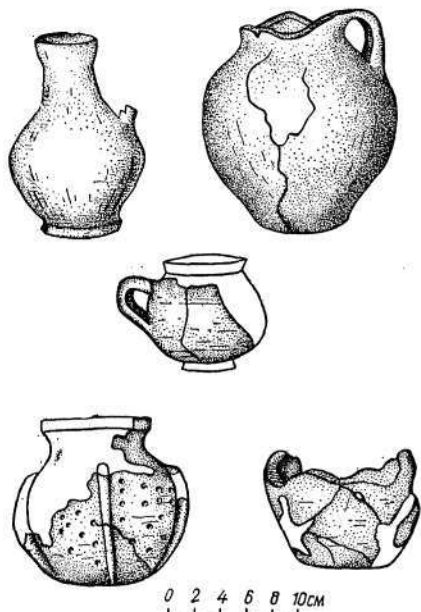

Рис. 6. Киселівський сарматський могильник. Керамічні вироби.

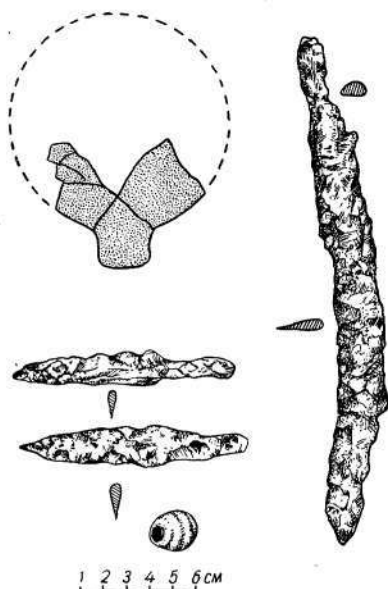

Рис. 7. Киселівський сарматський могильник. Бронзове дзеркало, залізни ножі та скляна бусина.

Наведені матеріали проливають світло на відносини ранньослов'янського населення Дністро-Дніпровського межиріччя з прийшлими сарматами-язигами. Перш, ніж сармати опинилися у середньому Подністров'ї та Прикарпатті, вони повинні були подолати Прутсько-Дністровське межиріччя та зіткнутися там з місцевим гето-фракійським населенням рубежу і перших століть н. е. Г. Б. Федоров, який порушив у своїх дослідженнях, поряд з іншими питаннями, і проблему сармато-фракійських зв'язків, зазначає, що прийшли сармати осідали на новій для них території в оточенні аборигенів — місцевих землеробсько-скотарських племен [308, стор. 14—15] — і поступово переходили від кочового побуту до осілого. Але якась частина сарматського населення просунулася й далі на північ. Вона (це, як вказувалося, було

сарматське плем'я язигів) і зіткнулася в Середньому Подністров'ї та у Прикарпатті з корінним ранньослов'янським населенням. За аналогією з гето-фракійським землеробським районом, гадаємо, що й на слов'янських землях сармати, поступово осідаючи, наче розчинилися у середовищі місцевих племен. Тривале спільне життя приводило до поступової асиміляції частини прийшлих сарматських племен, які, сприймаючи нову культуру, повинні були водночас передавати і дійсно передавали аборигенам і окремі риси своєї культури.

Отже, на рубежі та в перші століття н. е. у районі Подністров'я та Прикарпаття відбувалися досить складні етногонічні процеси, пов'язані з дальшим розвитком ранньослов'янських племен та їх співжиттям з фракійцями і зіткненням з прийшлими сарматськими угрупованнями. В епоху перших століть н. е. певну нівелюючу роль щодо дністро-дніпровських племен відіграли й економічний та культурний впливи римських провінцій. Все це разом взяте показує, наскільки складною та строкатою була етногеографія племен на рубежі і в перші століття н. е. у Південно-Східній Європі, особливо в її південно-західній частині. Цю складність яскраво ілюструє речовий скарб II—III ст. н. е. з Бережанки [94, стор. 14—21]. Хоч вказаний скарб був нагромаджений у середовищі місцевих ранньослов'янських племен (він виявлений на зарубинецькому селищі), але в наборі його речей відчутно простежуються впливи кельтських, гето-фракійських та сарматських угруповань. Це цілком відповідає територіальному розміщенню знахідки (Середнє Подністров'я), де місцеве ранньослов'янське населення, розвиваючи ювелірну справу, могло вдаватися й до модифікації тих форм прикрас, що були поширені на стику кельтського, фракійського, слов'янського та сарматського світу (див. кольорові вклейки).

З перших століть н. е., як зазначалося, відчутну роль у Дністро-Дніпровському межиріччі відіграють впливи провінціальної римської культури. Починається нова важлива епоха, яку окремі польські археологи й тепер щодо племен і народів Центральної та Південно-Східної Європи називають (і не без підстав) епохою римських впливів. Не перебільшуючи значення римських впливів на дальший розвиток племен Південно-Східної Європи, ми не можемо й применшувати економічної та культурної активності Римської імперії та її провінцій у перші століття н. е. А окремі важливі досягнення римської цивілізації незабаром стали, як це відомо, надбанням всієї Європи, так само як грецькі впливи у попередні століття активно діяли на землях Південно-Східної Європи.

Масовий археологічний матеріал — кераміка південно-східних європейських племен — дуже яскраво відбив цей процес розвитку нової гончарної техніки та поширення нових форм посуду.

Саме враховуючи вказані складні конкретно-історичні умови, ми і повинні підходити до вивчення історії лісостепових племен, матеріальна культура яких представлена у II—V ст. н. е. черняхівськими старожитностями. Ареал племен черняхівської культури, як зазначалося, був досить широким. Він охоплював фактично основні райони Правобережної України та Молдавії з виходом до Румунії. На сході

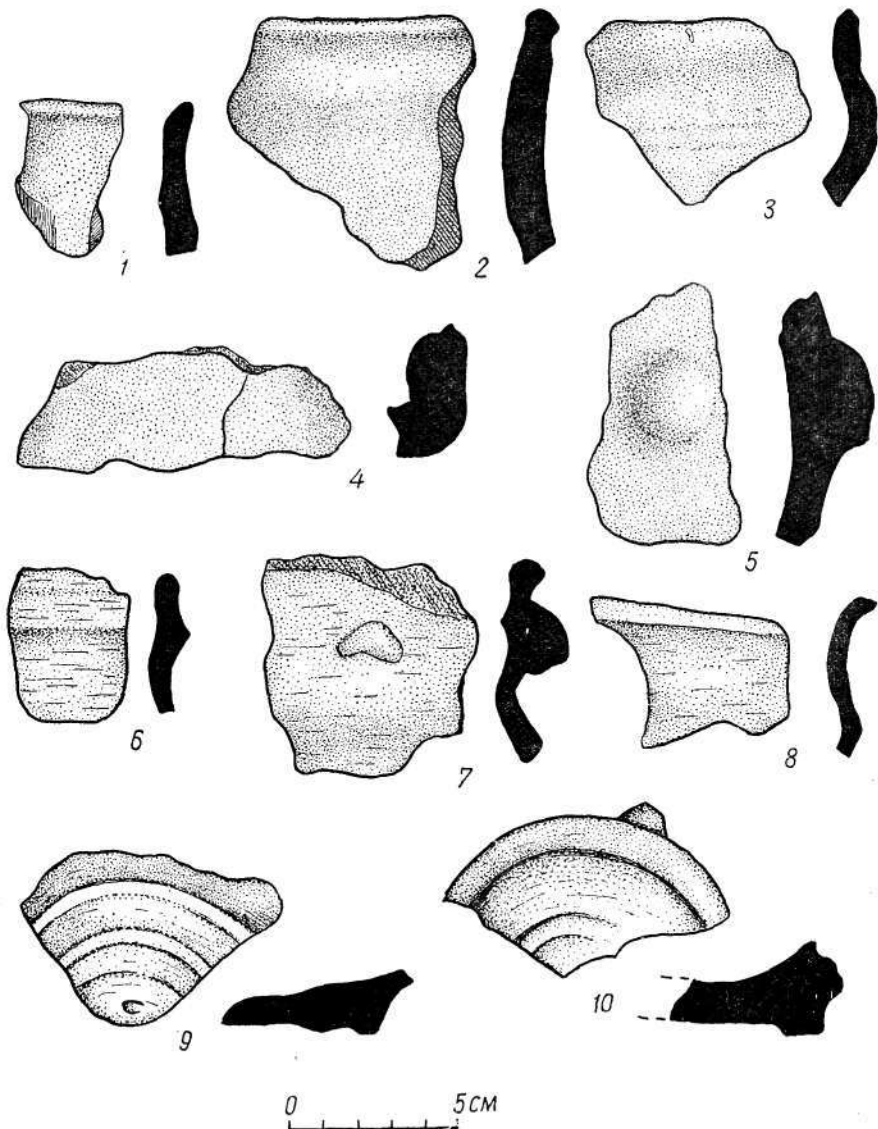

Рис. 8. Зразки ліпного (1—5) та гончарного (6—10) посуду з поселення в с. Березанка.

черняхівські племена включали у свою сферу землі Лівобережжя Дніпра. Вивчення черняхівських старожитностей у Дністро-Дніпровському межиріччі показує, що цей район поряд з Середнім Подніпров'ям був основною територією черняхівських лісостепових племен.

Основним типом поселень черняхівської культури є відкриті неукріплені селища, в топографії яких простежується осілий землеробсько-скотарський характер господарства їх жителів. Селища займають, як правило, південні і південно-східні схили перших надзаплавних терас річок та їх притоків. Площі поселень бувають досить значними. Вони простягаються іноді вздовж берега на 2—3 км при ширині смуги 200—300 м. Часто поселення черняхівської культури розташовані групами, досить компактно. У Середньому Подніпров'ї [71, стор. 17—18], на Волині [81, стор. 18—20] та в Подністров'ї [267, стор. 187, рис. 1] відомі дуже насичені черняхівськими поселеннями ділянки. Там селища черняхівців II—V ст. н. е. розташовані цілими «гніздами» вздовж берегів річок та балок.

На черняхівських поселеннях відомі наземні та заглиблені в землю прямокутні житла великих, середніх та незначних розмірів. Стіни зводилися на основі стовпової конструкції з порівняно легких дерев'яних деталей і були обмазані глиною. В житлах простежуються залишки глинобитних печей, або печей-кам'янок, а також відкриті вогнища, які часто викладені камінням або черепками битого посуду. За межами жител розташовані господарські приміщення, ями для зберігання їстівних припасів. Крім того, за межами черняхівських жител містяться часто літні печі та вогнища.

Матеріали черняхівських селищ свідчать про розвинуте на ті часи орне землеробство, про вирощування злакових і технічних культур. Відбитки зерен, соломи та полови завжди мають місце у глиняній обпаленій обмазці стін черняхівських жител та господарських споруд. Osteологічний матеріал фіксує допоміжну роль у господарстві черняхівців осілого скотарства. В стаді черняхівців на першому місці стоїть велика рогата худоба, далі представлені дрібна рогата худоба, свиня та кінь [71, стор. 62].

Черняхівські племена знали розвинуті на ті часи залізоробне, гончарне та ювелірне ремесла [71, стор. 96—174]. Крім того, в їхньому господарстві певна роль належала різним домашнім промислам. Матеріали черняхівських поселень вказують на тісні контакти лісостепового населення II—V ст. н. е. з містами Північного Причорномор'я, римськими провінціями та центральноевропейськими центрами. Про розвинутий характер економічних і культурних зв'язків черняхівського суспільства з іншими народами і, зокрема, з Причорномор'ям та римськими провінціями свідчать знахідки римських монет, які представлені окремими екземплярами та цілими скарбами.

На поселеннях черняхівських племен у Середньому Подністров'ї виявлена дуже важлива для характеристики історико-етнографічних традицій давнього населення група пам'яток — антропоморфні кам'яні язичницькі ідоли і пов'язані з ними жертвовники-капища. Тепер відомо 30 пунктів, які розташовані у Середньому Подністров'ї та частково у Південному Побужжі, де були виявлені язичницькі антропоморфні ідоли. Типологія та семантика кам'яних антропоморфних ідолів першої половини I тисячоліття н. е. у Середньому Подністров'ї показують, що ці пам'ятки генетично пов'язані з відомим слов'янським язичницьким

Збруцьким Святovitом, датованим дослідниками IX—X ст. [89, стор. 136—144]. Отже, група язичницьких антропоморфних скульптур на черняхівських поселеннях Середнього Подністров'я вказує, що ці капища і поселення пов'язуються з історією ранньослов'янських племен.

Могильники черняхівської культури представлені захороненнями за двома обрядами: трупоспалення та трупопокладення. Кожен з них має кілька варіантів. Але в цілому похоронний обряд черняхівських племен свідчить про дальший розвиток місцевої традиції, запозиченої від зарубинецьких і пшеворських ранньослов'янських та гето-фракійських племен на рубежі і в перші століття н. е. Крім того, на формування поховальної обрядності черняхівців вплинули сармати, які сприяли привнесенню нового обряду — трупопокладення.

Наявні матеріали показують, що, маючи наведений вище досить широкий ареал, черняхівська культура виявляє себе найповніше на території Середнього Подніпров'я та Дністро-Дніпровського межиріччя, де її старожитності виступають дуже монолітно, на відміну від периферії цього масиву: Волині, Верхнього Подністров'я, Прутсько-Дністровського межиріччя тощо. Саме у цих периферійних районах черняхівська культура і виявляє найкраще свої локальні особливості.

Характеризуючи черняхівську культуру, слід мати на увазі, що її матеріали (з поселень та могильників) дають можливість простежити майнову та елементи соціальної нерівності в суспільстві. Черняхівські племена переживали процес класоутворення і стояли на порозі створення держави. Але конкретні історичні умови — гуннська і аварська навали кінця IV—VI ст. н. е. — значною мірою загальмували на певний час дальший поступальний розвиток східнослов'янських племен. Ось чому досягнення соціально-економічного розвитку у черняхівських племен в середині I тисячоліття н. е. були відроджені вже на новому історичному ґрунті лише у VII—VIII ст. н. е., тобто напередодні формування давньоруської феодальної держави.

Між Дністром і Дніпром у першій половині I тисячоліття н. е., тобто у часи побутування черняхівської культури, за свідченням авторів VI ст. н. е. Йордана та Прокопія Кесарійського, були розселені ранньослов'янські племена антів. Б. О. Рибаків, П. М. Третяков, М. Ю. Брайчевський та інші дослідники розглядають антів як південну або південно-західну частину східнослов'янських племен епохи «великого переселення народів». Але крім слов'ян, які становили, як ми вважаємо, ядро черняхівської культури, в часи «великого переселення народів» черняхівська культура могла частково покривати й інші європейські племена, зокрема, фракійські, сарматські тощо.

В останні роки на території Західної України та Південно-Західної Білорусії було виявлено археологічні пам'ятки, які за ознаками своєї матеріальної культури чітко відрізняються від основної маси черняхівських старожитностей. Це Дитиничський та Брест-Тришинський могильники, які археологи пов'язують з інфільтрацією гето-гепідів [236, стор. 89—115; 144, стор. 97—102]. Носії вказаних пам'яток якоюсь мірою повинні були вплинути на місцеве землеробське населення, а черняхівці — на пришельців. Слід мати на увазі, що мирні стосунки часто

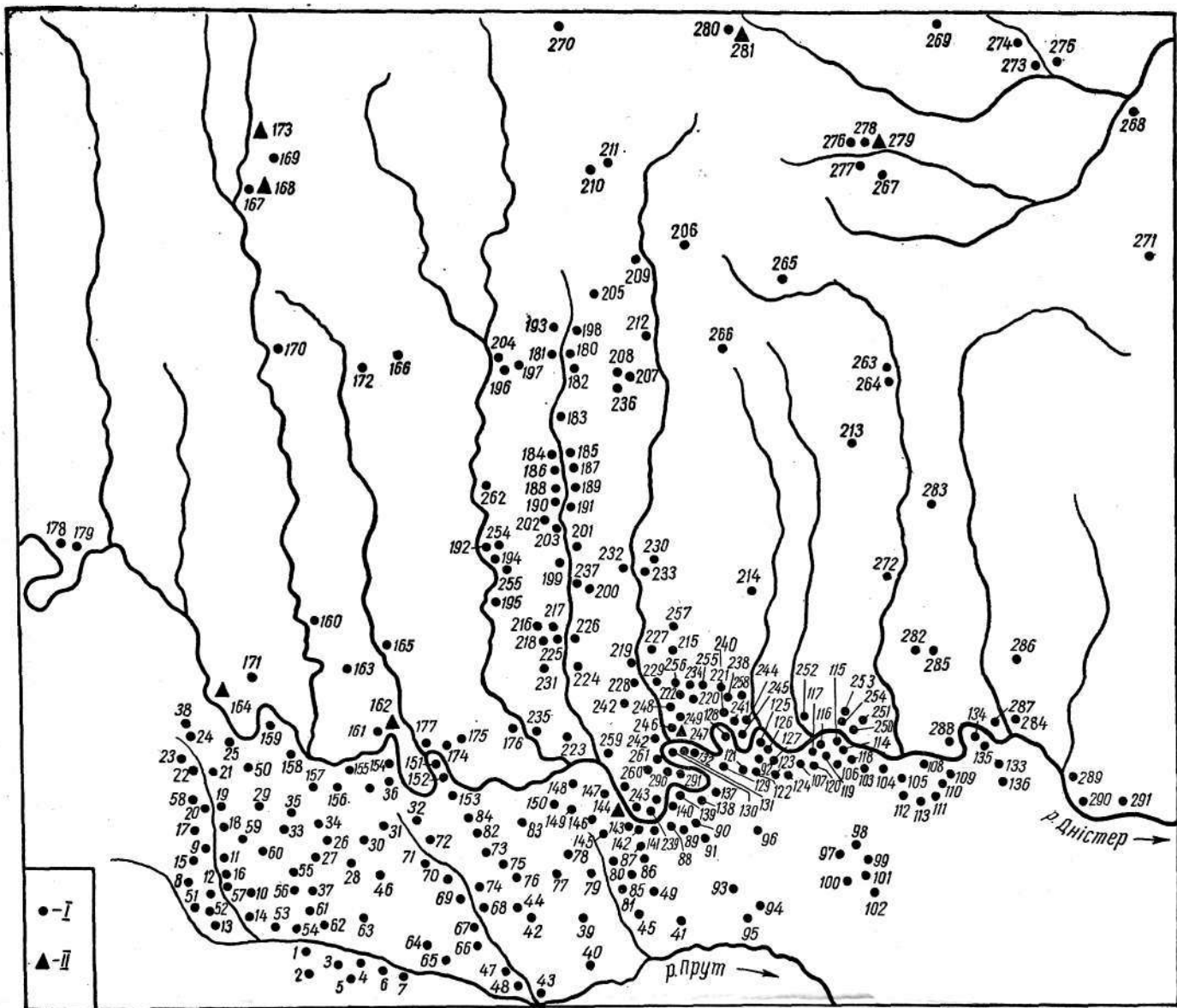

Рис. 9. Пам'ятки черняхівської культури у Середньому Подністров'ї.

I — Поселення; II — Могилиник: 1 — Чернівці-Роша; 2 — Чернівці-Градiна; 3 — Чернівці-Руська вулиця; 4, 5 — Чернівці-Рогiзна-Очерет; 6 — Остриця-центр; 7 — Остриця-Трава; 8 — Оршiвцi; 9 — Клiводи; 10 — Лашкiвка; 11 — Суховерхiв; 12 — П'ядикiвцi; 13 — Ревакiвцi; 14 — Дубiвцi; 15, 16 — Иванкiвцi; 17, 18 — Хлiвище; 19 — Ставчани; 20 — Малятинцi; 21 — Киселiв; 22, 23, 24 — Борiвцi; 25 — Кадубiвцi; 26, 27, 28 — Малий Кучурiв; 29 — Яблунiвка; 30 — Васловище; 31 — Добринiвцi; 32 — Ржавинцi; 33, 34, 35 — Заставна; 36 — Мусорiвка; 37 — Шубранець; 38 — Бабин; 39 — Форосна; 40 — Костичани; 41 — Подвiрне; 42 — Довж; 43 — Тарасiвцi; 44 — Динiвцi; 45 — Стальнiвцi; 46 — Чорнiвка; 47, 48 — Маршинцi; 49 — Балкiвцi; 50 — Давидiвцi; 51, 52 — Шилинцi; 53 — Лужани; 54 — Новоселiвка; 55, 56 — Кiцмань; 57 — Ошихлiби; 58 — Веренчанка; 59 — Витилiвка; 60 — Задубрiвка; 61, 62 — Рогiзна; 63 — Остриця; 64 — Бояни; 65 — Припруття; 66, 67 — Слобода; 68 — Рингач; 69, 70 — Колинкiвцi; 71 — Бочкiвцi; 72 — Шилiвцi; 73 — Клiшкiвцi; 74 — Санкiвцi; 75, 76 — Шишкiвцi; 77 — Ставчани; 78 — Долинняни; 79, 80 — Круглик; 81 — Щербинцi; 82 — Грозинцi; 83 — Ворничани; 84 — Владична; 85 — Жилiвка; 86, 87 — Каплiвка; 88, 89, 90 — Бузовиця; 91 — Гюздiвцi; 92 — Грушiвцi; 93 — Зелена; 94, 95 — Подвiр'тiв; 96 — Варткивцi; 97, 98, 99 — Новосеиця; 100, 101, 102 — Росошани; 103, 104, 105 — Волошково; 106 — Ломачинцi; 107 — Кулешовка; 108, 109, 110 — Кормань; 111 — Шебiнцi; 112, 113 — Селiще; 114 — Молодово; 115, 116, 117 — Комарiв; 118, 119, 120 — Днiстровка; 121, 122, 123, 124 — Бабино; 125, 126, 127 — Грушiвцi; 128 — Макаровка; 129 — Ленкiвцi; 130, 131, 132 — Вороновця; 133 — Михалково; 134, 135 — Непоротово; 136 — Бiлоусiвка; 137 — Коновка; 138, 139, 140 — Бирново; 141, 142, 143, 144 — Оселiвка; 145, 146 — Лiвинцi; 147 — Атаки; 148 — Пригородок; 149, 150 — Рукшин; 151, 152, 153 — Пригородок; 154 — Онут; 155 — Семушин; 156 — Чорний Потiк; 157 — Погорилiвка; 158 — Василiв; 159 — Репужинцi (Чернiвецька область); 160 — Бiльче Золоте; 161, 162 — Блищанка; 163 — Новосiлка Костюкова; 164 — Машкiв; 165 — Скoв'ятин; 166 — Сухостав; 167, 168 — Теревовля; 169 — Зелене; 170 — Федорiвка; 171 — Голiгради; 172 — Жабинцi; 173 — Сушин; 174, 175 — Мельница Подiльська; 176 — Кудринцi; 177 — Худикiвцi; 178, 179 — Возилiв (Тернопiльська область); 180, 181 — Ивахiвцi; 182 — Демкiвцi; 183 — Юркiвцi; 184, 185, 186, 187 — Кугатiвцi; 188, 189, 190, 191 — Почапинцi; 192 — Мар'янка; 193 — Закупне; 194 — П'ятичани; 195 — Пукляки; 196 — Йосипiвка; 197 — Кузьминчик; 198 — Куткiвцi; 199 — Краснотавцi; 200 — Жерла; 201 — Кормилiче; 202, 203 — Драганiвка; 204 — Гусятин; 205 — Кремiнна; 206 — Порiччя; 207 — Скипче; 208 — Сирватинцi; 209 — Бедрiвцi; 210, 211 — Веселе; 212 — Лiсогiрцi; 213 — Малiвцi; 214 — Михайлiвка; 215 — Гумець; 216, 217, 218 — Рiпанцi; 219 — Пудловицi; 220 — Оленiвка; 221 — Калиня; 222 — Слобiдка Кульчицевська; 223 — Збруч; 224 — Кадiвцi; 225, 226 — Оринин; 227 — Кам'янець-Подiльський — хут. Козак; 228, 229 — Кам'янець-Подiльський; 230 — Нiгин; 231 — Залiсся I; 232, 233 — Думанiв; 234 — Боршкiвцi; 235 — Завалля; 236 — Вербична; 237 — Кочубеiв; 238 — Бабшин; 239 — Гринчук; 240 — Баговиця; 241 — Брага; 242 — Нагоряни; 243 — Малинiвцi; 244 — Лука-Врублiвецька; 245 — Станiславiвка; 246, 247 — Устя; 248, 249 — Велика Слобiдка; 250, 251 — Вакота; 252 — Студенця; 253 — Кривчани; 254 — Кiшла; 255 — П'ятичани; 256 — Шутнiвцi; 257 — Вербка; 258 — Врублiвцi; 259 — Жванець; 260, 261 — Цiклiвцi; 262 — Сокиринцi; 263, 264 — Зiнькiв; 265 — Ярмолинцi; 266 — Соснiвка; 267 — Слобiдка; 268 — Летичiв; 269 — Михайлiвка; 270 — Маначин; 271 — Вовковинцi; 272 — Манькiвцi; 273 — Меджибiж; 274 — Ярославка; 275 — Ставниця; 276, 277, 278, 279 — Ружичанка; 280, 281 — Рiдкодуби; 282 — Шебутинцi; 283 — Глiбiвка; 284 — Калюс; 285 — Иванкiвцi; 286 — Ставчани; 287 — Козлiв; 288 — Лоiвцi; 289 — Бернашовка; 290 — Каветчина; 291 — Соклiл (Хмельницька i Винницька областi).

змінювалися військовими сутичками і просто війнами. Про це свідчать повідомлення Йордана 70-х років IV ст. н. е., як, наприклад, про те, що остготський король Вінитар воював із слов'янами-антами, очолюваними Божем та 70 найближчими до нього особами [119, стор. 115].

Таким чином, черняхівська культура у II—V ст. н. е. була монолітною, і проникнення на ці землі гото-гепідів у III—IV ст. н. е. не могло похитати основ високоорганізованого землеробського суспільства черняхівських племен. Ці південно-східні європейські племена продовжували свою економічну, соціальну та культурну еволюцію. У зв'язку із зростанням продуктивних сил, збільшенням чисельності та щільності населення в першій половині I тисячоліття н. е. відбулися зміни в етнічній структурі та в соціальних відносинах суспільства. У III—V ст. н. е. виникають стійкі союзи племен, які являли собою «перший крок до утворення націй»¹. Під нацією Ф. Енгельс тут розумів народність.

«Народність,— пише один з провідних радянських археологів-славістів П. М. Третьяков,— один з наслідків розпаду первісного ладу і виникнення класового суспільства» [300, стор. 5]. Народність — це історична спільність, яка складається з різних племінних груп і визначається соціально-економічними умовами, характерними для ранньокласового суспільства. На рубежі I і II тисячоліть н. е. процес утворення давньоруської народності вже завершувався. Але йому передував тривалий період «підготовки», в ході якої слов'янське населення з Східного Повіслення та Дністро-Дніпровського межиріччя, яке просувалося в північному, східному та південному напрямках, поглинуло, асимілювало різні племена (в тому числі і неслов'янські) за мовою та культурою [300, стор. 7]. На широких просторах Південно-Східної Європи у першій половині I тисячоліття н. е. відбувався активний процес інфільтрації різних племен — місцевих і прийшлих. Але це було не просте механічне змішення — причиною цього процесу став розпад старих племінних і родових зв'язків і встановлення нових економічних та політичних відносин. У різноплеменному середовищі відбувався, таким чином, процес формування народності, археологічним еквівалентом якої є старожитності черняхівської культури [300, стор. 50].

І ось племенам, які по суті сформували народність, у V—VI ст. н. е. було завдано великої шкоди ударами гуннів і аварів. Це на деякий час загальмувало розвиток економіки, культури та дальші поступальні зрушення у соціальних відносинах. Особливо відчутними для лісостепоного ранньослов'янського населення були удари гуннів і аварів на шляхах магістрального, так би мовити, просування кочових орд (йдеться про порубіжжя лісостепу і степу).

Що ж до інших, віддалених від основних шляхів просування кочовиків районів, то там у ранньослов'янських племен економічний, культурний та політичний розвиток відбувався більш-менш нормально. Тепер археологічна наука має матеріали, що відбивають взаємозв'язки черняхівської культури з слов'янськими старожитностями VI—VII ст. н. е. Йдеться про поселення, відкриті і досліджені у Верхньому Подні-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 90.

стров'ї [29], у Прикарпатті [75] та на Середньому Дністрі [268]. На зв'язки черняхівських старожитностей і слов'янських пам'яток VI—VII ст. н. е. у Верхньому Подністров'ї та на Західному Бузі першим вказав В. Д. Баран [33, 34]. Матеріали досліджень автора і О. М. Приходнюка у Середньому Подністров'ї (Бакота, Устя, Городок та ін.) та Л. В. Вакуленко у Прикарпатті (Глибока, Волосів, Грабовець тощо) підтверджують цю закономірність. У вказаних та інших археологічних комплексах, що виявлені в останні роки, пощастило знайти зв'язуючу ланку, яка показує процес розвитку та своєрідної трансформації культури першої половини I тисячоліття н. е. у слов'янські старожитності третьої чверті I тисячоліття н. е.

Ранньослов'янські пам'ятки VI—VII ст. н. е. в лісостеповій смузі Дністро-Дніпровського межиріччя за характером господарства та соціально-економічного розвитку є продовженням традицій, закладених черняхівськими племенами II—V ст. н. е.

Правда, за зовнішніми рисами матеріальної культури черняхівські старожитності та пам'ятки VI—VII ст. н. е. (коли мати на увазі масовий археологічний матеріал — кераміку) можна відрізнити одні від одних досить чітко. Історичні причини цього, як зазначалось, пов'язані з гуннською та аварською навалами середини I тисячоліття н. е., що значною мірою перервали давні традиції зв'язків лісостепових ранньослов'янських племен з Причорномор'ям. Наступила нова епоха, яка принесла більш архаїчні, ніж у черняхівські часи, форми ліпного керамічного посуду. Але гончарський круг і гончарний посуд зникли не скрізь. У районах, віддалених від основних шляхів просування кочових орд, зразки черняхівського гончарного посуду продовжують існувати паралельно з типовою ліпною слов'янською керамікою VI—VII ст. н. е. Що ж до внутрішнього, органічного, зв'язку між ранньослов'янським черняхівським етапом і періодом східнослов'янської історії VI—VII ст. н. е., то він, безперечно, існував. І це знайшло відображення, насамперед, у дальшій еволюції техніки орного землеробства, залізоробного ремесла, тобто у головних напрямках розвитку економічного та соціального укладу землеробського східнослов'янського суспільства.

Саме цей внутрішній, органічний, зв'язок і повинен, на думку В. Й. Довженка, визначити основні напрями розвитку східнослов'янського суспільства у середині та третій чверті I тисячоліття н. е. [113, стор. 39—42]. Слов'янське суспільство у середині I тисячоліття н. е. пережило дуже важливі події, які значною мірою змінили напрями історичного процесу. Результатом цих подій («велике переселення народів» і падіння Римської імперії [113, стор. 41]) була своєрідна трансформація черняхівської культури та поява культури нового обрису.

Таким чином, незважаючи на зміни, що сталися в матеріальній культурі лісостепового населення Дністро-Дніпровського межиріччя в середині I тисячоліття н. е., ми не можемо не враховувати його ролі в подальшій історії ранньослов'янських племен. Літописні лісостепові східнослов'янські племена і були, мабуть, прямими історичними спадкоємцями населення, яке в першій половині I тисячоліття н. е. створило напівдержавний за політичним характером антський міжплемінний союз.

III. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ПЛЕМЕН II—V СТ. Н. Е.

Лісостепові землеробські черняхівські племена II—V ст. н. е. займали, як з'ясовано, досить значну територію. Це Волинь, Верхня і Середня Наддністрянщина, Дністро-Прутське межиріччя, Південне Побужжя та Середня Наддніпрянщина. У південно-західному напрямку ареал черняхівської культури поширюється на район Подунав'я і Задунав'я. Але ця територія була освоєна черняхівцями, очевидно, пізніше, в процесі дальшого розселення лісостепових племен. Приблизно так само, на нашу думку, повинно з'ясовуватися питання і про південну межу черняхівської культури, про її безпосередні контакти з Північним Причорномор'ям у процесі розселення лісостепових черняхівських племен [163, 259].

Щодо намагання залучити до основного ареалу нашої культури Сілезію, Малу Польщу та Північно-Східну Словаччину, то воно не має, на нашу думку, реального історичного ґрунту. Тим часом М. Ю. Брайчевський поставив питання про необхідність вважати територію Центральної Європи (Польща, Чехословаччина) частиною основного ареалу черняхівської культури [71, стор. 4—5, 19—20]. Таке надмірне розширення території черняхівських старожитностей не узгоджується з конкретними фактичними даними. Справа в тому, що синхронні черняхівським пам'ятки Центральної Європи і навіть на землях Карпат та Закарпаття УРСР, як вже зазначалось, мають специфічні особливості. Вказані старожитності подібні до черняхівських, але не тотожні їм.

Визначаючи основну територію черняхівської культури, тобто землі, на яких відбувався процес складання старожитностей II—V ст. н. е. і де ця культура виступала як єдине ціле, ми вважаємо за необхідне мати на увазі лісостепову смугу Дністро-Дніпровського межиріччя. Якраз цей район і був основною територією формування і дальшого розвитку черняхівських старожитностей. У цьому неважко переконатися, звернувшись до археологічної карти черняхівської культури. Дністро-Дніпровське межиріччя виявляється найбільш щільно заселеним у черняхівські часи. Показовими щодо цього є Середнє Подніпров'я, Південне Побужжя та Подністров'я, де черняхівські пам'ятки виступають дуже значними групами. Саме на вказаних землях перебувають й генетичні корені черняхівської культури, що відбивають зарубинецькі, пшеворські, гето-фракійські старожитності і пам'ятки сарматів. Вони відіграли певну роль у формуванні матеріальної культури черняхівських племен.

Що ж до східного Лівобережжя Дніпра, а також південно-західного та південного ареалів черняхівської культури (Дунай, Задунав'я, Північне Причорномор'я), то це, очевидно, райони периферії черняхівських племен.

Черняхівські лісостепові племена II—V ст. н. е. були, таким чином, історичними спадкоємцями своїх попередників — носіїв зарубинецької культури. Разом з тим вони являли собою вже більш складне історико-

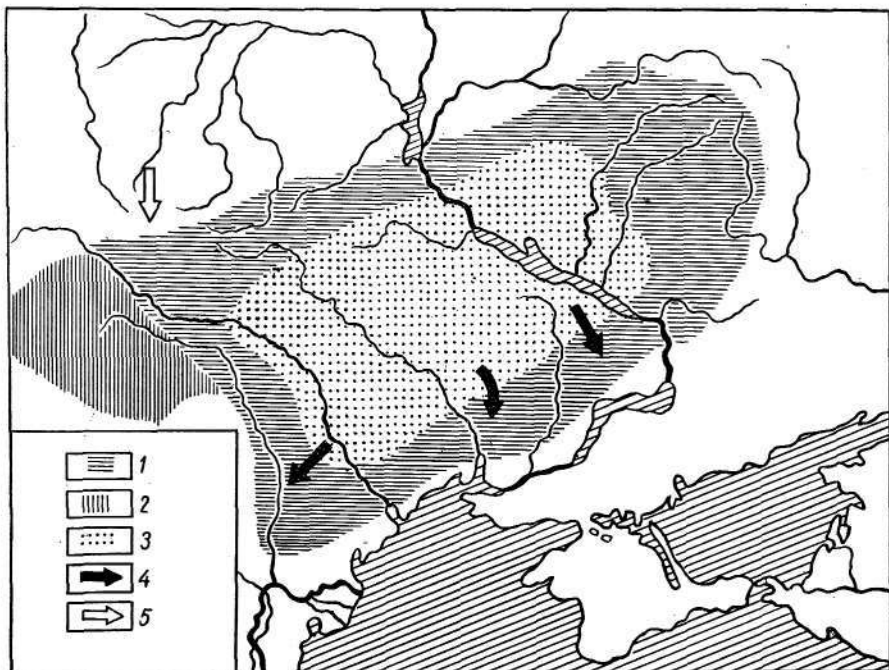

Рис. 10. Пам'ятки черняхівської культури:

1 — територія черняхівських племен; 2 — територія пізньослов'янських племен; 3 — основна територія формування черняхівської культури; 4 — напрямки розселення черняхівських племен; 5 — напрямком просування готів-гепідів (за пам'ятками типу Брест-Тришині — Дитиничі).

культурне та політичне утворення. Цьому сприяв дальший економічний та політичний розвиток землеробських лісостепових племен Дністро-Дніпровського межиріччя у першій половині I тисячоліття н. е., а також проникнення в середовище місцевого за походженням населення іномовних племінних угруповань. Крім ранньослов'янських зарубинецької та шеворської культур, як зазначалось, у формуванні черняхівських старожитностей певну роль відіграли фракійські племена, а також сармати. Все це повинно було відбитися на характері господарства, економічного та соціального укладу черняхівських племен II—V ст. н. е. Археологічні матеріали Дністро-Дніпровського межиріччя показують, що в II та на початку III ст. н. е. черняхівська культура вже склалася як історико-етнографічне, соціальне та політичне ціле, увібравши в себе надбання зарубинецьких ранньослов'янських племен,

а також окремі риси фракійських і сарматських старожитностей на рубежі і в перші століття нової ери.

Територія розселення черняхівських племен стала значно ширшою, ніж у попередні — зарубинецькі часи. Якщо племена зарубинецької культури розселилися в основному в басейні Дніпра, частково Південного Бугу і Середнього Подністров'я, то черняхівські племена II—V ст. н. е. значно розширили свою територію. Вони проникли в південному напрямку аж до Причорномор'я, а на південному заході — в межі Дністро-Прутського та Дністро-Дунайського межиріччя. Більше того, черняхівські племена вийшли своєю частиною за Дунай. У північно-східному напрямку межі поширення черняхівської культури досягли східних районів Дніпровського Лівобережжя.

З'ясувавши в загальних рисах основну територію та периферію черняхівських старожитностей, можна, на нашу думку, звернутися до таких питань, як приблизна кількість черняхів-

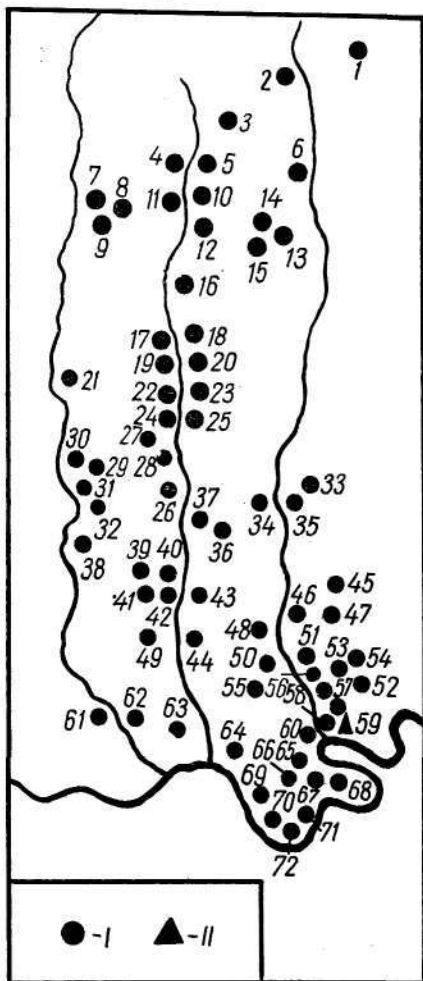

Рис. 11. Пам'ятки черняхівської культури в одному з районів Середнього Подністров'я (по Збручу, Жванчику та Смотричу).

1 — Поселення; 11 — Могилиник; 1 — Поріччя; 2 — Бедриківці; 3 — Кремінна; 4 — Закупне; 5 — Кутківці; 6 — Лісогірка; 7 — Гусятин; 8 — Кузьминчик; 9 — Риосіпівка; 10, 11 — Івахнівці; 12 — Демківці; 13 — Скипче; 14 — Сирватинці; 15 — Вербична; 16 — Юрківці; 17, 18, 19, 20 — Кугайці; 21 — Сокиринці; 22, 23, 24, 25 — Почапінці; 26 — Кормильче; 27, 28 — Драганівка; 29 — Кішла; 30 — Мар'янівка; 31, 32 — П'ятичани; 33 — Нігин; 34, 35 — Думанів; 36 — Жердя; 37 — Кочубеїв; 38 — Пукляки; 39, 40, 41 — Рішинці; 42, 43 — Оришин; 44 — Кадлівці; 45 — Вербка; 46 — Кам'янець-Подільський — хутір Козак; 47 — Гуменці; 48 — Пудловці; 49 — Заліся I; 50, 51 — Кам'янець-Подільський; 52 — Оленівка; 53 — Слобідка Кульчинецька; 54 — Боршківці; 55 — Нагоряни; 56, 57 — Велика Слобідка; 58, 59 — Устя; 60 — Шутнівці; 61 — Кудринці; 62 — Завалля; 63 — Збруч; 64 — Жванець; 65, 66 — Цвіклівці; 67 — Каветчина; 68 — Соклі; 69 — Брага; 70 — Малинівці; 71 — Бабшин; 72 — Гринчук (Хмельницька область).

ського населення у Південно-Східній Європі та щільність заселення головних земель черняхівського масиву. Спроби демографічних підрахунків за матеріалами давніх культур поступово одержують визнання. І це цілком закономірно — адже такий аспект дослідження дозволяє більш зримо уявити собі конкретні шляхи розвитку давніх людських колективів, їх розселення, взаємини між окремими осередками або гру-

пами племен. Вивчаючи господарсько-економічний комплекс трипільської культури, С. М. Бібіков, наприклад, звернув увагу на щільність заселення Середнього Подніпров'я в епоху енеоліту і запропонував підхід до вирішення проблеми демографії [44]. За матеріалами пам'яток рубежу і першої половини I тисячоліття н. е. проблеми демографії порушили у своїх дослідженнях Є. Веловейський [389], М. Ю. Брайчевський [71] та ін. Їхні праці цікаві вже самою постановкою проблеми. Вони спрямовані на поглиблення наших знань і, зокрема, у питанні про територію та щільність її заселення в різні історичні епохи.

Але, на нашу думку, цим дослідженням, поряд з позитивними ризиками, властива спільна хиба. І полягає вона в тому, що майже не враховується неодночасність функціонування поселень у межах конкретної групи пам'яток або етапу тієї чи іншої культури. Так, С. М. Бібіков, вказуючи на групу пам'яток розвинутого трипільля в межах від с. Трипільля до м. Ржищева, має на увазі по суті ідеальний випадок, що всі 15 трипільських поселень цього мікрорайону існували одночасно [44, стор. 48—50]. Приблизно такої ж схеми тільки щодо більш пізніх пам'яток додержується і М. Ю. Брайчевський [71, стор. 18]. Тим часом історичний досвід показує, що у межах локальних груп пам'яток і цілих археологічних культур поселення і об'єкти на них функціонували не завжди одночасно, тобто мала місце хронологічна розбіжність в їх дії. Це означає, що при демографічних розрахунках слід мати на увазі вказану важливу життєву обставину.

З'ясовуючи щільність населення у черняхівських племен, М. Ю. Брайчевський дійшов до висновку, що в середньому вона становила десять чоловік на 1 км^2 [71, стор. 18]. Цей висновок ґрунтується на аналізі щільності розміщення черняхівських поселень в зоні Середнього Подніпров'я. Вказаний район був дійсно, порівняно з іншими, дуже густо заселений у першій половині I тисячоліття н. е. Але для сумарних демографічних підрахунків, які стосуються черняхівської культури в цілому, необхідно враховувати щільність заселення в різних частинах черняхівського ареалу, а не тільки у Середньому Подніпров'ї.

З'ясовуючи щільність заселення в черняхівські часи, М. Ю. Брайчевський пропонує взяти за основу середнє за розміром селище в 20 жител. Вважаючи, що в середньому статистична родина складається з шести осіб, а це підтверджують етнографічні спостереження, дослідник, не без підстав, бере цифру 100—120 за середню кількість жителів на поселенні черняхівської культури [71, стор. 18].

Ми приєднуємося до цих вихідних цифр, але будемо намагатись уточнити щільність заселення території черняхівських племен II—V ст. н. е., виходячи з врахування даних по різних районах черняхівського ареалу. Крім того, ми зробимо поправку на неодночасність функціонування всіх селищ, виявлених в тій чи іншій частині черняхівської території.

На землях Середнього Подністров'я в межах Чернівецької, Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей виявлено і зафіксовано цілий ряд пам'яток черняхівської культури. Для зручності демографічних підрахунків скористаємося сучасним адміністративним поділом

деяких із вказаних областей УРСР, розташованих в середній течії Дністра. У межах Чернівецької області, наприклад, на правому березі Дністра, на території Заставнівського, Хотинського, Кельменецького та Сокирянського районів було зафіксовано 122 пункти з черняхівськими поселеннями [267, стор. 187]. Після опублікування карти пам'яток у цих районах Середнього Подністров'я додатково відкрито 50 поселень

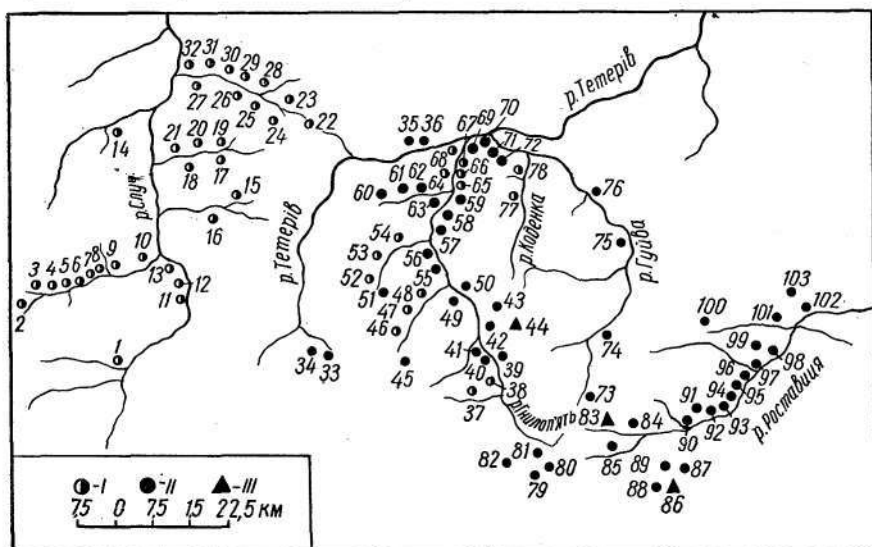

Рис. 12. Пам'ятки II—V ст. н. е. на території Східної Волині:

I — Поселення волинської групи черняхівської культури; II — Поселення черняхівської культури; III — Могилини черняхівської культури: 1 — Острополь; 2 — Северини; 3, 4 — Житинці; 5, 6, 7, 8 — Демківці; 9 — Озерне; 10 — Іванківці; 11, 12, 13 — Стрижівка; 14 — В Деревича; 15, 16 — Кутище; 17, 18, 19, 20, 21 — Корости; 22 — Меленці; 23 — Привітів; 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32 — Паволочка; 33, 34 — Буряки; 35, 36 — Корчак; 37, 38 — Кикишівка; 39 — Іванківці; 40, 41 — Бистрик; 42, 43, 44 — Семенівка; 45 — Обухівка; 46 — Маркуші; 47, 48 — Житинці; 49, 50 — Бердичів; 51 — В. П'ятигірка; 52, 53 — Радянське; 54 — Голодьки; 55, 56 — Скрагливка; 57, 58, 59 — Райки; 60 — П'ятка; 61 — Пилипи Українські; 62 — Пилипи Руські; 63 — Швайківка; 64, 65, 66, 67 — Слободище; 68 — Сосновка; 69 — Бобрин; 70 — Катеринівка; 71 — Гвоздава; 72 — хутір Рог; 73 — Білопілля; 74 — Татарське селище; 75 — Андрушівка; 76 — Старосілля; 77, 78 — Пряжів; 79 — Юрівка; 80 — Тернівка; 81 — Жежелів; 82 — Волчинець; 83, 84 — Бистрик; 85 — Дерганівка; 86, 87, 88, 89 — Голубівка; 90, 91, 92 — Пустоха; 93 — Ружин; 94 — Плоске; 95, 96 — Ягнятин; 97, 98, 99 — Трубіївка; 100 — Чорнорудка; 101, 102, 103 — Соколів Брод.

Отже, загальна їх кількість — понад 170. Площа Заставнівського, Хотинського, Кельменецького та Сокирянського районів¹ становить 2,7 тис. км². При середній кількості жителів на черняхівському поселенні в 100 осіб одержуємо 17 000 жителів, що проживали в часи черняхівської культури у вказаних придністровських районах сучасної Чернівецької області. Отже, середня щільність заселення цього району могла становити приблизно шість чоловік на 1 км².

В Уманському районі Черкаської області, що примикає з півдня до Середнього Подніпров'я і лежить на лівих притоках Південного

¹ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ, т. 1. К., 1969, стор. 487.

Бугу та в межиріччі Південного Бугу — Дніпра, за досить повними даними, відомо понад 100 пам'яток черняхівської культури [319, стор. 257—270]. Площа сучасного Уманського району¹ — 1,4 тис. км². Виходячи з середньої цифри 100 жителів для кожного черняхівського селища, одержуємо приблизну загальну кількість населення вказаного району в 10 000 осіб. Отже, середня щільність населення тут повинна

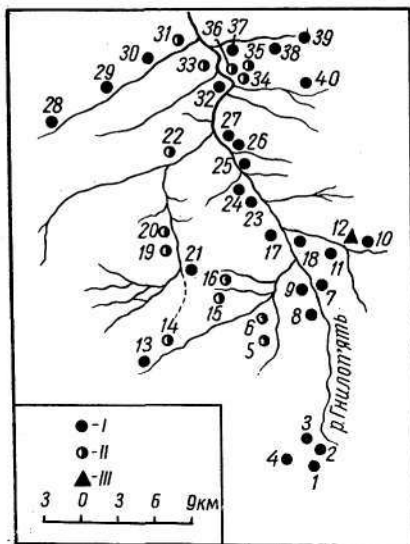

Рис. 13. Пам'ятки II—V ст. н. е. по р. Гнилоп'яті.

I — Поселення черняхівської культури; II — Поселення волинської групи черняхівської культури; III — Могилиник черняхівської культури; 1 — Юрівка; 2 — Тернівка; 3 — Жежелів; 4 — Волчинець; 5, 6 — Кикишівка; 7 — Іванківці; 8, 9 — Бистрик; 10, 11, 12 — Семенівка; 13 — Обухівка; 14 — Маркуші; 15, 16 — Житинці; 17, 18 — Бердичів; 19, 20 — Радянське; 21 — В. П'ятигірка; 22 — Голодьки; 23, 24 — Скраглівка; 25, 26, 27 — Райки; 28 — П'ятка; 29 — Пилипи Українські; 30 — Пилипи Руські; 31 — Соснівка; 32 — Швайківка; 33, 34, 35, 36 — Слободище; 37 — Бобринь; 38 — Катеринівка; 39 — Гвоздава; 40 — хутір Рог.

добре вивчений Бердичівський район Житомирської області. До недавнього часу там було відомо близько 30 пам'яток [81], а тепер — понад 50 поселень черняхівської культури. Користуючись вже наведеною схемою, кількість населення в II—V ст. н. е. повинна була визначатися тут приблизно в 5 000 жителів. Площа Бердичівського району² становить 0,9 тис. км². Отже, середня щільність черняхівського населення в басейні Гнилоп'яті, що протікає на території Бердичівського району, мо-

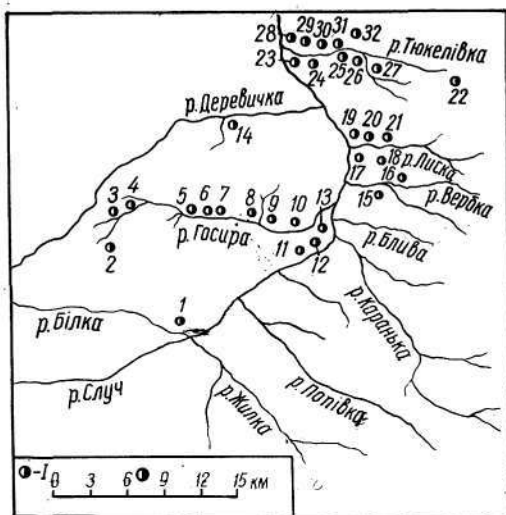

Рис. 14. Пам'ятки II—V ст. н. е. у верхів'ях р. Случі.

I — Поселення волинської групи черняхівської культури; 1 — Острополь; 2 — Северини; 3, 4 — Житинці; 5, 6, 7, 8 — Демківці; 9 — Озерне; 10 — Іванківці; 11, 12, 13 — Стрижівка; 14 — В. Деревичи; 15, 16 — Кутище; 17, 18, 19, 20, 21 — Коростки; 22 — Меленці; 23, 24, 25, 26 — Павлочка; 27 — Привітків; 28, 29, 30, 31, 32 — Павлочка.

була становити в першій половині I тисячоліття н. е. сім чоловік на 1 км².

Для території Східної Волині показовим щодо розселення черняхівських племен може бути археологічно

¹ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ, т. I, стор. 469.

² Там же, стор. 103.

же бути визначена п'ять чоловік на 1 кв. км. Згадаємо виведену М. Ю. Брайчевським щільність заселення Середнього Подніпров'я — десять чоловік на 1 км².

З наведених прикладів, за середньоарифметичними розрахунками, можна було б вважати, що на території Дністро-Дніпровського межиріччя в якийсь конкретний момент черняхівської епохи щільність населення становила в середньому сім чоловік на 1 км². Але якщо врахувати, що не всі черняхівські поселення функціонували одночасно протягом хронологічної амплітуди II—V ст. н. е., то стане зрозумілим, що вказана середня щільність населення фактично трохи завищена. Це означає, що, роблячи скидку на фактичну неодноразовість функціонування селищ у межах першої половини I тисячоліття н. е., можна мати на увазі приблизну середню щільність населення в черняхівські часи між Дніпром і Дністром — чотири-п'ять чоловік на 1 км².

Основна територія черняхівської культури визначається М. Ю. Брайчевським у 400 000 км², що при щільності населення десять чоловік на 1 км² становить, на його думку, загальну чисельність населення в черняхівську епоху близько 4 млн. осіб [71, стор. 26]. Виходячи з наведених нами даних, щільність черняхівського населення — майже в два рази менша.

А коли взяти до уваги, що основна територія черняхівських племен була значно меншою (основні райони Дністро-Дніпровського межиріччя), то стане цілком зрозумілим, що на ній у черняхівські часи проживало не більше 1—1,5 млн. чоловік.

Така чисельність населення на основній території черняхівських племен впливає з реальної кількості пам'яток у різних частинах Дністро-Дніпровського межиріччя, а також з врахування фактичної неодноразовості життя на частині з вказаних черняхівських селищ. Коли йдеться про середню щільність заселення Дністро-Дніпровського межиріччя в часи побутування черняхівської культури II—V ст. н. е., слід також пам'ятати, що ці дані лише сумарно відбивають історичну реальність. Справа в тому, що населення черняхівських племен розміщувалось між Дніпром і Дністром нерівномірно. В одних районах черняхівського ареалу його було більше, в інших — менше. Так, у порубіжній смузі лісостепу та полісся кількість землеробського черняхівського населення була мінімальною.

Отже, середні цифрові дані про щільність в чотири-п'ять осіб на 1 км² у Дністро-Дніпровському межиріччі протягом II—V ст. н. е. досить вірогідно відбивають реальну історичну картину епохи. Для порівнянь та з'ясування історичної перспективи можна навести деякі дані. Відомо, наприклад, що в епоху давньої Русі на землях усіх літописних племен проживало близько 8 млн. чоловік. Цікаві матеріали щодо демографії дають і дослідження істориків, які стосуються XVII—XVIII ст. З демографічних підрахунків О. С. Компан, наприклад, які торкаються заселення України в середині XVII ст., випливає, що на землях Київського, Чернігівського, Волинського, Подільського та Брацлавського воеводств тоді проживало всього 3,2 млн. чоловік. А на

початку XIX ст. загальна кількість населення Правобережної та Лівобережної України дорівнювала 7,5 млн. чоловік¹.

Демографічні відомості про черняхівські племена II—V ст. н. е. були б неповними без врахування типів поселень та системи їх забудови, характеру житлових і господарських споруд. Досвід проведення

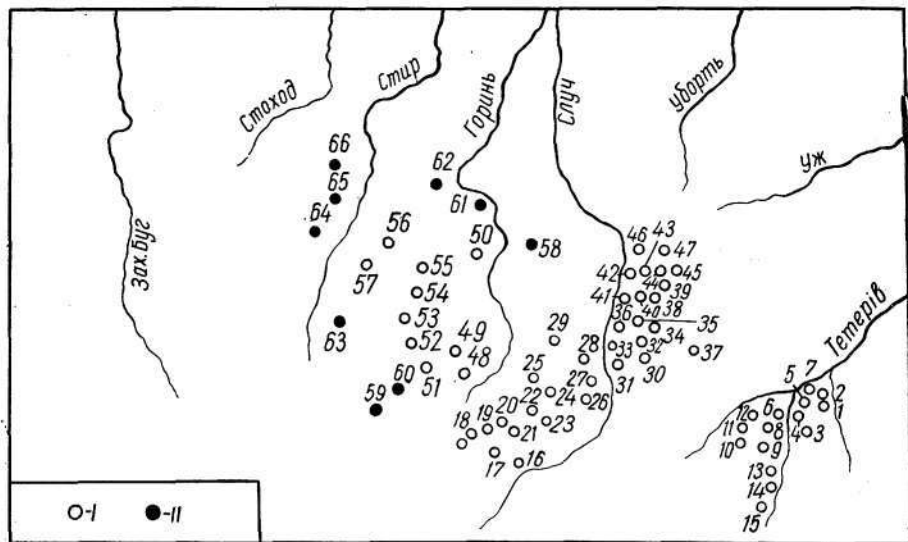

Рис. 15. Пам'ятки волинської групи черняхівської культури.

1 — Поселення; II — Могилиник; 1, 2 — Пряжів; 3, 4, 5, 6 — Слободиче; 7 — Сосновка; 8, 9 — Житинці; 10, 11 — Радянське; 12 — Голодьки; 13 — Маркуші; 14, 15 — Кикишівка; 16 — Острополь; 17 — Северини; 18, 19 — Житинці; 20, 21, 22, 23 — Демківці; 24 — Іванківці; 25 — Озерне; 26, 27, 28 — Стрижівка; 29 — Великі Деревичі; 30, 31 — Кутище; 32, 33, 34, 35, 36 — Коростки; 37 — Меленці; 38 — Привітів; 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47 — Паволочка; 48 — Вікнини Великі; 49 — Шумськ; 50 — Горбаков; 51 — Лановці; 52 — Підлужжя; 53 — Волиця Страклівська; 54 — Костянець; 55 — Хомут; 56 — Мирогоща; 57 — Острів; 58 — Кутки; 59 — Рудки; 60 — Шумськ; 61 — Городище; 62 — Дерев'яне; 63 — Новостав; 64 — Горка-Полонка; 65 — урочище «Фельчеровці» під Луцьком; 66 — Луцьк.

розвідок та стаціонарних розкопок на селищах черняхівської культури дає можливість з'ясувати топографію, розміри та систему забудови поселень черняхівців. Як правило, в усіх районах Дністро-Дніпровського межиріччя (на основній території черняхівських племен), а також на периферії черняхівського ареалу простежується єдина система топографії селищ давніх землеробів. Поселення займають переважно площі перших надзаплавних терас, звернутих своїми схилами на схід, південний схід та південний захід. Інша орієнтація лінії поселення, так само як і розміщення селищ на більш високих ділянках берега, зустрічається дуже рідко.

Загальна топографічна структура черняхівських поселень впливає із землеробського укладу господарства та суспільної організації лісо-

¹ О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963, стор. 70.

степових племен II—V ст. н. е., коли поселення повинні були розташовуватись на найбільш родючих ділянках надзаплавних терас. Адже черняхівські поселення, як правило, прилягали до родючих оброблюваних земель та вигідних пасовиськ для худоби, які містилися за межами селищ.

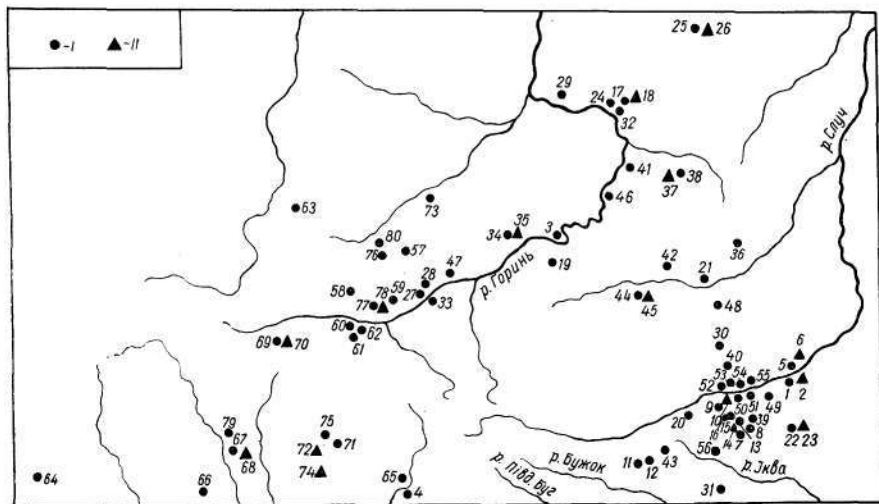

Рис. 16. Пам'ятки черняхівської культури на території Волино-Подільського прикордоння:

I — Поселення; II — Могильник; 1, 2 — Йосипівка; 3 — Михнів; 4 — Волочиск; 5, 6 — Ст. Острополь; 7, 8 — Ілляшівка; 9, 10 — Гнатки; 11, 12 — Западинці; 13, 14, 15, 16 — Баглаї; 17, 18 — Баранче-Улашанівка; 19 — Білгородка; 20 — Григорівка; 21 — Корпильва; 22, 23 — Пасічна; 24 — Крупець; 25, 26 — Кутки; 27, 28 — Лепесівка; 29 — Нетішин; 30 — Радківці; 31 — Семиреньки; 32 — Славута; 33 — Тихомель; 34, 35 — Шельви; 36 — Великі Каленичі; 37, 38 — Шепетівка; 39 — Лажева; 40 — Огіївці; 41 — Варварівка; 42 — Ленківці; 43 — Мотрунки; 44, 45 — Брикуля; 46 — Путринці; 47 — Варивідки; 48 — Велика Шкарівка; 49 — Губин; 50, 51 — Самчики; 52, 53 — Сахнівці; 54, 55 — Красносілка; 56 — Кантівка (Хмельницька область); 57 — Великі Дедеркали; 58 — Матвіївці; 59 — Загірці; 60, 61, 62 — Барсуки; 63 — Кременець; 64 — Нараїв; 65 — Підволочиск; 66 — Почанинці; 67, 68 — Чистилів; 69, 70 — Раковець; 71, 72 — Чагарі Збарзькі; 73 — Рохманів; 74 — Романове Село; 75 — Максимівка; 76 — Малі Дедеркали; 77, 78 — Якимівці; 79 — Верхній Іванів; 80 — Новостав (Тернопільська область).

Господарський уклад носіїв черняхівської культури значною мірою впливав з природного, географічного середовища лісостепу на рубежі і в першій половині I тисячоліття н. е. Вигідний лісостеповий ландшафт, родючі ґрунти, помірний клімат — все це сприяло землеробському спрямуванню господарства черняхівських племен.

На зарубинецьких поселеннях вже були, очевидно, відомі знаряддя орного землеробства. Залізний наральник-наконечник дерев'яного рала виявлений, зокрема, на зарубинецькому поселенні в с. Круглик Хотинського району Чернівецької області.

На черняхівських поселеннях залізні наральники знайдені поблизу таких сіл, як: с. Ягнятин Ружинського району Житомирської області, с. Пряжів Житомирського району Житомирської області, с. Єрківці

Переяслав-Хмельницького району Київської області, с. Волоське Дніпропетровського району Дніпропетровської області, с. Оселівка Кельменецького району Чернівецької області, с. Криничка Жовтневого району Одеської області тощо [112, стор. 58].

За формою наральники на рубежі і в перші століття н. е. являли собою клиновидні симетричні знаряддя з довгастою вузькою лопаттю, яка поступово розширюється догори, і втулкою з загнутими бортами [112, стор. 58]. Вказані знаряддя орного землеробства були для свого часу великим агротехнічним досягненням. Вони означали великий крок вперед, оскільки давали можливість обробляти більші, ніж раніше площі землі [112, стор. 58], підвищувати продуктивність праці і врожайність полів. Підкреслюючи значення орного знаряддя для народів Європи, Ф. Енгельс писав, що завдяки йому «стало можливим землеробство у великому розмірі, *рільництво*, а разом з тим і практично необмежене для тодішніх умов збільшення життєвих припасів»¹.

Землеробство черняхівських племен дає можливість простежити значний, порівняно до попереднього етапу, стрибок вперед у еволюції всього господарства. Господарство черняхівців успадкувало від своїх попередників — зарубинецьких ранньослов'янських племен — агротехнічні досягнення і, як показують археологічні матеріали першої половини I тисячоліття н. е., агротехнічні знання населення II—V ст. н. е. значно просунулися вперед. Господарство черняхівців увібрало в себе все те прогресивне, що дала нова історична епоха II—V ст. н. е. Йдеться про дальший місцевий розвиток техніки землеробства, а також про посилення економічних і культурних контактів з римським світом, племенами центральноєвропейського кельтського етнокультурного складу. Нарешті, протягом II—V ст. н. е. внаслідок взаємопроникнення та взаємозв'язків у європейських культурах германців, кельтів, сарматів, слов'ян і фракійців склалися ті прогресивні господарські та суспільні зрушення, що привели до розкладу первіснообщинного ладу і формування класових відносин. Отже, землеробське господарство черняхівських племен розвивалося в інших, порівняно до зарубинецьких часів перших століть н. е., історичних умовах.

На селищах черняхівської культури виявлені прямі свідчення більш розвинутого, порівняно до рубежу н. е., орного землеробства. Це не тільки залізні наральники, як уже зазначалось, а й леміші та різакі-чересла, тобто частини досить складного на ті часи плуга. Вказані знаряддя, як доведено, поширилися у лісостепових племен вже в першій половині та середині I тисячоліття н. е. (Загайкани Молдавської РСР, Стримба Одеської області, Грицівці Тернопільської області, Ріпнів Львівської області тощо). Поряд з названими знаряддями орного землеробства черняхівські поселення знали залізні серпи для збирання злакових та інших сільськогосподарських культур. Залізні серпи для збирання врожаю виявлені на черняхівських поселеннях Дністро-Дніпровського межиріччя: Леськи, Новолипівське (Черкаська область), Вітачів, Жуківці, Стайки (Київська область), Лепесівка (Хмельницька

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 31.

область), Вікнини Великі, Неслухів (Тернопільська область), Киселів (Чернівецька область), Делакеу, Зернешти, Петрикани (Молдавська РСР).

Техніка орного землеробства у черняхівців розвивалася на місцевій основі, але в умовах, коли в Європі поширюється так званий римський плуг. Отже, рівень технічної досконалості зрядь орного землеробства у черняхівських племен II—V ст. н. е.— це результат і імманентного, місцевого розвитку продуктивних сил лісостепових племен Дністро-Дніпровського межиріччя, і, водночас, наслідки загальноісторичних умов у тодішній Європі, що склалися під прогресивним впливом римської та кельтської цивілізацій.

Археологічні матеріали, незважаючи на їх фрагментарність, дають можливість встановити основний список корисних рослин, які були об'єктом землеробської праці черняхівських племен. Знахідки зерен сільськогосподарських культур виявлені на черняхівських селищах Микільське на Дніпрі (Дніпропетровська область), Теревовля (Тернопільська область), Черепин, Неслухів (Львівська область), Флорешти, Лукашівка, Лопатна, Середні Жори, Сакарівка, Раскайці, Малаєшти, Крокмази (Молдавська РСР). Ці та виявлені в інших пунктах знахідки показують, що черняхівським землеробам були відомі, таким чином, всі основні польові культури: жито, пшениця, ячмінь, просо, овес, вика, гречка, горох, коноплі [71, стор. 43—45].

Особливе місце серед матеріалів про розвиток орного землеробства та зернового господарства у черняхівських племен II—V ст. н. е. посідають млинові споруди. Вони служили для перемелювання на борошно зерна злакових культур. Своєрідний характер об'єктів, виявлених у Дністро-Дніпровському межиріччі, вказує на специфічні моменти розвитку зернового господарства у лісостепових ранньослов'янських племен II—V ст. н. е.

Залишки млинових споруд зафіксовані на черняхівських поселеннях Волині [86], Південного Побужжя [245] та Молдавії [199]. Це були спеціальні пристосування для розмелювання значної кількості зерна. Такі млинові споруди обслуговували не окреме господарство, а, очевидно, все селище. Недарма топографічно вони посідали уособлене місце на черняхівських селищах. Серед об'єктів указанного типу найкраще збереглася млинова споруда, відкрита поблизу с. Іванківці Любарського району Житомирської області [86]. Іванковецький млин містився у двокамерній наземній будові, розташованій на краю поселення. Добре збереглися деталі будови, яка загинула в середині I тисячоліття н. е. під час пожежі, що дозволяє дати її реконструкцію. Це була прямокутна 7×6 м з двохилим дахом будівля, орієнтована за сторонами світу. Млинова споруда містилася у куту другого приміщення.

На дерев'яному настилі, обвуглені залишки якого збереглися частково, вдавнину лежали змонтовані дві пари кам'яних круглих ротацийних жорен. Під ними містилися два конусовидних підвищення, зроблених з глини, до яких опускалися дерев'яні штирі від настилу. При обертанні жорен перемелене борошно зсипалося, очевидно, в межах

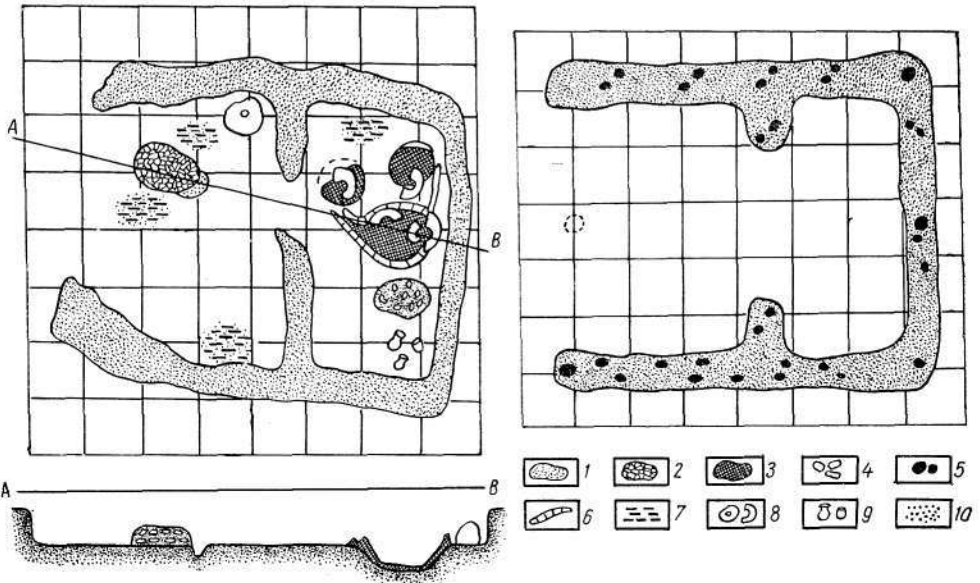
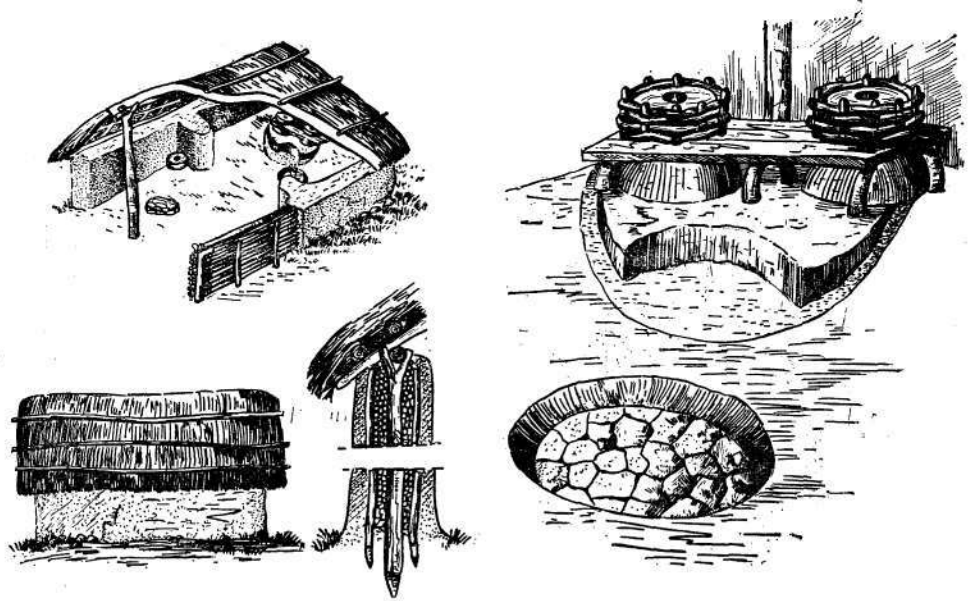

Рис. 17. Млинова споруда з Іванківців та її реконструкція:

1 — глиняна обмазка; 2 — чернь печі; 3 — обпалена поверхня підвищень і ями; 4 — камені; 5 — ямки від стовпів; 6 — бортики з глини, що обмежують канавки; 7 — обпалений ґрунт; 8 — кам'яні жорна; 9 — керамічний посуд; 10 — зола.

дерев'яних штирів і потрапляло на глиняні підвищення. Звідти, завдяки похилій площині підвищень і всієї споруди, борошно потрапляло у вимазану глиною з добре обпаленою поверхнею стінок яму. Поруч розташована ще одна яма, звідки борошно черпаками насипали в керамічний посуд та мішки.

Крім двох пар круглих ротаційних кам'яних жорен і спеціального пристосування до них, у другому приміщенні будови містився запасний камінь — кругле жорно постава. Гадаємо, що млинова споруда в Іванківцях, яка датується кінцем III—IV ст. н. е., функціонувала протягом тривалого часу постійно. Використання її передбачало необхідність праці мінімально трьох-чотирьох осіб (двоє для приведення в дію ручних жорен, один-два — для засипки зерна, вигрібання та засипання змолотої муки в тару).

В іванковецькій млиновій споруді повинні були працювати підневільні люди, наймовірніше — раби. Адже суцільний процес розмолу великої кількості зерна у вказаних умовах був пов'язаний з надзвичайно тяжкою фізичною працею. Порівняння технології виробництва борошна на іванковецькому млині з технікою млинарської справи в тодішній Європі і, зокрема, у Римській імперії показує, що рабська праця використовувалася і тут, і там. Причому навіть з відкриттям водяних млинів підневільна праця в Римі була дешевою. Ось чому вона і продовжувала домінувати. У Помпеї і в Остії, наприклад, досить добре збереглося кілька млинів I ст. н. е. І за цими зразками можна скласти уявлення про те, яким був стародавній італійський млин [219, стор. 13].

Ми переконуємось, що у Помпеї, наприклад, в приміщенні, розташованому недалеко від Геркуланових воріт, майже половина будинку відводилась під млин та пекарню. Причому обидві частини будівлі: і промислова, і житлова — містилися під одним дахом. Господар наглядав і за борошномельною справою, і за випічкою хліба [219, стор. 12]. Велике приміщення (10,2×8 м) тут відведено під млин. Млинових споруд там було чотири, і поставлені вони для економії площі ромбом. Простір навколо вимощений плитами [219, стор. 12].

У згаданих млинових спорудах верхні жорна оберталися на нижніх за допомогою осла, впряженого в ярмо та прив'язаного до дерев'яної «рукоятки», що вертикально вставлялася на торець верхнього жорнового каменя [219, стор. 14]. Робота на млині належала до найважчих. Тому відправити раба на млин завжди вважалося тяжким покаранням. Навіть якщо його не примушували обертати жорна, все одно праця була виснажливою [219, стор. 17].

Специфікою іванковецької та інших млинових споруд черняхівської культури II—V ст. н. е. є те, що в них використовувалася переважно ручна праця. Робочою силою на цих млинах могли бути, очевидно, раби. Вони з'явилися в суспільстві черняхівських племен внаслідок війн та військових сутичок епохи «великого переселення народів».

На черняхівських поселеннях було знайдено також (в окремих будинках) ручні кам'яні жорна, які могли обслуговувати конкретну

сім'ю чи господарство. Але це не означає, що роль справжніх, спеціальних млинів у господарстві селищ черняхівців у цілому була незначною. Якщо мати на увазі виділення родо-племінної верхівки, що дедалі більше зосереджувала в своїх руках матеріальні цінності, то стане очевидним можливість використання рабської праці на млинах черняхівських поселень. Тим більше, що представники верхівки черняхівського суспільства повинні були вивозити в Причорномор'я та римські провінції значну кількість не тільки зерна, а й борошна. Знахідки римських монет на черняхівських поселеннях, безсумнівно, підтверджують саме таке функціональне призначення спеціальних млинових поставів у лісостепових племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. Це не виключає, як зазначалося, використання ручних кам'яних жорен в окремих домогосподарствах та сім'ях, а свідчить лише про досить значну майнову та соціальну диференціацію черняхівського ранньослов'янського суспільства.

Аналогічні за функціональним призначенням млинові споруди відкриті і на інших пам'ятках, а також — на синхронних черняхівським у Центральній Європі [245; 389, стор. 37—40]. Вони фіксують, очевидно, споріднені господарські та соціальні процеси, які мали місце в суспільстві західнослов'янських та інших європейських племен першої половини I тисячоліття н. е.

Поряд з орним землеробством та розвинутим зерновим господарством черняхівські племена Дністро-Дніпровського межиріччя знали осіле скотарство. Кістки свійських тварин знайдені на всіх поселеннях черняхівської культури. Вони дозволяють твердити, що черняхівські племена розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, коней. В їхньому господарстві та побуті використовувались собака та домашня птиця.

Скотарство у черняхівців мало осілий характер. Воно доповнювало яскравий землеробський побут лісостепових племен II—V ст. н. е. Висловлені думки про те, що черняхівці знали й стійлове утримання худоби взимку у спеціальних закритих приміщеннях або у відкритих загонах для худоби [71, стор. 64; 308, стор. 107].

Дослідження, проведені у Дністро-Дніпровському межиріччі, показують, що для поселень черняхівської культури характерна так звана вулична система забудови. Вона була підказана самим рельєфом лісостепу, основними типами жител та господарських споруд, а також давніми історико-етнографічними традиціями землеробсько-скотарського населення. За своїми масштабами селища черняхівської культури умовно можна розподілити на великі, середні та малі. Йдеться про площі, які містилися під забудовою селищ, а також про приблизну кількість житлово-господарських комплексів у кожному з них. Матеріали основної території черняхівських племен у Дністро-Дніпровському межиріччі дозволяють простежити загальну закономірність у системі розміщення й забудови давніх поселень.

Для викладу вказаного аспекту слід характеризувати найбільш типові поселення, які виявлені під час стаціонарних і розвідкових робіт у межах Дністро-Дніпровського межиріччя.

Група великих поселень. Це селища, що займають на місцевості площі довжиною 2 км і більше при ширині смуги 150—200 м. Селище такого типу відомо поблизу с. Колинківці Хотинського району Чернівецької області в урочищі Кордон. Довжина його понад 2 км, ширина 150—200 м. На зорану поверхню ґрунту тут виступають залишки 25—30 жител та господарських споруд. Розвали цих споруд прямокутної форми з середніми розмірами 6×5 м [267]. Поряд з вказаним існує ще одне черняхівське селище.

Поблизу с. Вороновиця Кельменецького району Чернівецької області, на правому березі Дністра, розташовані залишки великого черняхівського поселення. Довжина його по надзаплавній терасі 2,5 км, ширина 150 м. На зораній поверхні проступають три ряди давніх жител та господарських споруд, кількість їх становить 30—35 об'єктів. Середні розміри споруд 8×6 м.

Велике селище черняхівської культури відкрито поблизу с. Оринин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, на лівому березі р. Жванчик (притоки Дністра). Довжина селища 2 км, ширина 150 м.

Поблизу с. Кочубіївка Уманського району Черкаської області (річки Уманка — Ятрань — Синюха — Південний Буг) на лівому березі р. Уманки в урочищі Степок розташоване поселення довжиною 2 км. Поруч з ним розташовані залишки ще двох — менших за площею селищ [319].

У Середньому Пороссі на території Київської області відкрито дві групи значних за площами поселень у селах Житні Гори та Рогозівка [71, стор. 18; 163, стор. 32—33].

Група середніх поселень. Це селища, що займають на місцевості площі довжиною від 1 до 2 км при ширині смуги 80—100 м. Поселення поблизу с. Шилівці Хотинського району Чернівецької області. Воно розташоване на правому березі струмка, за 1 км на південь від села. Довжина його 1 км, ширина 80—100 м. На зораній поверхні ґрунту простежені два ряди жител (залишки близько 15 будівель) [267, стор. 195].

Поблизу с. Ружичанка Хмельницького району Хмельницької області відкрито три поселення черняхівської культури. Одне з них, найбільше, має довжину по схилу правого берега р. Вовк (притоки Південного Бугу) до 1,5 км. Тут досить чітко простежені три ряди будівель з загальною кількістю до 25 жител та господарських споруд. При розкопках виявлено рештки двох житлово-господарських об'єктів. Поруч з «гніздом» Ружичанських поселень міститься черняхівський могильник, на якому дослідженнями виявлено 73 давніх поховання [88, стор. 34—36].

Під час розвідки між м. Старокостянтинів і с. Коржівка Старокостянтинівського району Хмельницької області по течії р. Случ виявлено кілька черняхівських поселень. На південно-східній околиці с. Самчики Старокостянтинівського району Хмельницької області, на правому березі р. Случ, в урочищі Руда Попівка простежені залишки черняхів-

Рис. 18. Одне з наземних жител Ружичанського поселення:

1 — глиняна обмазка; 2 — камінь; 3 — обпалений чернь печі; 4 — уламки глиняних грузил від ткацького верстата; 5 — залізний наконечник списа.

ського селища, довжина якого 1,2 км, ширина 80 м. Тут виявлено залишки наземних жител та господарських споруд.

На відстані 1 км на південний захід від с. Западинці Красилівського району Хмельницької області, в урочищі Царина на правому березі безіменного струмка, що впадає в Бужок (межірччя Південного Бугу та Случі), відкрито черняхівське поселення довжиною 1 км, шириною 80—100 м. Тут простежені розвали двох рядів жител. За матеріалами розвідок, кількість житлово-господарських об'єктів на селищі становить понад 15.

Поблизу с. Іванківці Любарського району Житомирської області, на першій надзаплавній терасі р. Госоїри (притоки р. Случ) в урочищі Селисько розташовані залишки черняхівського селища. Довжина його 1,5—2 км, ширина 100—150 м. Простежено два ряди споруд кількістю понад 20. Розкопками тут виявлено два житла та кілька господарських об'єктів [86].

Приблизно в 3—3,5 км на південний схід від с. Пряжів I Житомирського району Житомирської області, в урочищі Попове Поле на лівому березі р. Коденки (лівої притоки Гуйви, що впадає в р. Тетерів) відоме черняхівське селище. Довжина його 1 км, ширина 100—130 м. Простежується до 25 жител і господарських споруд. Розкопками на селищі виявлено вісім жител [79, 81]. Поруч з вказаним розташоване ще одне селище Пряжів II.

У с. Антонівка Уманського району Черкаської області (ріки Синиця, Південний Буг) на правому березі р. Синиці розташоване черняхівське поселення. Його довжина — до 1,5 км. У цьому ж районі (поблизу селища) виявлено скарб римських монет, що складався з 370 срібних денаріїв [319].

Малі поселення. Це селища, що займають на місцевості площі до 1 км при ширині 60—80 м. У с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, на лівому березі Дністра в урочищі Кушкарівка, містяться залишки черняхівського поселення. Довжина його 800 м, ширина 70—80 м. Простежено два ряди будівель, загальна кількість яких для даного селища становить, очевидно, понад 15. При розкопках поселення виявлено залишки жител, а також язичницького капища з кам'яним антропоморфним ідолом [87, 89].

Поблизу с. Лісогірка Городоцького району Хмельницької області, на лівому березі р. Смотрич (притоки Дністра), відкрито черняхівське поселення. Довжина його 400 м, ширина 70—80 м. Простежено два ряди будівель, загальна кількість яких для даного селища не перевищувала десяти.

Відомо два черняхівських селища поблизу с. Журавлиники Городоцького району Хмельницької області. Вони займають першу надзаплавну терасу безіменного струмка (притоки р. Смотрич). Площа під поселеннями становить приблизно: довжина 350 м, ширина 70—80 м.

Поблизу с. Гнатки Старокостянтинівського району Хмельницької області (межірччя рік Случі та Південного Бугу) відомо черняхівське поселення, розташоване на лівому березі безіменної притоки р. Случ. Довжина селища 300 м, ширина 60—70 м. Простежено сліди шести

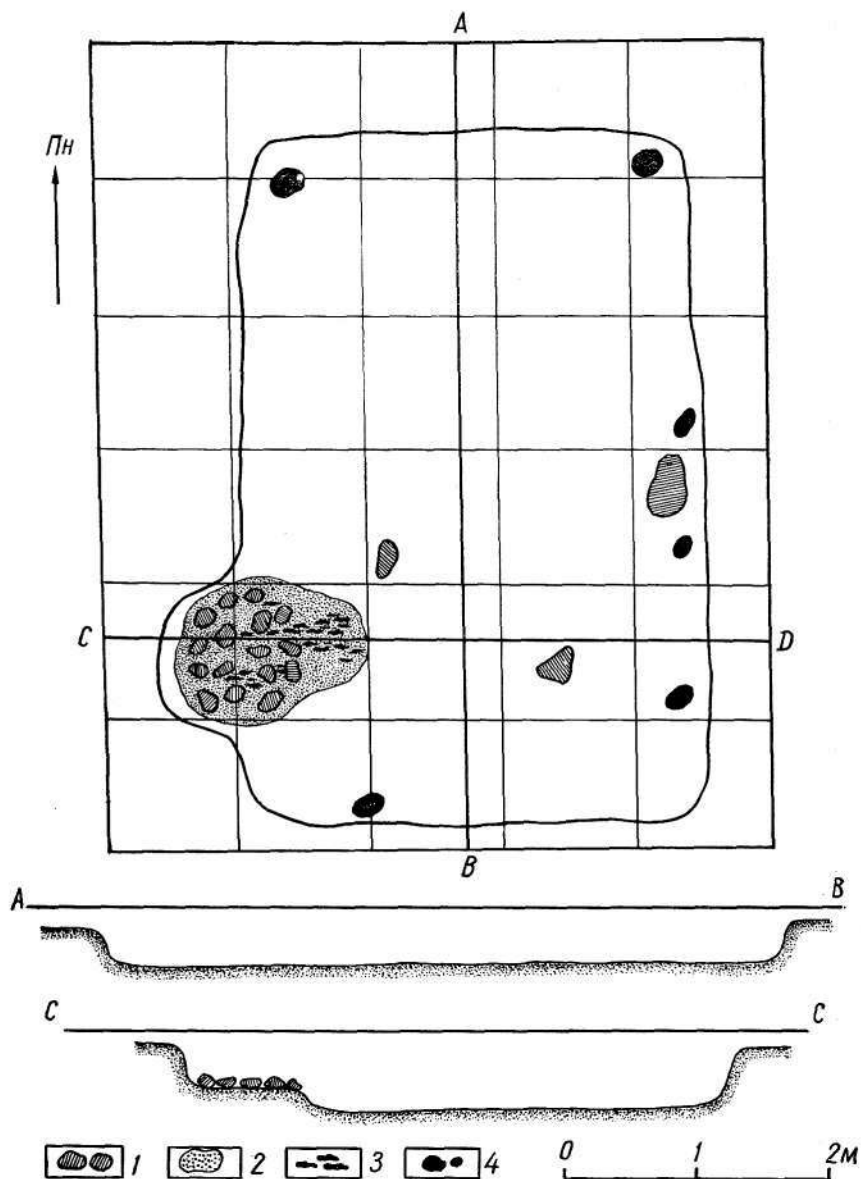

Рис. 19. Напівземлянка № 2 поселення Пряжів 1:
 1 — камені; 2 — глиняна обмазка; 3 — вуглики; 4 — ямки від стовпів.

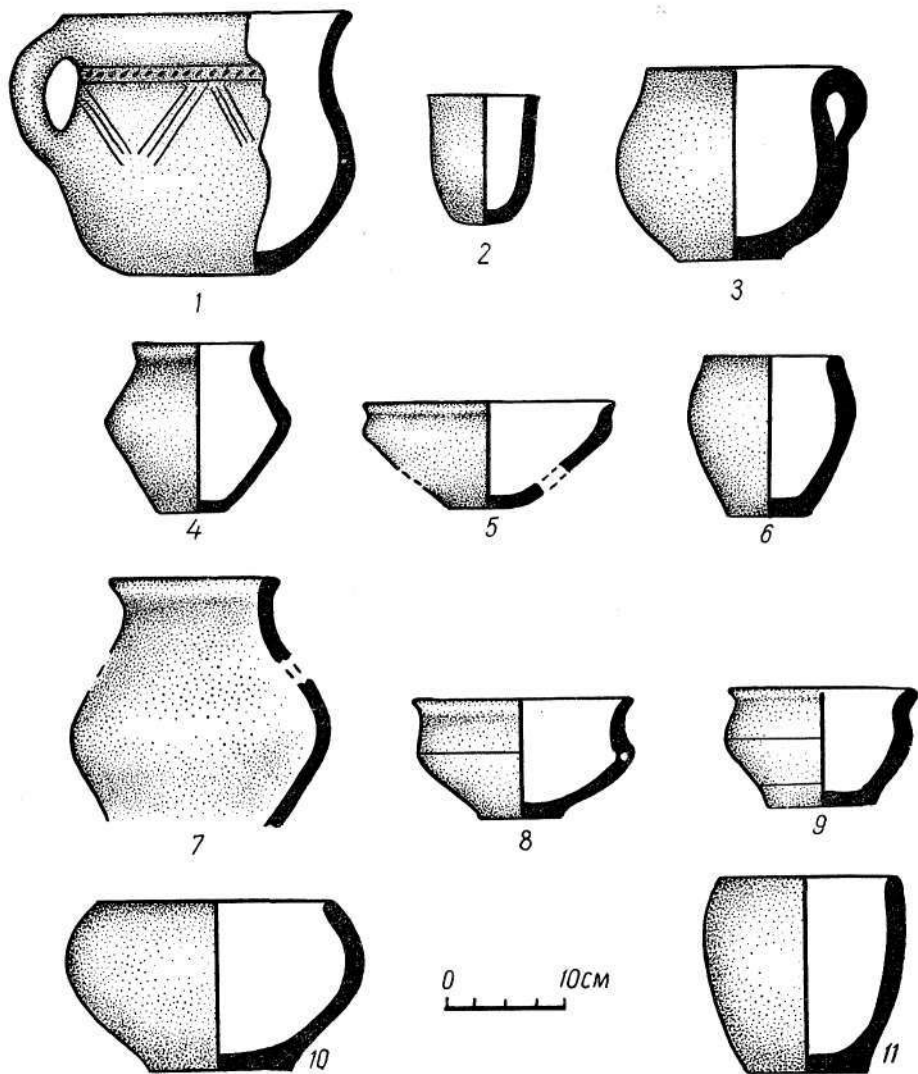

Рис. 20. Керамічні вироби з пам'яток II—V ст. н. е. на Волині.
 Липний посуд: 1, 2, 3, 5 (Пряжів); 4 — (Слободище); 6, 8, 9, 11 (Дерев'яне); 10 (Іванківці).
 Гончарний посуд: 7 (Пряжів).

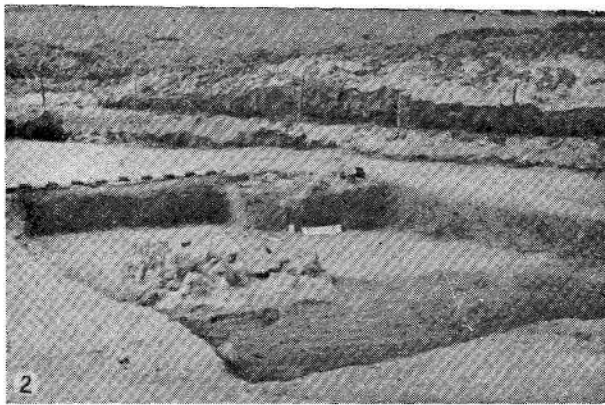
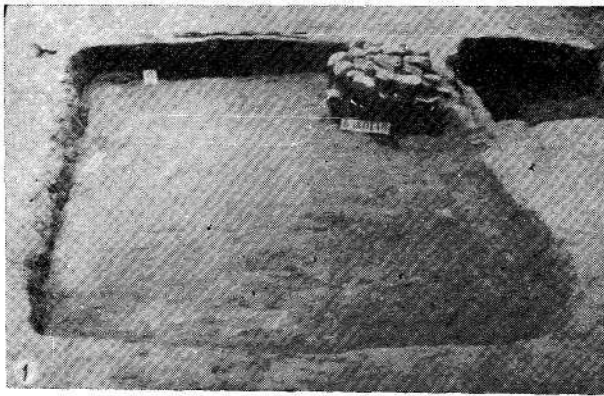

Рис. 21. Поселення поблизу с. Бакота; 1 — напівземлянка № 9; 2 — напівземлянка № 1.

жител та господарських споруд. Поблизу розташований черняхівський могильник.

Недалеко від с. Ілляшівка Старосинявського району Хмельницької області, у межиріччі Дніпра та Південного Бугу (в мікрорайоні межиріччя Случі — Ікви) зафіксовано ціле «гніздо» черняхівських поселень. Одне з них (найбільше) розташоване на правому березі р. Смолки (притоки Случі). Довжина селища 800 м, ширина — до 100 м. До вказаного селища тяжіють ще чотири поселення, розташовані на обох берегах р. Смолки. Площа їх в середньому: довжина 300 м, ширина до 50 м.

У с. Слободище Бердичівського району Житомирської області на першій надзаплавній терасі правого берега р. Гнилоп'яті (притоки Тетерева) в урочищі Слобідка розташоване черняхівське селище. Довжина його 750—800 м, ширина 85—100 м. Простежено близько восьми жител. Під час розкопок в Слободищах відкрито двокамерне житло та інші господарські об'єкти [81].

Поблизу с. Маркуші Бердичівського району Житомирської області за 1,5 км на південь від села в урочищі Мадьярщина, на обох берегах безіменного струмка (лівої притоки Гнилоп'яті) міститься черняхівське селище. Залишки його простяглися від верхів'я струмка вздовж його берегів на 800 м при ширині 80—100 м. Простежено близько десяти жител та господарських споруд. При розкопках відкрито залишки житла та кількох господарських об'єктів [86].

На лівому березі Дністра в с. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області відомі залишки селища. Довжина його близько 800 м, ширина 80 м. Тут досліджено сім жител. Поруч відкриті і частково досліджені залишки могильника.

У с. Рижавка Уманського району Черкаської області (річки Ятрань—Синюха—Південний Буг) відомо черняхівське селище на правому березі р. Ятрань. Довжина його близько 1 км. Поруч з цим селищем простежено ще три інших черняхівських поселення та черняхівський могильник [319].

В с. Аполянка Уманського району Черкаської області (річки Ревуха—Ятрань—Синюха—Південний Буг) на правому березі р. Ревухи простежено залишки черняхівського селища. Довжина його близько 1 км. Поруч розташовані два інших менших за площею селища [319].

Ми привели лише деякі приклади типових черняхівських великих, середніх і малих за площею поселень з різних районів Дністро-Дніпровського межиріччя. Спостереження над їх топографією, кількістю житлово-господарських комплексів тощо переконує в тому, що різні за площею і характером забудови селища були відомі в кожному конкретному районі основної території черняхівських племен. На землях Дністро-Дніпровського межиріччя побутували великі поселення, кількість житлово-господарських комплексів на яких досягла 30 і більше об'єктів, а також середні і малі селища, кількість житлово-господарських споруд на яких була відповідно 20—25 і 8—15.

Така забудова черняхівських селищ Дністро-Дніпровського межиріччя відбиває, очевидно, не тільки історико-етнографічні традиції вказаної території, а й відповідні суспільні відносини у землеробських ранньослов'янських племен II—V ст. н. е. Йдеться про зрушення, що відбувалися на шляху поступового розкладу великої патріархальної сім'ї при переході до індивідуальної, а разом з тим і про процес становлення територіальної сусідської общини.

З'ясовуючи систему забудови черняхівських селищ II—V ст. н. е., слід більш детально зупинитися на конструктивних особливостях житлових і господарських споруд. Адже техніка їх спорудження відбиває не тільки розвиток продуктивних сил суспільства, а й дає можливість простежити історико-етнографічні особливості населення, його зв'язки з іншими сусідніми племенами. Археологічні матеріали II—V ст. н. е. на території Дністро-Дніпровського межиріччя фіксують наявність житлових і господарських будівель двох основних типів: наземні споруди і напівземлянки. Вказані типи мають і більш дрібну градацію, коли йдеться про їх планування та окремі конструктивні особливості. Але взагалі ми повинні мати на увазі одночасне побутування наземних

і заглиблених в землю споруд-напівземлянок на черняхівських селищах Дністро-Дніпровського межиріччя.

За розмірами будови черняхівських селищ Дністро-Дніпровського межиріччя умовно можна розподілити на три групи: 1) великі (площею від 40 до 100 м²); 2) середні (площею від 30 до 40 м²); 3) малі (площею від 10 до 25 м²).

Наземні споруди першої групи відкриті на черняхівських селищах в Ягнятні Ружинського району Житомирської області (104 м²), Лесках Черкаського району Черкаської області (понад 52 м²), Іванківцях Любарського району Житомирської області (42 м²), Киселеві, Кіцманського району Чернівецької області (52 м²), Ружичанці Хмельницького району Хмельницької області (42 м²).

До селищ з великими житлами слід віднести Сухостав Копиченецького району Тернопільської області, де виявлено велике прямокутне трикамерне житло з двома печами [200, стор. 131], а також Вікнини Великі Великодедеркальського району Тернопільської області, де відкрито житло площею 92 м² [231, стор. 115]. Значні за площею житла досліджені в Лепесівці Білогірського району Хмельницької області, де виявлені приміщення в 132 м² та понад 101 м². За межами Дністро-Дніпровського межиріччя (в Молдавії) існують поселення з великими житлами: Делакеу, Загайкани, Будешти, Комрат [200, стор. 121—139].

Житла другої групи досліджені на черняхівських селищах у Киселеві Кіцманського району Чернівецької області (близько 30 м²), Черепині Львівського району Львівської області (34 м²), Ружичанці Хмельницького району Хмельницької області (30 м²), Пряжеві I Житомирського району Житомирської області (35 м²), Маркушах і Слободищі Бердичівського району Житомирської області (34 і 31,5 м²).

Житла третьої групи відкриті на черняхівських селищах у Киселеві Кіцманського району Чернівецької області (15,3 і 20,1 м²), Борівцях Кіцманського району Чернівецької області (20 м²), Іванківцях Новоушицького району Хмельницької області (24 м²), Пряжеві I Житомирського району Житомирської області (8 і 25 м²), Черепині Львівського району Львівської області (понад 7,2 м²).

Як видно з наведених даних, великі, середні та малі за площею наземні житла представлені в різних районах Дністро-Дніпровського межиріччя. Причому в межах конкретних черняхівських селищ різні за площею житла часто функціонували одночасно.

Напівземлянки черняхівських поселень за площею можна умовно розподілити на дві групи: 1) житла площею до 20 м², 2) житла площею від 20 до 50 м².

До першої групи напівземлянок належить переважна більшість об'єктів, відкритих на селищах черняхівських племен: Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (11,5 і 18 м²), Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (15,4 м²), Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (13,3 м², 14 і 14 м²), Черепин Львівського району Львівської області (18 м², 18,8 м²; 13,2 м², 11,7 м²), Пряжів Житомирського району Жито-

мирської області (10,3 і 15,3 м²), Ломовате Черкаського району Черкаської області (близько 12 м²). До другої групи напівземлянок черняхівських селищ можна віднести Черепин Львівського району Львівської області (28,6 м², 24,4 м², 38,4 м², 20,3 м²), Леськи Черкаського району Черкаської області (52 м²).

Напівземлянки обох груп, так само як і різні за розмірами наземні житла, існували на одних і тих самих селищах. Але на черняхівських поселеннях переважають напівземлянки площею до 20 м².

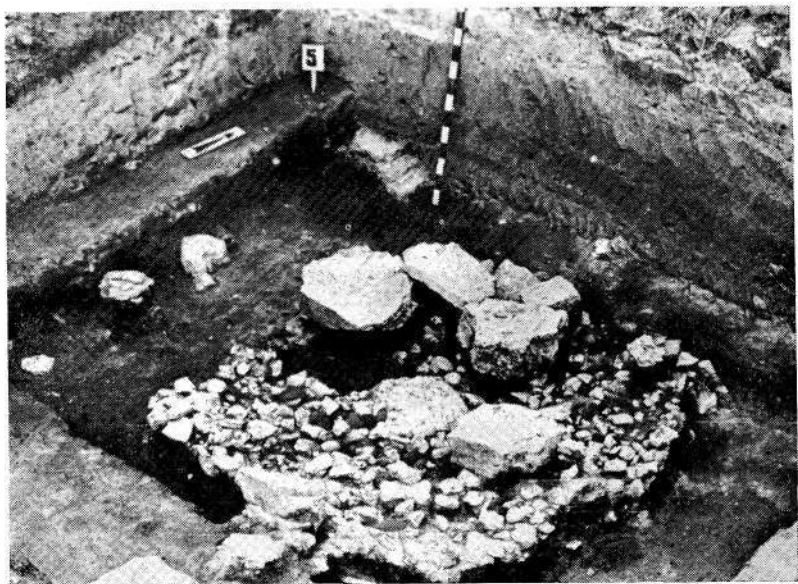

Рис. 22. Напівземлянка № 5 з поселення в с. Устя.

Наявні археологічні матеріали з різних районів Дністро-Дніпровського межиріччя дають, таким чином, підстави вважати, що наземне житлове будівництво так само, як і спорудження напівземлянкових житлових приміщень, було водночас поширене на селищах черняхівської культури II—V ст. н. е. Орієнтація і наземних, і заглиблених у землю житлових приміщень на поселеннях лісостепової смуги також має певну закономірність. Всі житла у переважній більшості орієнтовані стінами або кутами за сторонами світу. Така ж закономірність у плануванні й орієнтації жител характерна і для ранньослов'янських поселень наступного етапу — другої половини I тисячоліття н. е.

Техніка спорудження наземних і напівземлянкових жител у ранньослов'янських черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя може бути відтворена на основі наявних матеріалів досить повно. Як правило, перш ніж звести наземну будову, черняхівці нівелювали основу майбутнього житла, готували рівний майданчик. Потім зводилася

дерев'яна основа стін та покрівлі — каркас будинку. Дерев'яний каркас стін з обох боків обмазувався глиною, а дах покривався соломою. Яскравий приклад конструктивних особливостей наземного житла черняхівських племен II—V ст. н. е. дає один з розкопів на селищі поблизу с. Іванківці Любарського району Житомирської області. Ця наземна споруда була розташована на схилі мису. Перед спорудженням її стін давні будівельники знівелиювали майданчик. У східній частині наземна споруда у своїй основі була наче врізана у материкову глину. Основа будинку мала чіткий прямокутний план (7×6 м). Його пошастило встановити на основі залишків горілих дерев'яних стовпів каркаса споруди. Дуже добре збереглися залишки опорних кутових стовпів поблизу східної стіни споруди. Вони були круглими, діаметром 15—20 см. Крім того, добре простежені обгорілі стовпчики меншого діаметра, які разом з кутовими опорними стовпами становили основу стін.

Стовпчики меншого діаметра (7—10 см) були розташовані попарно, чітко утворюючи контури основи будови. Відстань між здвоєними стовпчиками 30—40 см, а інтервал між парами стовпів 70—90 см. У зв'язку з тим, що глиняна обмазка стін іванковецької споруди зберегла численні відбитки дерев'яних деталей (великих і малих стовпів, а також хмизу), конструктивні кутові і пристінні стовпи мають цілком певне тлумачення. Це основа каркаса будови. Кутові стовпи скріплювалися з стінами переплетінням з пруття, відбитки якого збереглися на глиняній обмазці стін споруди. Дерев'яний каркас стін був обмазаний з обох боків глиною, в яку домішували січену солому та полову. Підлогою будови була утрамбована поверхня підготовленого майданчика.

Спостереження над планом споруди показують, що іванковецька будова мала й опорні стовпи, які утримували конькову частину покрівлі. Отже, покрівля приміщення була двосхилою. Такі ж принципіві технічні засоби використовувались і на багатьох інших черняхівських селищах Дністро-Дніпровського межиріччя (Киселів, Борівці, Черепин, Вікнини Великі, Сухостав, Лепесівка, Ружичанка, Пряжів, Слободище, Ягнятин, Леськи тощо).

Аналогічну техніку спорудження наземних жител на дерев'яному каркасі дають і етнографічні матеріали домобудівництва лісостепової смуги України XIX ст. Що ж до попередніх історичних етапів наземного житлового будівництва на території Дністро-Дніпровського межиріччя, то пам'ятки епохи енеоліту (IV—III тисячоліть до н. е.), бронзи (II тисячоліття до н. е.) та рубежу і перших століть н. е. дають аналогічні матеріали. Виходячи з цього, можна вважати, що техніка зведення наземних будинків у черняхівських племен II—V ст. н. е. має давню місцеву традицію в історико-етнографічних житлово-господарських комплексах.

Серед наземних жител на черняхівських поселеннях представлені не тільки однокамерні приміщення, а й будови, що складалися з двох або кількох житлових і допоміжних приміщень. На території Дністро-Дніпровського межиріччя наземні житла такого типу виявлені на селищах Вікнини Великі, Сухостав, Лепесівка, Киселів, Іванківці, Сло-

бодище, Ягнятин, Леськи тощо. Це переважно споруди, що належать до групи великих будинків черняхівських племен.

Поряд з наземними житлами на селищах черняхівської культури Дністро-Дніпровського межиріччя, як зазначалося, побутували і одночасні їм напівземлянки. Напівземлянки відтворюють за археологічними матеріалами селища Черепин, Бакота, Устя, Лука-Врублівецька, Пряжів I, Леськи, Ломовате та ін. Найкраще збереглися конструктивні деталі напівземлянок селищ Черепин, Устя, Бакота, Пряжів I, Ломовате. За типами споруд напівземлянки представлені стовповими, а також зрубними конструкціями стін. На поселенні Пряжів I, наприклад, у двох відкритих там напівземлянках стіни мали стовпову конструкцію. При дослідженні вказаних споруд були виявлені й окремі уламки глиняної обмазки з відбитками пруття. Очевидно, стіни в цих житлах зводились по стовповій основі, обплетеній пруттям, а потім обмазувались глиною.

На черняхівському поселенні в Луці-Врублівецькій напівземлянки теж мали стовпову конструкцію стін [272, 274]. Такі ж конструктивні особливості мало й напівземлянкове житло поселення Ломовате [252]. Напівземлянки Черепинського селища також мали стовпову конструкцію стін. Спостереження при дослідженні окремих напівземлянок у Черепині дали можливість відкрити й ямки від опорних стовпів, які утримували двосхилу покрівлю [26, стор. 45]. Разом з тим слід мати на увазі і наявність напівземлянок із зрубною системою зведення стін. Матеріали досліджень на селищах Устя, Бакота та інших показують, що крім напівземлянок із стовповою конструкцією стін використовувались заглиблені в землю житла зрубною конструкцією. В таких напівземлянках ямки від опорних конструктивних стовпів не простежуються, а стінки зводилися, очевидно, за допомогою техніки зрубу.

Серед напівземлянкових жител на черняхівському поселенні в Луці-Врублівецькій виявлено і двокамерну (двокімнатну) споруду [272, 273, 274]. О. М. Приходнюк, який проводив дослідження на селищі VI—VIII ст. н. е. поблизу м. Городок Хмельницької області, також відкрив двокамерну напівземлянкову споруду. Автор цієї праці при розкопках на селищі поблизу Бакоти Кам'янець-Подільського району Хмельницької області виявив трикамерну напівземлянку, що складалася з двох житлових приміщень, сіней і коморки. Керамічний матеріал датує вказаний об'єкт XII—XIII ст. На поселенні в Бакоті, крім того, поряд з напівземлянкою VI—VII ст. н. е., була відкрита і одночасна наземна житлова споруда. Подібне співіснування в своїй окремій частині дають і матеріали селища VI—VIII ст. н. е. поблизу м. Городка. Отже, простежується історична спадкоємність між технікою і схемою зведення напівземлянок від часів черняхівської культури через старожитності VI—VII ст. н. е. і аж до епохи давньої Русі IX—XIII ст. Таким чином, не тільки принципів конструктивні особливості наземних жител черняхівських племен, а й напівземлянкові споруди знаходять свій дальший історичний розвиток, який фіксують археологічні матеріали другої половини I тисячоліття н. е.

Як видно з наведених матеріалів, у наземному та напівземлянковому домобудівництві черняхівські племена Дністро-Дніпровського межиріччя використовували одну й ту саму принципову технічну схему. І наземні житла і напівземлянки зводилися за стовповою дерев'яною конструкцією стін і мали, як правило, двосхилу покрівлю. Виявлені, правда, у напівземлянкових житлах і зрубні конструкції стін. Підкреслимо, що за археологічними матеріалами середини та другої половини I тисячоліття н. е. також простежуються близькі до попереднього етапу технічні засоби зведення стін напівземлянкових приміщень. На Волині, наприклад, у житлових спорудах корчакської групи переважає стовпова конструкція стін [214]. На Поділлі (у басейні Південного Бугу та в Середньому Подністров'ї) житла-напівземлянки VI—VII ст. н. е. представлені і стовповою і зрубною технікою зведення стін [314].

У наземних житлах і в напівземлянках черняхівських селищ Дністро-Дніпровського межиріччя відкриті печі та вогнища. Печі глинобитні або з кам'яною основою конструкції. Крім того, чимало відкрито вогнищ — на глиняній вимостці або на підбивці з каменю та уламків керамічного посуду (селища Киселів, Борівці, Вікнини Великі, Сухоств, Неслухів, Лепесівка, Лука-Врублівецька, Ружичанка, Устя, Бакота, Ягнятин, Пряжів I, Пряжів II, Слободище, Маркуші, Леськи, Ломовате тощо).

Різноманітні комбінації печей та відкритих вогнищ вказаного типу у наземних та напівземлянкових житлах черняхівців залежали від конкретних умов розташування селища наявності каменю, глини та інших будівельних матеріалів.

За межами жител черняхівців простежуються, як правило, печі та відкриті вогнища літнього типу (Бакота, Киселів, Лука-Врублівецька, Ружичанка, Лепесівка, Іванківці, Маркуші, Слободище, Леськи тощо). Крім того, у житлах і за їх межами виявляються господарські ями для зберігання зерна та інших їстівних продуктів. Мають місце залишки господарських споруд легкого типу, які, очевидно, перекривали ямисховища. Аналогічні залишки господарських та літніх споруд за межами жител простежені і на черняхівських поселеннях Молдавії [200, стор. 122—139].

Етнографічні матеріали лісостепової смуги України і Молдавії дають можливість простежити історико-етнографічну спадкоємність у схемі планування та забудови поселень, у техніці зведення житлових і господарських приміщень. Йдеться, таким чином, про те, що багатий господарський, побутовий та культурний досвід лісостепових племен II—V ст. н. е., а також їх нащадків другої половини I тисячоліття н. е. ліг в основу дальшого економічного та культурного розвитку корінного населення вказаних територій.

Важливою рисою історико-етнографічної характеристики черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя є, як зазначалося, існування на селищах водночас наземних жител малих, середніх та великих розмірів і напівземлянок малої та середньої площі. Дослідники вже робили спробу виникнути у причини одночасного побутування на

черняхівських селищах наземних і напівземлянкових житлових споруд. Е. О. Симонович намагався встановити різночасність наземних і напівземлянкових споруд на черняхівських поселеннях, але наявні матеріали підтверджують одночасність побутування і наземних і напівземлянкових жител. Г. Б. Федоров, аналізуючи співвідношення наземних і напівземлянкових жител на черняхівських селищах Молдавії, показав, що речовий інвентар, виявлений у цих житлах, ідентичний і, отже, про різночасність функціонування споруд говорити не доводиться. М. О. Тиханова вказує, що не має підстав протиставляти ці типи жител і в соціальному плані, гадаючи, що вони могли б належати різним соціальним верствам черняхівського суспільства. М. О. Тиханова і Г. Б. Федоров висунули ще одну версію щодо одночасного існування на черняхівських селищах наземних і напівземлянкових жител. Вони вважають, що наземні житла були літніми, а напівземлянки — зимовими приміщеннями черняхівців.

На нашу думку, співіснування наземного та напівземлянкового домобудівництва, а також техніки зведення господарських приміщень у черняхівських племен тісно пов'язано з історико-етнографічними особливостями кожного з конкретних районів черняхівського ареалу. Разом з тим слід мати на увазі і епоху «великого переселення народів».

У зазначений період планування та техніка домобудівництва черняхівських лісостепових племен II—V ст. н. е. могли ґрунтуватися на давній місцевій історико-етнографічній традиції, а також на деяких принципах, привнесених іншими, прийшлими племенами. Крім цього, з'ясовуючи причини різнотиповості щодо обсягу площ наземних і напівземлянкових приміщень на черняхівських поселеннях II—V ст. н. е., слід пам'ятати й про еволюцію сімейних та суспільних відносин. Адже більшість європейських племен у першій половині I тисячоліття н. е. переживала процес поступового розпаду великої патріархальної сім'ї і переходу до індивідуальної. Цей процес не міг пройти блискавично, а відбувався досить поступово і повільно. Викладене означає, що на селищах європейських племен першої половини I тисячоліття н. е. повинні були співіснувати елементи великої патріархальної та індивідуальної сім'ї [200].

Племена Південно-Східної Європи, які залишили черняхівські старожитності, не могли бути у цьому відношенні якимсь винятком. Вони теж переживали перехідний етап від великої патріархальної до індивідуальної сім'ї. Це й знайшло своє відбиття у одночасному побутуванні на черняхівських поселеннях великих, середніх і малих жител. Процес дальшого соціально-економічного розвитку черняхівських племен приводить у середині I тисячоліття н. е. до перемоги принципів територіально-господарських відносин у колективі, до створення територіальної сусідської общини. Коли йдеться про неоднакові за площею споруди черняхівців, слід пам'ятати і про наявність у них приміщень спільного громадського призначення. Зокрема, на Лепесівському селищі одне з великих приміщень пов'язується із залишками жертовника-святилища [93, стор. 54—55], а на поселенні в Ягнятині велике

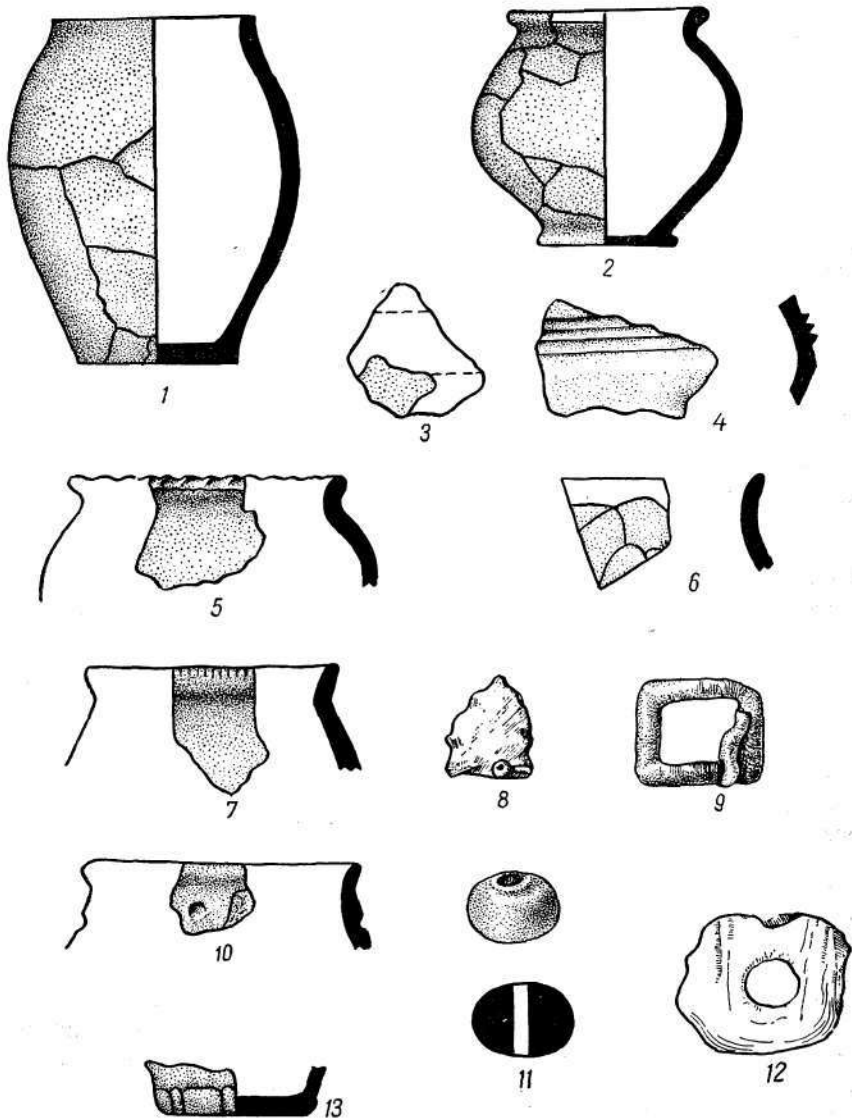

Рис. 23. Речі з розкопок поселення в с. Устя:

1, 5, 7, 10, 13—ліпна кераміка; 2, 3, 4, 6—гончарна кераміка; 8—залізна поробка; 9—залізна пряжка; 11—глиняне прясло; 12—кістяна поробка.

приміщення було, на думку Є. В. Махно, місцем розташування гончарної майстерні [159]. Таким чином, на характер і техніку домобудівництва впливали різні фактори господарського, соціально-економічного та політичного розвитку лісостепових черняхівських племен.

Побут черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя характеризується рисами, властивими осілому землеробсько-скотарському населенню лісостепової смуги. Це побут осілих людей, господарство яких безпосередньо пов'язане з обробкою землі та вирощуванням польових та городніх культур і яке доповнювалося осілим скотарством. Але характеризуючи побут черняхівців, слід мати на увазі не тільки давню історико-етнографічну традицію ранньослов'янських племен лісостепу, а й ті нові конкретні історичні умови і пов'язані з ними особливості, що склалися тут у першій половині I тисячоліття н. е.

Інакше кажучи, необхідно враховувати конкретні історичні особливості нової епохи II—V ст. н. е., які повинні були вплинути не тільки на економічні та соціальні відносини черняхівських племен, а й на їх побут.

Тісні економічні зв'язки з Північним Причорномор'ям і римськими провінціями у II—III ст. н. е. не могли не вплинути на окремі риси побуту та культури черняхівців. А з початком «великого переселення народів» черняхівці повинні були спілкуватися з сусідніми і прийшлими племенами. Ця обставина також мала впливати на побут аборигенів. Лише беручи все це до уваги, можна з'ясувати причини нових змін, які сталися в побуті осілих землеробських племен Дністро-Дніпровського межиріччя.

Але незважаючи на нові конкретно-історичні умови II—V ст. н. е., основний характер господарства і культури давніх землеробів продовжував домінувати.

Черняхівське суспільство знало різноманітні ремесла та домашні промисли. На перше місце за значенням для ранньослов'янських племен першої половини I тисячоліття н. е., як і для інших тодішніх європейських народів, повинна бути поставлена залізоробна справа. Залишки залізоробного виробництва простежені на багатьох черняхівських селищах у вигляді скупчень залізних шлаків та уламків кричного заліза. Більш ґрунтовні об'єкти залізоробного виробництва дають залишки сиродутних горнів [71, стор. 100—102].

На території Дністро-Дніпровського межиріччя відомі черняхівські поселення, на яких виявлені залишки залізоробного виробництва. У Бразі, Луці-Врублівецькій, Іванківцях, Усті, Бакоті (Подністров'я); в Ружичанці, Заваллі (межиріччя Дністра — Південного Бугу); в Ерківцях, Новоліпівському, Максимівці, Звадівці, Плоскій, Пряжеві I, Пилипах, Слободишах, Скарглівці, Острові Варковецькому, Костянці, Мирогощі (басейн Дніпра) та в інших простежені матеріали, які свідчать про розвиток місцевої залізоробної техніки. Переважно це скупчення залізних шлаків, але подекуди відкриті і залишки нижніх частин сиродутних горнів ямного типу (Іванківці, Брага, Ружичанка Хмельницької області) або місця колишнього розташування горнів з глиняними соплами-продухами (Слободище Житомирської області, Острів

Варковецький Ровенської області). Останні прямо вказують на виробництво заліза з місцевих болотних залізних руд. Археологічні матеріали свідчать про високу техніку залізобного виробництва у черняхівських племен [71, стор. 105].

У господарстві черняхівців безпосередньо із залізобною була пов'язана і ковальська справа. Про це свідчать, насамперед, залізні знаряддя орного землеробства (наральники, леміші, різакі-чересла), серпи, ножі та інші побутові предмети. З ковальською справою пов'язані і виробни озброєння — залізні наконечники для списів та стріл, виявлені на черняхівських поселеннях Дністро-Дніпровського межиріччя. Різноманітність речей, застосування, як показали спеціальні металографічні дослідження, кількох засобів гарячої та холодної обробки заліза свідчать про порівняно високий рівень розвитку залізобної та ковальської справи у лісостепових племен II—V ст. н. е. Дністро-Дніпровського межиріччя [71, стор. 118].

Гончарне виробництво у черняхівських племен було досить високо організованим. Воно розвинулося за умов поширення техніки гончарського круга у Центральній та Південно-Східній Європі у першій половині I тисячоліття н. е. Дослідники не без підстав пов'язують початок гончарного виробництва у черняхівських племен з впливами на нього техніки гончарства римських провінцій та кельтів. Але водночас слід мати на увазі і іманентний (місцевий) фактор, який виник з необхідності виготовлення гончарного посуду в лісостепових племен першої половини I тисячоліття н. е. [71, стор. 120].

Про те, що черняхівська гончарна техніка II—V ст. н. е. виявилася результатом місцевого розвитку продуктивних сил суспільства при одночасному відповідному впливі з боку античних та центральноєвропейських центрів, свідчать типи гончарських горнів, відкритих на черняхівських селищах Дністро-Дніпровського межиріччя. Тут побутовали паралельно гончарські горни двох основних типів: 1) з круглою в плані обпалювальною камерою (в основі мала продухи), що трималася на опорному центральному глиняному стовпі, і 2) з видовженою формою обпалювальної камери, основа якої (також з продухами) утримувалась на опорній стінці [117, стор. 112—117]. Горни обох вказаних типів були широко відомі у всій Європі першої половини I тисячоліття н. е. Це — загальноєвропейські за схемою горни, властиві країнам, де існувало товарне керамічне виробництво.

На основі вивчення техніки виготовлення гончарного черняхівського посуду, враховуючи поселення з виявленими горнами, можна з'ясувати основні центри та периферію гончарного виробництва у черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя. Печі обох зазначених вище типів відкриті на черняхівських селищах у Луці-Врублівецькій, Оселівці, Бакоті, Лісогірці, Глінженях, Слободзеї-Душці, Будештах (басейн Дністра); Лепесівці, Підлужжі, Неслухові, Завадівці, Лощманській Кам'янці, Майорці, Микільському, Капулівці (басейн Дніпра). У черняхівські часи територія Дністро-Дніпровського межиріччя мала, як бачимо, досить значні осередки гончарного виробництва. Якщо врахувати, що з кожним роком, з кожним літнім сезоном кількість відкри-

Бережанка. Речі з скарбу II—III ст. н. е.

Бережанка. Речі з скарбу II—III ст. н. е.

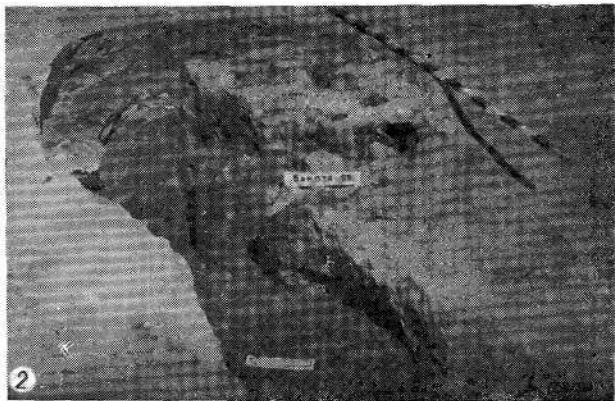
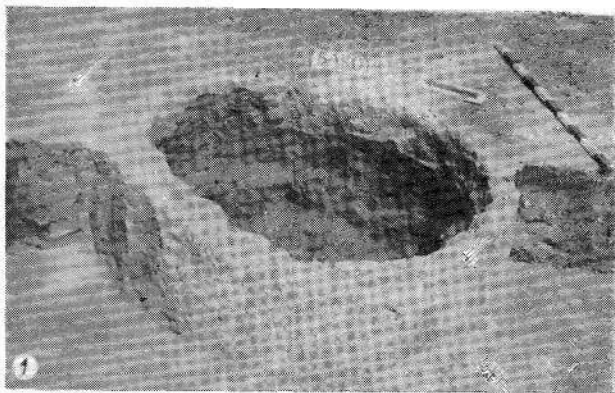

Рис. 24. Поселення поблизу с. Бакота:
 1 — гончарний горн № 2 в процесі розчистки;
 2 — гончарний горн № 1.

тих археологами нових гончарних печей збільшується, то стане зрозумілою велика насиченість цієї території черняхівськими гончарними майстернями.

Наявні археологічні матеріали дають можливість, таким чином, твердити про існування центрів гончарного виробництва на Верхньому, Середньому та Нижньому Дністрі, на Волині, в районах Середнього та Нижнього Подніпров'я, тобто на основній території поширення черняхівських племен. Але крім гончарного посуду, який виготовлявся у спеціальних майстернях і випалювався в горнах, на черняхівських поселеннях Дністро-Дніпровського межиріччя є й чимало ліпленої вручну кераміки. Ліпний посуд черняхівці виготовляли в домашніх умовах на відміну від гончарних зразків, які характеризувалися дуже високою технікою виготовлення, обробки поверхні лощенням, високою якістю, що за умов товарного обміну давало йому переваги при збуті. Ліпний посуд має більш грубе тісто глини і не дуже дбайливе оформлення.

Таким чином, серед археологічних матеріалів, які значною мірою ха-

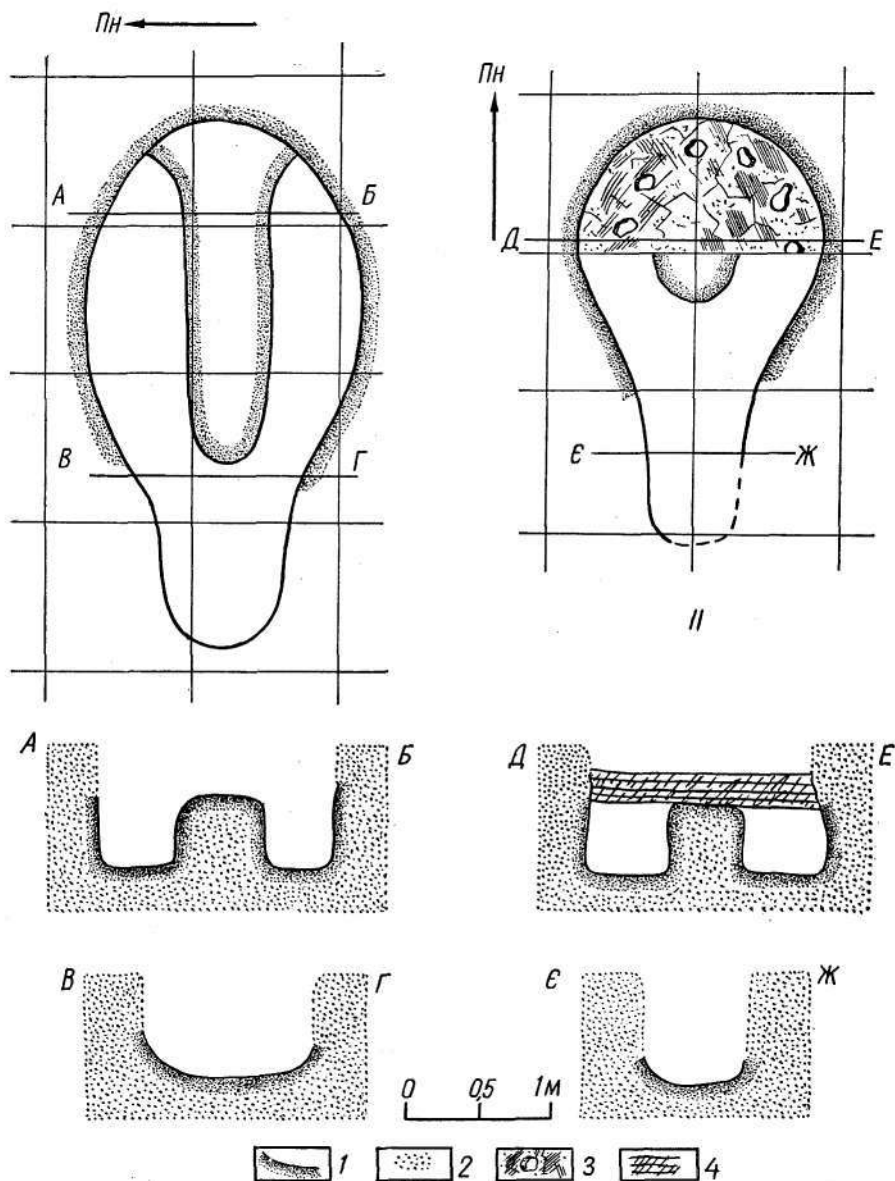

Рис. 25. Плини гончарних горнів.

I — Лісогірка; II — Бакота: 1 — обпалений материк; 2 — материк; 3 — лютфи-продукти I частини обпалювальної камери; 4 — обпалена глиняна обмазка.

рактизують побут лісостепового населення II—V ст. н. е., велике місце посідає кераміка. Починаючи з перших століть н. е. в зв'язку з еволюцією техніки виготовлення керамічного посуду у племен Південно-Східної Європи, а також під впливом керамічного виробництва римських провінцій черняхівські племена оволодівають, як зазначалось, високим і досконалим умінням формування кераміки на гончарському крузі. В основних своїх формах новий гончарний посуд продовжує традиційні попереднього етапу, коли кераміку виготовляли ручним способом, без допомоги гончарського круга. Йдеться про такі традиційні форми керамічного посуду, як горщик і миска. Але поряд з ними існують нові керамічні форми, які поширюються в побуті черняхівців. Це різноманітні вази, в тому числі й триручні, кубки, своєрідні піфосовидні посудини тощо.

Зв'язки з Причорномор'ям та римськими провінціями сприяють поширенню у побуті черняхівців привізної амфорної тари, а також інших специфічних керамічних форм. До цього слід додати й зразки скляного посуду римських провінцій. В останні роки на правому березі Дністра поблизу с. Комарова Кельменецького району Чернівецької області М. Ю. Смішко відкрив і дослідив залишки майстерні по виготовленню скляних виробів [239]. Цінні імпорتنі та речі місцевого виготовлення розповсюджувалися переважно серед представників племінної верхівки. Але так чи інакше це впливало на риси побутової культури черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя.

Незаперечним, таким чином, є прогрес в побуті черняхівських племен у зв'язку з поширенням гончарного посуду, урізноманітненням його форм, а також у своєрідному сприйнятті імпорتنих (керамічних, скляних тощо) виробів. Разом з тим масовий керамічний матеріал із різних районів основної території поширення черняхівських племен дає можливість простежити, як в кожному конкретному районі відбувався процес сприйняття гончарного виробництва і розвитку нових форм посуду на базі давніх місцевих традицій.

Масовий побутовий керамічний посуд лісостепових племен II—V ст. н. е., поряд з окремими іншими рисами матеріальної та духовної культури, дає підставу для з'ясування локальних історико-етнографічних особливостей в різних частинах загалом єдиного черняхівського масиву. Проблема локальних виявів черняхівської культури вже привернула до себе увагу дослідників. М. О. Тиханова присвятила цьому питанню спеціальну статтю [277]. Вивчали цю проблему М. Ю. Смішко, Е. О. Симонович, М. Ю. Браїчевський, Г. Б. Федоров та інші археологи [232, 233, 234, 248, 249, 252, 71, 73, 308, 26, 81]. З'ясовується, що місцеві історико-етнографічні особливості виявилися у деяких конкретних формах керамічного посуду. На Волині, наприклад, серед черняхівських матеріалів виділяються керамічні форми, які виростили на основі давніх традицій зарубинецької та пшеворської культур. І це не дивно, адже саме Волинь і була на рубежі і в перші століття н. е. територією стику зарубинецького та пшеворського ранньослов'янських масивів. Ось чому в кераміці ми маємо тут продовження розвитку таких традиційних форм, як горщик з конічним тулубом, ребристим або

округлим перегином бочка і рівним, нахиленим до середини, вінцем. Характерною особливістю цього посуду є те, що головним чином середня частина тулуба має «хроповату», підкреслено шерехату поверхню.

У черняхівських керамічних матеріалів Верхнього та Середнього Подністров'я також простежуються місцеві історико-етнографічні особливості. Ліплений посуд Наддністрянщини представлений невеликими товстостінними горщиками банкової форми. Вони мають прямі або злегка похилені вінця і поверхню, оброблену ямками або пальцевими вм'ятинами. Серед ліпної та гончарної кераміки вказаного району представлені і форми, вироблені на базі липицької культури на рубежі і в перші століття н. е. Форми кераміки липицької культури — миски і вази на високій ніжці, миски з широким вушком у нижній частині, посудини, прикрашені валиком, тощо — знайшли своє продовження в керамічних матеріалах черняхівських племен Верхнього та частково Середнього Подністров'я. Характерною керамічною формою для Наддністрянщини є зерновики — посудини з масивним плоским вінцем. Самі вінця та верхні частини цього об'ємного посуду часто прикрашені багаторядним лінійним і хвилястим орнаментом [73, стор. 50].

У кераміці черняхівських племен Нижньої Наддністрянщини простежуються такі типи глиняного посуду, які утворилися на основі традиційних форм кераміки гето-фракійських племен на рубежі і в перші століття н. е. Це конічні та лійкоподібні площки, кубки, миски, банкоподібні горщики з розширеним донизу асиметричним тулубом. Серед гончарної кераміки тут переважають форми, що склалися під безпосереднім впливом провінціальної римської культури [73, стор. 54].

У черняхівській кераміці середньої Наддністрянщини превалюють форми, які виникли на основі давньої традиції зарубинецьких ранньослов'янських племен. Це ліпні банкоподібні, а також специфічні біконічні горщики з трохи відігнутим вінцем, чорнолощена ліпна кераміка зарубинецького типу. Для гончарного посуду типові зерновики з відігнутим назовні округло-потовщеним вінцем, миски на кільцевих підставках, а також опуклобок горщики з лощеною та шерехатою поверхнею. Трапляються і форми сарматського посуду [73, стор. 52].

Щодо керамічних форм, які побутували у черняхівського населення Південного Побужжя, то тут не досить чітко виявляються місцеві історико-етнографічні особливості. Так, у керамічних формах ліпного посуду Південного Побужжя є елементи, дуже близькі волинським. В гончарному посуді тут виступають форми, представлені і в Наддніпрянщині, і в Наддністрянщині. Правда, різноманітність вказаних форм у Південному Побужжі значно менша, ніж у Подністров'ї та Подніпров'ї. Таку своєрідність історико-етнографічного розвитку черняхівського населення Південного Побужжя можна пояснити насамперед територіальними особливостями. Адже Південне Побужжя межує на півночі з Волинню, на південному заході — з Подністров'ям, а на північному сході — з Подніпров'ям. Саме виходячи з цього, Побужжя зазнало впливу з боку черняхівських племінних угруповань, що проживали у Подніпров'ї, на Волині та в Подністров'ї.

Таким чином, черняхівські побутові керамічні вироби у різних райо-

нах ареалу цієї культури дають можливість більшою чи меншою мірою простежити історико-етнографічні особливості кожної місцевості. Але найбільш чітко ці особливості простежуються на периферії черняхівського масиву племен (Волинь, Верхнє Подністрів'я, Нижня Наддністрянщина). Що ж до основної території черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя, то виявляється, що тут історико-культурні особливості нівелювалися постійними тісними контактами населення Подніпров'я, Південного Побужжя та Середнього Подністрів'я. Отже, у вказаних межах Дністро-Дніпровського межиріччя (основної території черняхівських племен) матеріальна культура виступає найбільш компактно.

Античні імпорتنі речі відігравали певну прогресивну роль у суспільстві черняхівських племен. Серед матеріалів масового імпорту перше місце посідає амфорна тара. Жителі численних селищ черняхівської культури встановили тісні торговельні зв'язки з містами Північного Причорномор'я на півдні та римськими провінціями на заході [133, стор. 55]. Традиційні торговельні зв'язки античних центрів Північного Причорномор'я з лісостеповими племенами Південно-Східної Європи виникли значно раніше від першої половини I тисячоліття н. е. Так, на поселеннях Дністро-Дніпровського межиріччя останніх століть до н. е. виявлені уламки еліністичних амфор і світлоглиняних амфор з двоствольними ручками III ст. до н. е. — I ст. н. е. [133, стор. 55]. Це означає, що торгівля черняхівських племен з Північним Причорномор'ям мала глибокі корені. Привізні амфори III—IV ст. н. е., наприклад, виявлені у 150 пунктах [133, стор. 59]. Амфорна тара римського часу у значній кількості зустрічається в областях, безпосередньо пов'язаних з античними центрами: у Прикубанні, Нижньому Подонні, Нижньому Подніпров'ї та Подністрів'ї [133, стор. 59]. Амфори використовувались для перевезення і зберігання не тільки вина, а й різних сільськогосподарських продуктів. Вузькогорлі амфори були тарою для вина та оливи, широкогорлі — для зерна [133, стор. 60]. На черняхівських селищах у південних районах Дністро-Дніпровського межиріччя кількість знахідок амфорної тари більша, у північних — менша. Це цілком закономірне явище випливає з різної територіальної віддаленості від античних центрів тих чи інших районів черняхівського масиву племен.

Північною межею поширення амфор римського та ранньовізантійського часу (I—VII ст. н. е.), за даними досліджень В. В. Кропоткіна, є умовна лінія Володимир-Волинський—Ровно—Житомир—Київ—Суми—Курськ—Белгород—Харків—Дніпропетровськ—Запоріжжя—Ростов-на-Дону—Новочеркаськ—Краснодар [133, стор. 59]. Ця межа цілком збігається на території Дністро-Дніпровського межиріччя з північним ареалом черняхівської культури і, отже, відбиває історичну реальність контактів черняхівських племен з давніми античними центрами.

Крім імпоротної амфорної тари слід мати на увазі зразки привізного червонолакового посуду, який, правда, меншою мірою, ніж амфори, побутував у черняхівців. На території України та Молдавії червонолаковий посуд потрапляв із міст Північного Причорномор'я та з малої Азії [133, стор. 70]. За даними 1967 р., зразки привізного червонолако-

вого посуду були виявлені на пам'ятках першої половини I тисячоліття н. е. у Львівській (16 знахідок), Чернівецькій (дві), Хмельницькій (дві), Черкаській (десять), Київській областях (п'ять знахідок) [133, стор. 72].

Імпортний срібний та бронзовий посуд також потрапляв на землі черняхівських лісостепових племен. У межах Дністро-Дніпровського межиріччя привізний металевий посуд виявлений у селах Неслухів Львівської області, Дерев'яне Ровенської області, в м. Києві, с. Ружичанці Хмельницької області, с. Борочицях Волинської області тощо.

Скляний посуд побутував у черняхівських племен. Його знахідки виявлені на пам'ятках першої половини I тисячоліття н. е. в Колках, Лепесівці, Пряжеві I, Ягнятині, Слободищах, Маркушах, Ружичанці, Черняхові, Ромашках, Дерев'яному, Переяславі-Хмельницькому та в інших пунктах. Правда, сфера застосування скляного посуду, як зазначалося, була порівняно незначною й стосувалася переважно племінної верхівки черняхівців.

Певне місце у побуті черняхівських племен посідали скляні жетони-шашки. Де вони виготовлялися, ще не встановлено, але дослідники вважають, що їх, як і скляні буси та скляний посуд, виробляли провінціально-римські склоробні майстерні [133, стор. 101]. На території черняхівських племен відомо понад 20 пунктів, в яких на пам'ятках першої половини I тисячоліття н. е. виявлено скляні шашки-жетони. Це Ріпнів, Рудки, Вербична, Лепесівка (у Верхньому Подністров'ї та на Волині); Косаново, Кринички, Фрунзовка, Рижевка (на Нижньому Дністрі і в басейні Південного Бугу); Журовка, Переяслав-Хмельницький, Кантемирівка, Нові Санжари, Компанійці, Матлашево, Старий Ігрен, Августинівка, Привольне, Гавриловка, Тілігуло-Березанка (у Подніпров'ї) [133, стор. 101—102].

Шашки-жетони використовували, очевидно, для гри, а також, можливо, і для рахунку [258, стор. 307—313]. Ймовірно, на землях Південно-Східної Європи ця гра була запозичена з римських провінцій [258, стор. 310]. Скляні жетони-шашки відомі і у сусідніх з черняхівцями племен — у Центральній та Північній Європі [258, стор. 309]. Цікаво, що на деяких черняхівських поселеннях виявлені подібні до скляних жетони-шашки, виготовлені з глини (Журовка, Леськи у Подніпров'ї). Це вказує на значне поширення гри в шашки серед жителів черняхівських поселень.

Наявність серед черняхівських старожитностей різноманітних імпортованих речей свідчить про те, що побут черняхівських племен зводився не лише до давніх землеробських традицій. Зв'язки із визначними античними центрами, а також початок епохи «великого переселення народів» в Європі сприяли широким і різноманітним контактам лісостепового черняхівського населення з іншими племенами. Все це мало своєрідний вплив на розвиток побуту та культури осілих землеробсько-скотарських племен II—V ст. н. е.

Черняхівські племена знали і місцеву ювелірну справу. Правда, на території Дністро-Дніпровського межиріччя місцевої сировини (кольорових металів) для ювелірного виробництва не було. Бронзу, сріб-

ло та інші метали, як вважають дослідники, сюди у злитках привозили з території Закарпаття та Півдня України (Крим). Можливі у цьому плані і безпосередні зв'язки лісостепових племен II—V ст. н. е. і з районом Кавказу. Для виготовлення окремих ювелірних прикрас використовували й частину непридатної для обігу (потертої) римської монети.

На окремих черняхівських поселеннях виявлені і безпосередні знаряддя стародавніх ювелірів. Це глиняні ллячки та тиглі, кам'яні ювелірні ливарні форми. Простежені й окремі металеві заготовки та відходи від ювелірного виробництва. На землях Дністро-Дніпровського межиріччя сліди безпосереднього ювелірного виробництва черняхівців зафіксовані у Черепині (Львівська область), Киселеві (Чернівецька область), Вікнинах Великих (Тернопільська область), Лепесівці, Малівецях (Хмельницька область), Будештах (Молдавська РСР), Пряжеві I, Бердичеві (Житомирська область), Журівці (Черкаська область). У вказаних пунктах виявлені керамічні тиглі, ллячки, кам'яні ливарські форми та фрагменти заготовок кольорових металів.

Але крім безпосередніх залишків ювелірного виробництва були виявлені й цілі серії прикрас з кольорових металів, скловидної пасти, сердоліку та інших матеріалів, які знаходяться на поселеннях і особливо, — у значній кількості в могилянках черняхівських племен. Це, насамперед, так звані арбалетовидні фібули-застібки з бронзи, рідше — з срібла. Вказані ювелірні вироби були широко відомі в Європі першої половини I тисячоліття н. е.

Вони являли собою застібки для плащів-накидок, а також для інших елементів одягу. Поширення фібул-застібок у черняхівському суспільстві було цілком законним, оскільки територія Дністро-Дніпровського межиріччя входила до складу Південно-Східної Європи.

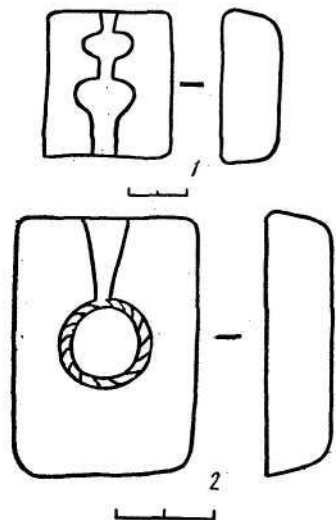

Рис. 26.
Ливарні ювелірні форми:
1 — Киселів; 2 — Малівець.

Поряд з фібулами значну кількість ювелірних виробів у черняхівських племен становили предмети поясного набору і, насамперед, пряжки. Литі та ковані, вони мають різні конструктивні деталі: пряжки з монолітним кільцем і пряжки шарнірні. Серед пряжок черняхівців знайдено й кілька зразків, оформлених шляхом стилізації зображення голови хижого птаха, а також досить «реалістичним» зображенням чоловічої голови [71, стор. 162].

Серед інших виробів, які відбили значний розвиток ювелірного ремесла у черняхівців, слід мати на увазі дротяні та пластинчасті браслети з вільними або зав'язаними кінцями; персні — прості та з гемами; дротяні кільця та сережки або скроневі кільця; підвіски у формі лунниць, а також круглі, трапецієвидні, спіралевидні і так звані відеркоподібні.

У середині I тисячоліття н. е. знайшли своє поширення у Південно-Східній Європі і ювелірні вироби, виготовлені за допомогою техніки виїмчастої емалі. Є такі знахідки і на території черняхівських племен.

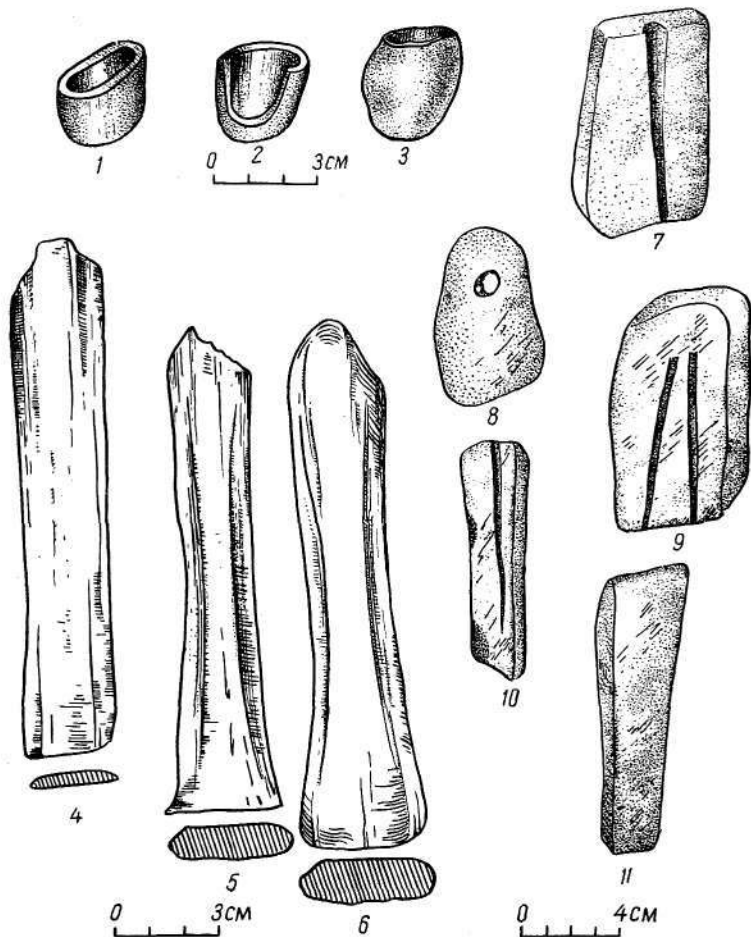

Рис. 27. Інструменти та вироби:

1, 2, 3 — ювелірні тигельки (Бердичів, Пражів I, Маліївці); 4 — кістяне ложцло (Іванківці); 5, 6 — кістяні урівні-коньки (?) (Маркуші); 7, 8, 9, 10, 11 — кам'яні точильні бруски (Пражів I, Слободище, Маркуші, Іванківці).

До різноманітних ювелірних виробів, поширених у черняхівців, слід додати різнобарвні набори скляних, пастових та сердоликових бус, які виявлені у значній кількості в черняхівських похованнях. Ці вироби характерні для багатьох європейських племен першої половини I тисячоліття н. е., в тому числі і для черняхівських.

Черняхівські племена знали й інші види виробництва. Йдеться про високу на ті часи техніку обробки дерева, бондарську справу, виготов-

лення точеного дерев'яного посуду, обробку каменю, кістки тощо.

Вказуючи на розширення побутових та культурних можливостей черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя, необхідно торкнутися і значення римської монети, інтенсивне поширення якої збігалось з періодом функціонування черняхівської культури. Приплив римської монети до племен черняхівської культури був нерівномірним і в часі і за територією. Це пов'язано з різними соціально-економічними та політичними причинами [71, 66]. Але основною обставиною для розуміння рівня побуту та культури черняхівців є те, що лісостепові землеробські племена користувалися цією монетою у зовнішній та внутрішній торгівлі. Навіть коли мати на увазі, що ця монета посідала значне місце у зовнішній торгівлі, перебуваючи в руках родоплемінної верхівки, то все ж масове розповсюдження поодиноких римських монет і скарбів свідчить про велику роль цієї монети і в побуті ранньослов'янських та інших європейських племен [66]. Недарма В. Л. Янін висунув вірогідну, на нашу думку, ідею, що римські срібні денарії з теоретичною вагою 3,41 г були відомі давнім слов'янам. Як грошовий засіб обігу у лісостепових племен римські монети, на думку В. Л. Яніна, бралися місцевим населенням за рахунком, про що свідчить повна відсутність у скарбах уламків і обрізків монет [337, стор. 203—204]. Про масові масштаби побутування римських монет у черняхівських племен свідчить хоч би та обставина, що на території лісостепової смуги України зафіксовано, за даними 1959 р., понад 1000 знахідок римських монет у кладах та окремими екземплярами [66, стор. 8]. Кількість їх у зоні розселення черняхівських племен постійно зростає і це є надійним критерієм визначення реальної ролі римської монети в побуті землеробсько-скотарських племен II—V ст. н. е.

Серед археологічних матеріалів черняхівських лісостепових племен є певні дані, що характеризують одяг аборигенів. Правда, археологічні відомості про одяг черняхівців дуже фрагментарні. Це, насамперед, перетлілі шматочки тканини, які іноді «прикипіли» до бронзових фібул-застібок, пряжок тощо. Зберігаються подекуди й залишки шкіряних ременів, що залишилися в пластинчастих обоймах пряжок. Вказані фрагменти тканин і шкіряних ременів походять переважно з могил черняхівців (Раковець, Ружичанка, Косаново тощо). У Дністро-Дніпровському межиріччі на деяких черняхівських могильниках простежені й залишки шкіряного взуття (Раковець, Рудки, Ружичанка та ін.). Якщо до цього додати бронзові та срібні фібули-застібки, бронзові пряжки для поясних ременів, а іноді — й для взуття, набори бронзових підвісок та різнобарвного намиста з скла, сердолику, пасти у жіночих черняхівських похованнях, то можна якоюсь мірою уявити собі костюм, взуття та прикраси черняхівців. Найявність у речовому інвентарі черняхівських могил кістяних гребінців та деякі інші відомості свідчать про характер зачіски і головного убору. Певні дані про основні типи одягу племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. беремо у античних письменників.

Реконструкція вбрання черняхівців неможлива і без врахування відомостей про одяг, взуття, прикраси, які дають середньовічні давньо-

руські старожитності, а також матеріали етнографії XIX ст. Південно-Східної Європи.

Таким чином, дані археології, писемних джерел, а також етнографічні спостереження дозволяють підійти до реконструкції вбрання жителів лісостепової смуги Південно-Східної Європи у першій половині I тисячоліття н. е. Щасливий випадок зберіг для науки зарисовку одягу давньоруського селянина в церковному рукописі XII ст. [121, т. I, стор. 234—235]. Це, як вважає А. В. Арциховський, одне з найдавніших зображень давньоруського смерда. На ньому коротка перепоясана сорочка. Довгі штани заправлені у шкіряне взуття типу чобіт. Дослідник підкреслює, що таке типове вбрання давньоруського селянина чітко відрізняється від урочистого довгого вбрання, зафіксованого на князівських портретах [121, т. I, стор. 235]. У джерелах часто згадується простий одяг «руб», «рубище» [121, т. I, стор. 235]. Зимове вбрання давньоруського селянина виготовлялося з недорогих хутрових шкір. Шуби з овечої шкіри (кожухи) були, очевидно, найбільш поширеними. Взуття простого селянина виготовлялося переважно з лика. Але й шкіряне взуття в ті часи набуває значного поширення [121, т. I, стор. 236].

Загальна схема одягу давньоруського селянина може ретроспективно допомогти уявити собі вбрання общинника — рядового жителя черняхівського селища II—V ст. н. е. Дійсно, у переважній більшості рядових чоловічих поховань черняхівської культури з предметів костюму до нас доходять лише прості бронзові пряжки від поясного ремня, іноді простежуються залишки перетлілого шкіряного взуття. А в черняхівських бідних (рядових) похованнях залишки взуття взагалі не зберігаються. Це дає підстави гадати, що у цих, в основному безінвентарних, чоловічих похованнях взуття взагалі не було або воно було виготовлено з лика і до нас не дійшло.

Перетлілі шматочки тканин (або їх відбитки на бронзових фібулах та пряжках з черняхівських поховань) свідчать про те, що одяг виготовлявся з грубої шерстяної тканини і простої льняної (Раковець, Ружичанка, Косаново, Ромашки, Черняхів тощо).

Значну роль у реконструкції одягу черняхівців відіграють спостереження над розташуванням у могилах бронзових та срібних фібул-застібок. На це звернув увагу Г. Б. Федоров, аналізуючи матеріали черняхівських некрополів у Молдавії [308, стор. 143—145]. Вказані старожитності і спостереження над ними можна доповнити матеріалами могильників основної території черняхівської культури — з Дністро-Дніпровського межиріччя. На черняхівських могильниках у Раковці, Ружичанці, Косаново, Ромашках, Черняхіві фібули-застібки переважали в жіночих похованнях. Значно менше їх у чоловічих похованнях. Фібули містяться, як правило, поблизу правого чи лівого плеча покійника. Є й поховання з парою фібул (по одній поблизу кожного плеча). Нарешті, зустрічаються черняхівські поховання, які мають фібулу поблизу плеча і фібулу на грудях. Все це дає підстави вважати, що фібули використовувались для застібання верхніх частин одягу. Вірогідніше всього, що це були плащі з тканини. Аналогічні спостереження щодо верхнього одягу дають і археологічні матеріали першої

половини I тисячоліття н. е. у Центральній Європі. Більше того, форми бронзових та срібних фібул-застібок, які зустрічаються на пам'ятках черняхівської культури, були в ті часи типовими і поширеними на території всієї Європи.

Як правило, фібули-застібки знайдено у багатих за речовим інвентарем похованнях, у бідних — їх немає взагалі. Це дозволяє припустити, що плащі-накидки служили верхнім одягом для тієї частини черняхівського суспільства, яка виділялася у майновому і соціальному плані.

Свідчення античних авторів перших століть н. е. щодо верхнього одягу гетів, наведені Г. Б. Федоровим, показують, що населення Дністро-Прутського межиріччя носило яскраві за кольором плащі-накидки, жінки шили свій одяг з льняної тканини, а чоловіки носили полотняні сорочки до колін. Крім плащів з тканини були відомі і шкіряні — з хутром [308, стор. 143]. На бляхах з відомого Мартинівського скарбу середини I тисячоліття н. е. зображено людські постаті в одягу, який дає аналогію для тих його частин, що виявляються у черняхівських похованнях. Чоловіки носили, за свідченням наведених Г. Б. Федоровим античних джерел, шляпи. Взуття виготовляли з кіньської шкіри і підв'язували вузлом під колінами [308, стор. 143].

Шкіряні ремені з бронзовими пряжками, як показують матеріали черняхівських могильників Дністро-Дніпровського межиріччя, носили і чоловіки і жінки. Необхідно додати, що у черняхівських похованнях зустрічаються бронзові шаровидні, полі всередині, литі гудзики, тип яких також мав загальноєвропейське значення. Крім цього, коли йдеться про жіноче вбрання, слід відзначити набори цікавих за формою, матеріалом і кольором намиста, а також мініатюрні бронзові відеркоподібні підвіски. Черняхівські жінки носили на пальцях рук металеві (срібні та бронзові) кільця. В окремих жіночих похованнях було виявлено пластинчасті шийні гривни і ручні браслети (Косаново, Черняхів).

Кістяні гребінці з могильників черняхівців дають підставу вважати, що і жінки і чоловіки приділяли увагу зачісці та особистій гігієні. Серед матеріалів черняхівської культури є й такі, що можуть допомогти уявити собі зачіски чоловіків. Ставчанський антропоморфний ідол, наприклад, який винятково добре передає зображення бородатої чоловічої голови, показує, що зачіска була оформлена стрижкою на рівні потилиці [85]. Таку саму зачіску дає і зображення відомого Збручанського Святовита.

Головні убори у чоловіків мали округло-конічну форму. Про це ми знову дізнаємося з зображень ставчанської та збручанської скульптур. Аналогічні спостереження можна зробити, маючи на увазі зображення чоловіка на бронзовій пряжці з Середнього Подніпров'я [71, стор. 162]. Етнографічні матеріали свідчать про те, що чоловіки носили кругову стрижку «під горщик». Щодо зачісок черняхівських жінок, то вони, певно, були більш складними. Недарма серед окремих жіночих поховань знайдені бронзові приколки, які повинні були утримувати пишні зачіски черняхівських модниць (Косаново, Ружичанка та інші могильники). Вірогідно, що більшість черняхівських жінок носила великі коси.

Наведені матеріали дають можливість скласти уявлення про чоловічий та жіночий одяг черняхівських племен. Рядове чоловіче населення носило полотняні сорочки, підперезані шкіряним ремнем, полотняні та шерстяні штани, заправлені у взуття з лика. Взимку, очевидно, чоловіки використовували накидки типу кожухів з овечої шкіри і носили головні убори конічної форми. Жінки вбиралися у полотняні довгі сорочки, а також шерстяні спідниці, про що свідчать уривки грубої шерстяної матерії в окремих жіночих похованнях. Верхнім одягом жінок служили, можливо, плащі-накидки з тонкої тканини. Вони, як правило, пов'язуються з більш заможною в майновому та соціальному плані групою черняхівського населення. Вбрання заможної жінки доповнювалось різнокольоровим намистом, браслетом, багатьма металевими підвісками, підвісками-лунницями та спіралеподібними скроневими.

Підсумовуючи фрагментарні матеріали, що стосуються одягу та вбрання носіїв черняхівської культури, можна, таким чином, навести цілий ряд важливих деталей, які характеризують, з одного боку, історико-етнографічні особливості лісостепових землеробських племен II—V ст. н. е., а з другого — загальноєвропейську моду та тісні контакти черняхівського населення з іншими народами Європи.

Археологічні матеріали та свідчення писемних історичних джерел якоюсь мірою фіксують і їжу, споживану черняхівськими лісостеповими племенами першої половини I тисячоліття н. е. Маючи розвинуте землеробство і досвід вирощування злакових культур (свідчення Прокопія Кесарійського), лісостепові ранньослов'янські племена повинні були застосовувати в їжу відповідні харчові продукти. Чи знали вони печений хліб? Деякі археологічні матеріали дають підставу позитивно відповісти на поставлене питання. Ми маємо на увазі глиняні моделі, імітації печеного хліба, виявлені на черняхівських поселеннях Дністро-Дніпровського межиріччя [82]. Вказані глиняні «хлібці» пов'язані на селищах з певним ритуалом давніх землеробів, але, крім цього, вони прямо вказують на відповідну форму хлібних продуктів, які випікали і споживали черняхівські племена Дністро-Дніпровського межиріччя.

Залишки жертвної їжі, що супроводжують черняхівські поховання, також доповнюють наші відомості про харчування населення першої половини I тисячоліття н. е. Крім каші із злакових культур ми маємо безпосередні приклади споживання м'ясної їжі та молочних продуктів (уламки керамічних друшляків на черняхівських поселеннях).

Очевидно, маючи тісні контакти з Причорномор'ям, черняхівське населення запозичило виготовлення натуральних виноградних вин, а також ячмінного пива. Крім того, слід мати на увазі споживання хмільних напоїв з меду, що засвідчено історико-етнографічною традицією всіх ранньослов'янських європейських племен, аж до епохи середньовіччя.

Такими є в загальних рисах деякі спостереження, що дозволяють дати певну історико-етнографічну характеристику черняхівським племенам Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. Цілком зрозуміло, що поставлені й частково висвітлені в цьому розділі питання потребують дальшого вивчення, уточнення та узагальнення.

IV. ПОЗИТИВНИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ ДОСВІД І СВІТОГЛЯД ПЛЕМЕН II—V СТ. Н. Е.

Лісостепове черняхівське населення II—V ст. н. е., основою господарства якого було орне землеробство (при допоміжній ролі осілого скотарства), у процесі своєї трудової діяльності нагромадило значний позитивний досвід. Він ґрунтувався на емпіричному спостереженні та узагальненні і відбився і на світогляді стародавніх слов'ян.

Нагромадження позитивного досвіду — це дуже тривалий процес. В епоху давнього кам'яного віку, очевидно, майже ніяких сумарних узагальнюючих уявлень про світ у мисленні людини ще не було. Лише у неоліті та в енеоліті вона прагне пізнати світ. Це було, мабуть, пов'язано з переходом від привласнювальних форм господарства до відтворюючих. Досліджуючи матеріали енеолітичної трипільської культури, вчені узагальнили ідеологічні уявлення лісостепових племен України IV—III тисячоліть до н. е. [43, стор. 193—276; 211]. Ці уявлення про природу активно розвинулися далі в епоху бронзи та раннього залізного віку.

Нагромадження знань про ведення землеробського господарства, впровадження залізороного, гончарного та ювелірного виробництва, розвиток різноманітних домашніх промислів — весь цей позитивний досвід відбивався на світогляді стародавніх поселенців Дністро-Дніпровського межиріччя. До цього слід додати, що і виробничі відносини в колективах лісостепового ранньослов'янського населення, характер відносин між людьми епохи «великого переселення народів» також впливали на формування світогляду черняхівців. Йдеться, таким чином, про формування і розвиток світогляду черняхівських племен першої половини I тисячоліття н. е., який увібрав, з одного боку, певні уявлення давніх землеробів про навколишній світ, природу, а з другого — відбив характер відносин між членами ранньослов'янського суспільства та його зв'язки з іншими тогочасними племенами. В. І. Ленін писав: «Суспільна свідомість *відображає* суспільне буття — ось в чому полягає вчення Маркса... Свідомість взагалі *відображає* буття, — це загальне положення *всього* матеріалізму. Не бачити його прямого і *нерозривного* зв'язку з положеннями історичного матеріалізму: суспільна свідомість *відображає* суспільне буття — неможливо»¹.

Уявлення черняхівців про навколишній світ, природу, як показують археологічні матеріали, мали переважно утилітарний характер. Вони (ці уявлення) відбивали прагнення стародавнього землеробського

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 297.

населення до господарського благополуччя. Але разом з утилітарним спрямуванням в уявленні тогочасного населення Дністро-Дніпровського межиріччя археологічні матеріали дають можливість простежити і перші кроки синтезу, який полягає у прагненні пізнати навколишній світ, зверненні до небесних світил і складанні на цій основі господарських календарів. Коли йдеться про звернення черняхівців до природи та про перші кроки синтезу, узагальнення природних явищ, ми повинні мати на увазі рівень знань в античному світі, з яким черняхівські племена постійно підтримували тісні зв'язки. Разом з тим вивчення синтезу в уявленнях черняхівців про природу показує, що в багатьох деталях він переплітався з тогочасними язичницькими релігійними віруваннями. Позитивний народний досвід і узагальнення, значною мірою відбиті в язичництві, були пізніше використані релігією в класовому ранньофеодальному суспільстві з метою підтримки соціального гніту та духовного підкорення народу. Черняхівці, таким чином, нагромаджували в процесі своєї трудової діяльності досвід та створювали певні узагальнення. Але все це існувало паралельно і в зв'язку з обоженням тих сил природи, від яких залежав осілий землероб. Отже, лісостепове населення II—V ст. н. е. свої позитивні знання і досвід, синтез природних явищ змішувало з фантастичним відображенням навколишнього світу. І, очевидно, черняхівці через конкретні історичні умови не могли відділити синтез реального світу від фантастики та обоження його. Але цей стихійний синтез природних явищ, трудового досвіду існував реально — про це незаперечно свідчать археологічні та етнографічні матеріали.

Те ж саме можна сказати й про узагальнення спостережень над природою в античному світі. Там також синтез природних явищ часто переплітався в уявленнях людей з релігійними і міфологічними сюжетами. Процес пізнання природи, який розпочався досить давно і продовжувався в епоху першої половини I тисячоліття н. е., був, таким чином, досить складним. В. І. Ленін підкреслював: «В теорії пізнання, як і в усіх інших галузях науки, слід міркувати діалектично, тобто не припускати готовим і незмінним наше пізнання, а розбирати, яким чином з *незнання* являється *знання*, яким чином неповне, неточне знання стає повнішим і точнішим»¹.

Б. О. Рибаків вказує, що первісна язичницька релігія — це форма світогляду. Язичництво не обмежувалося обрядовою стороною справи, а включало і систему світогляду [212, стор. 110—120]. Отже, у черняхівському суспільстві перші кроки синтезу природних явищ не могли існувати ізольовано від язичницьких вірувань. Завдання дослідника й полягає в тому, щоб зуміти навіть крізь пелену язичницьких вірувань побачити реальні історичні умови, в яких виникли синтезовані уявлення про світ у лісостепових ранньослов'янських племен II—V ст. н. е.

Наукові відкриття античної цивілізації в галузі географії світу повинні були протягом першої половини I тисячоліття н. е. поширюватися і в суміжні з Північним Причорномор'ям райони. Йдеться, насампе-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 87.

ред, про визначні географічні праці Птолемея (II ст. н. е.) та інших вчених Греції і Риму, які вперше довели кулястість землі, розкрили багато особливостей географії відкритого світу, для 8 тис. пунктів якого вже у II ст. н. е. Птолемей подає географічні координати [309, стор. 68—72]. Цікавою для нас є знахідка пустотілого керамічного предмета з черняхівського могильника поблизу с. Рижавка Черкаської області [132, стор. 138, рис. 2]. Цей кулястий предмет у своєму орнаменті, можливо, подає уявлення давніх про кулястість землі. Вказана ідея могла скластися у представників лісостепового населення під впливом поширення ідей Птолемея.

Постійні економічні та культурні контакти лісостепових племен II—V ст. н. е. з Причорномор'ям, які мали ще з скіфських часів глибоку історичну традицію, також сприяли поширенню знань про географію Подністров'я, Південного Побужжя й Подніпров'я. Адже вказані водні артерії були в ті часи важливими торговельними шляхами. Прорисуючись по річках і по сухопуттю, лісостепове населення повинно було добре знати географію лісостепу і прилеглих степових районів нашого півдня. Мандруючи, представники черняхівських племен II—V ст. н. е. зверталися до небесних світил — цих давніх орієнтирів, які допомагали людям. Перші стихійні емпіричні знання про чотири сторони світу (північ, південь, схід і захід) уже, очевидно, були відомі лісостеповим землеробським племенам першої половини I тисячоліття н. е. Про це незаперечно свідчать орієнтація черняхівських жителів стінами за сторонами світу, відповідна орієнтація поховань на черняхівських могильниках, а також знахідки кам'яних антропоморфних ідолів на черняхівських поселеннях, які також встановлювалися у певному зв'язку з сторонами світу. Нарешті, сама топографія черняхівських селищ вказує на зв'язок з емпіричними знаннями про сторони світу, що були відомі лісостеповим племенам II—V ст. н. е.

Тільки гуннська навала та аварські війни V—VI ст. н. е. перервали традиційні економічні й культурні зв'язки, а разом з ними й поширення перших наукових знань про світ у Південно-Східній Європі. В V ст. пала Римська імперія. Європу надовго окутує морок середньовіччя. Наукова думка завмирає, стираються сліди античної цивілізації. А тим часом на сході створюється Арабський халіфат, що поширив свій вплив на величезну територію: північно-західну Індію, Іран, Середню Азію, Південну Африку. В арабському світі простежується величезний інтерес до спадщини давніх вчених. Їхні рукописні праці, що збереглися у бібліотеках і сховищах міст колишньої Римської імперії, перекладаються на арабську мову. Праці географа Птолемея захоплюють вчених Сходу. І вже значно пізніше, в епоху Відродження, з арабських джерел вчені Європи дізнаються про дослідження видатного стародавнього географа — Птолемея. Таким складним виявився шлях розвитку наукових знань про географію світу [309, стор. 71].

Йдеться, таким чином, про те, що у першій половині I тисячоліття н. е. на землях Південно-Східної Європи внаслідок конкретних історичних причин склалися сприятливі умови для розвитку позитивних знань про природу і географію світу. Бурхливі події середини I тисячо-

ліття н. е. (гуннська і аварська навали) значно загальмували дальший розвиток лісостепових землеробських племен. Разом з іншими надбаннями культури позитивний досвід та перші узагальнення про географічне оточення змогли відродитися у лісостепових племен уже значно пізніше.

Спостереження черняхівців за природою знайшло своє відображення у створенні землеробського календаря. Лісостепові племена, звертаючись до небесних світил і емпірично враховуючи ритм зміни природних явищ весною, влітку, восени та взимку, прийшли до вироблення своєрідного розкладу всіх сільськогосподарських робіт, які проводяться протягом року. Землеробські календарі черняхівців відкрив Б. О. Рибаків, який звернувся до символічної орнаментики деяких ритуальних керамічних виробів лісостепових племен II—V ст. н. е. Яскравими прикладами черняхівських керамічних виробів з нанесеними на їх поверхню символічними знаками є вже опубліковані та переконливо трактовані в праці Б. О. Рибаків посудини з Ромашок (Київщина, дослідження В. В. Хвойки), Лепесівки (Волинь, дослідження М. О. Тиханової), Малаешт (Молдавія, дослідження Г. Б. Федорова). З цими знахідками пов'язуються й інші подібні їм керамічні вироби, виявлені

Рис. 28. Лепесівський календар (за Б. О. Рибаківим).

автором в останні роки на черняхівських пам'ятках південного заходу Правобережжя УРСР [210, стор. 66—90; 93, стор. 48—62].

Звернемося до основних елементів сільськогосподарського язичницького календаря черняхівців. У Лепесівці виявлено дві вази-часі. Одна з них, на думку Б. О. Рибаків, охоплювала своїми зображеннями весь рік з його сонячними фазами і найважливішими господарськими роботами. Друга ж могла використовуватись для ворожіння про погоду [210, 93]. Лепесівський календар представлений зображеннями, розташованими колом на поверхні широкого і плоского вінця вази, що утворюють фриз, розбитий на 12 сегментів, кожний з яких відповідає місяцю. В цьому переконує і характер та розташування символічних знаків. У трьох сегментах зображений хрест, який у багатьох племен язичницької епохи символізував сонце або вогонь. Вказані хрестовидні зображення, як показав Б. О. Рибаків, позначали три свята, пов'язані з річними фазами сонця: зимове і літнє сонцестояння та весняне рівнодення [210, стор. 73; 71, стор. 53]. Подвійне зображення хреста в одному з сегментів було присвячено червню — місяцю літнього сонцестояння. Два хрести у інших сегментах припадають, відповідно

до символічних зображень, на місяці — січень і березень. Всі інші символи лепесівського календаря становлять нагромаджений емпіричним досвідом розклад річного сільськогосподарського циклу. Так, четвертий за обліком місяць (квітень) позначений зображенням плуга, сьомий (липень) — представлений чотирма хвилястими лініями. Це символ літніх липневих дощів, так необхідних для майбутнього врожаю. Восьмий місяць (серпень) поданий у зображенні двох колосків злакових, що символізують жнива [210, стор. 69—70].

Глек черняхівського могильника у Ромашках має на своїй поверхні досить складний символічний орнамент. Зображення подані в двох ярусах — верхньому та нижньому. Розглядаючи символи верхньої смуги, Б. О. Рибаків виділяє тут такі елементи: зображення дерева, два з'єднані хрести, громовий знак, зображення двох серпів та трьох кіп зжатої хліба, зображення ще кількох кіп. Відбитки ж квадратиків у нижній смузі зображень, як показує дослідник, відповідають зображенням верхнього ярусу. Всі зміни ритму нижньої смуги зображень суворозбігаються з найважливішими елементами верхніх символів. Виходячи з цього, Б. О. Рибаків вважає, що відбитки квадратиків у нижньому ярусі означають дні і календарно точно вказують числа найважливіших язичницьких свят на честь Ярили, Купали й Перуна [210, стор. 77].

Господарський календар, відбитий в символічній орнаментиці глека з Ромашок, дає, як вважає Б. О. Рибаків, деталізований і точний розклад всього польового циклу для зони Середнього Подніпров'я. Реконструкція цього господарського календаря, за Б. О. Рибаківим, така:

Квітень. 1—25 — оранка, сімба, проростання зерен в землі. 25 квітня — 1 травня — поява сходів;

Травень. 2 — поля вкриваються зеленням. Від цього моменту точний рахунок за днями. 23 — «вихід хлібів в трубку». 20—30 — період бажаних дощів для полів, коли відбувається «вихід хлібів в трубку»;

Червень. 4 — «Ярилин день», свято молодого деревця плодоносних сил природи («Семик»). 11—12 — період колосіння, коли бажані дощі. 19—24 — «Русальський тиждень» — моління русалками — «дівам життя». 24 — «Купала» — свято сонця (вогню) і води;

Липень. 3 — молочна стиглість зерна. 4—6 — бажані дощі. 12 — підготовка до свята бога грози (20 липня). 15—18 — період останніх бажаних дощів. 20 — свято божества неба (Перуна або Рода?). Моління про припинення дощів, які з цього часу стають шкідливими. 24—25 — початок жатви серпами. 26—28 — початок складання снопів у копи;

Серпень. 6—7 — закінчення збирання врожаю. Останній сніп («Волосу на бородку?»). Кінець календаря [210, стор. 85—86].

Значно простіше зображення має глек з Малаєшського черняхівського могильника. Його символічний орнамент складається з таких елементів: семи дерев — «ялиночок», молодого деревця з піднятими догори гілками, «знака червня» — двох з'єднаних хрестів і так званого «громового знаку» — схематичне зображення стрілки у вигляді шестигранника з ромбом всередині [210, стор. 72—73; 71, стор. 55]. Б. О. Рибаків пояснює цю композицію як можливе символічне зобра-

ження літніх свят. Дерево з гіллям догори, хрести і «громовий знак», як вважає дослідник, символізують відповідно три головні літні свята східних слов'ян: «Семик», або «Ярилин день», свято «Купала» та «Іллін день» — день бога грому. Послідовність символічних знаків в орнаменті малаєштського глека повністю відповідає послідовності самих свят, які добре зафіксовані в етнографічних матеріалах. «Семик», або «Ярилин день», що святкувався в християнські часи на сьомий четвер після пасхи, належав до числа так званих пересувних свят. Але в Нижньогородській губернії, наприклад, свято відзначалося постійно — 4 червня. День «Купала» припадає на 24 червня, а «Іллін день» — на 20 липня. Таким чином, «Семик», або «Ярилин день», зображений на малаєштському глеку молодим деревом з піднятим догори гіллям, свято «Купала» символізовано двома хрестами — «сонячними знаками» або знаками «живого вогню». «Іллін день» (день бога грому) позначений на глеку з Малаєшт «громовим знаком» — зображенням небесної стріли. Вказані символи головних трьох літніх свят подані на фоні семи дерев «ялиночок», які, на думку Б. О. Рибаківа, можна пов'язувати з ідеєю священого гаю, де, як правило, проходили свята давніх землеробів-язичників [210, стор. 72—74; 71, стор. 56].

Черняхівські господарські календарі, зафіксовані на сакральних (ритуальних) посудинах з Лепесівки, Ромашок та Малаєшт, доповнюються іншими матеріалами, в яких відбито звернення місцевого лісо-степового землеробського населення Дністро-Дніпровського межириччя до небесних світил у зв'язку з повсякденним позитивним досвідом. Йдеться про відбиття в орнаментах керамічних виробів черняхівців символічних небесних знаків. Це, насамперед, два керамічних кубка з Раковецького могильника Тернопільської області [90], глек з черняхівського поховання в Гнатках Хмельницької області [93], глек з черняхівського могильника у Багляях Хмельницької області та уламки черняхівського посуду з поселення поблизу с. Брага Хмельницької області [93].

Перший кубок з поховання Раковецького могильника (з кулястим тулубом і ледве помітним плоским денцем) має чудове чорне лощіння на поверхні. Символічний орнамент кубка складається з двох смуг (нижньої та верхньої), в кожній з яких зображено по чотири солярних (сонячних) знаки. Всі сонячні знаки подані наче в динаміці і оточені зображенням корони з колосся злакових. Між солярними знаками розташовані дугоподібні та прямі лінії з різною кількістю їх в кожному ряду [90, стор. 49—50]. Куляста форма цього кубка вказує на звернення черняхівців до неба, а солярні знаки відбили характер сонця, до якого звертається давній землероб. Денне небо, осяяне яскравими променями динамічного сонця, зображено в композиції цього кубка. Цікаво, що рух світила по небу осмислюється давнім художником у прямому зв'язку з долею врожаю злакових на землі. Ось чому солярні знаки Раковецького кубка оточені коронами з колосся цих культур.

Другий кубок з Раковецького могильника має куполовидну форму. Зовнішня поверхня його на відміну від першого тьмяна, неблизкуча. Символічний орнамент тут складається з двох ярусів, в одному з яких

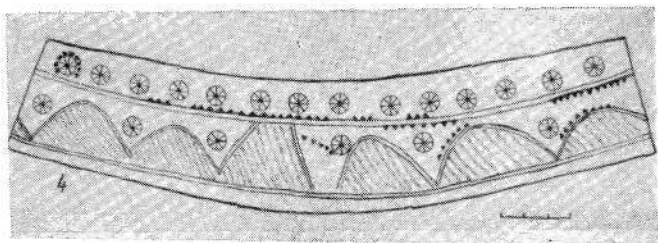
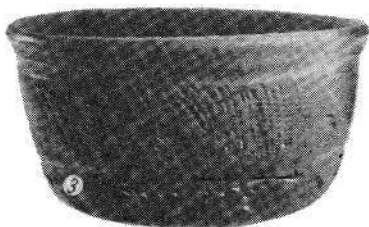
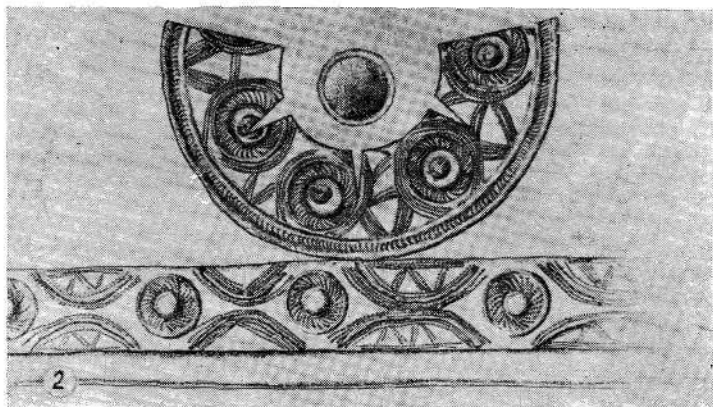
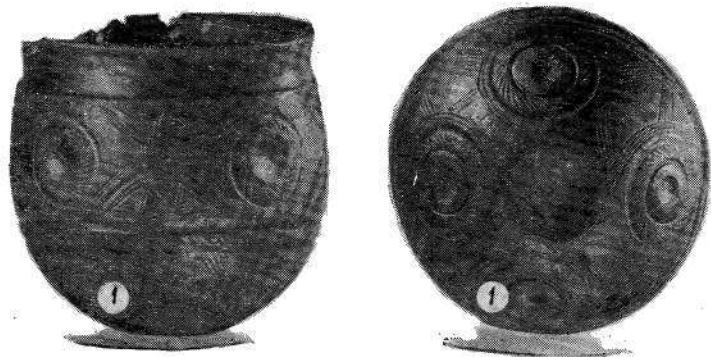

Рис. 29. Орнаменти на кубках з Раковецького могильника:
 1, 2 — кубок з поховання № 4 (розкопки автора і М. І. Островського); 3, 4 — кубок з поховання № 15 (розкопки автора).

зображено тринадцять зірчастих знаків і чотирнадцятий — з додатковою короною. Очевидно, цей останній знак — символ розмежування або початку (звідки слід починати читати все символічне зображення). У другому ярусі зображено шість зірчастих знаків. Крім того, орнамент вказаного кубка має дугоподібні лінії, а простір, утворений ними, вкритий відбитками гребінчастого штампу. Додатковими є тут й відбитки трикутників. В одному ярусі їх 24, а в другому — 38 (по 19 зверху і знизу).

Якщо перший кубок Раковецького могильника зображував денне небо, осяяне променями сонця, то другий — втілював, очевидно, ідею нічного неба. Саме тому, на нашу думку, поверхня цього кубка темна, неблизуча. 13 зірчастих знаків верхнього ярусу могли відповідати місячному року, що, як відомо, на відміну від сонячного складається з 13 місяців [25, стор. 72]. А 24 трикутні відбитки в цьому ж ярусі можуть відповідати, в світлі наведених даних, півмісяцям сонячного року. Гадаємо, що ця ідея і втілена у символічному зображенні «нічного» кубка Раковецького могильника [93, стор. 51]. Не все ще з'ясовано у трактовці символіки раковецьких кубків. Але сама ситуація знахідок (виявлення їх у похованнях разом з триручними ритуальними вазами-чашами) дуже знаменна. Це підкреслює саме символічний смисловий характер орнаменту вказаних кубків. Причому ця символіка відбила звернення черняхівців до неба і небесних світил у зв'язку з нагромадженням певного емпіричного досвіду про природу і світ.

Цікавий сюжет відбитий в орнаменті глека з черняхівського могильника у с. Гнатки Хмельницької області. На верхній частині тулуба тут є два ряди символічних зображень. У верхній смузі по сирій глині спеціальним штампом нанесено сім рослинних символів (очевидно, колосся) і між ними шість солярних знаків. У нижньому ярусі є ще шість солярних знаків, які показані точно під першими сонячними символами.

Крім того, тут у чергуванні з солярними подано сім інших знаків, очевидно, символів землі. Загальний смисл орнаменту на глечик у с. Гнатки, на нашу думку, полягає в тому, щоб показати взаємозв'язок ідей про сонце, землю й рослинність. Зокрема, йдеться про злакові рослини.

Нагромаджений господарський досвід про благотворний вплив сонця на рослинний світ простежується і за орнаментом на уламках черняхівського посуду з с. Брага. Тут також зафіксовані у чергуванні солярні та рослинні символи. На одному з черепків у верхньому ряду зображено солярні знаки, а в нижньому — зерна злакових, які проростають. На другому — солярні символи чергуються в нижньому ряду з зображенням колосся злакових культур.

Своєрідний сюжет відбитий в орнаменті вузькогорлого глека з черняхівського могильника у Баглаях Хмельницької області. Там простежується взаємозв'язок уявлень черняхівців про землю, сонце і зародки рослинності. Для його орнаменталізації давній майстер використав різні кістяні штампи з зображеннями солярних знаків, символів землі і про-

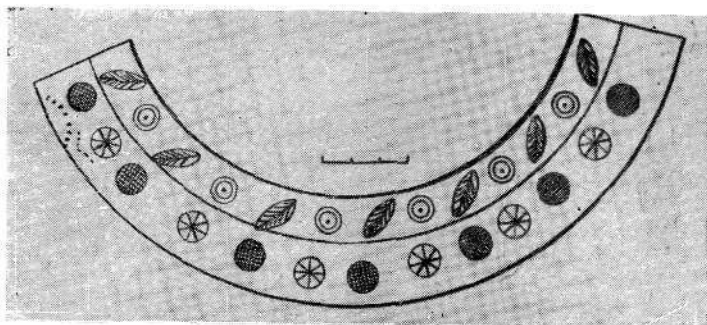

Рис. 30. Рослинні та солярні символи на глеку з Гнатків (збір М. Й. Ягодзинського).

ростаючих зерен злакових культур. Але основне місце серед елементів орнаменту вказаного глека належить солярним символам, з яких центральні подані у збільшеному вигляді.

Нарешті, слід згадати деякі знахідки цього типу з черняхівських пам'яток Середнього Подніпров'я. М. Ю. Брайчевський виявив на Черепинському черняхівському поселенні фрагмент посудини. Там зображено коня, який, очевидно, йде у запряжці і тягне плуг [68, стор. 183—184]. У верхній частині цього керамічного фрагменту, над зображенням коня, читається система хвилястих ліній — символ води. У нижньому ярусі, під зображенням коня, є солярний знак. Черепинська знахідка втілює в своєму зображенні ідею про родючість ґрунту — життєво необхідну основу осілого землеробського господарства лісостепових племен II—V ст. н. е.

Таким чином, господарські календарі, а також інші матеріали, що фіксують звернення давніх землеробів лісостепу до небесних світил і «біографії» неба в цілому, дають можливість простежити добре пред-

ставлені елементи уявлень черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя, які відбивають взагалі осілий землеробський характер населення першої половини I тисячоліття н. е. Наявність календарів та відповідна система символічних зображень на наведених черняхівських гончарних виробах зумовлювались, очевидно, певним розумінням світу окремими представниками ранньослов'янського суспільства. І незважаючи на те, що такими представниками були насамперед жреці, волхви, наявні археологічні матеріали відбивають і рівень розуміння світу, природи в цілому. Матеріали дають можливість простежити певну закономірність таких процесів духовної культури, які показують прагнення ранньослов'янського суспільства якоюсь мірою пізнати світ, природу. Це було зумовлено нагромадженням позитивного господарського досвіду у найважливішій для черняхівців галузі — сільському господарстві.

Форми осілого землеробсько-скотарського побуту і господарства, а також рівень розвитку виробничих відносин у суспільстві послужили, таким чином, основою вказаного позитивного досвіду та перших елементів синтезу навколишньої природи. З цього приводу К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали: «Тут відразу видно, що це обожнення природи або це певне відношення до природи зумовлюється формою суспільства і навпаки»¹. Прагнення пізнати навколишнє географічне оточення, відбите в матеріалах черняхівської культури Дністро-Дніпровського межиріччя, має, очевидно, свої глибокі корені. Ми вже зазначали, що про перші елементи синтезу природи при нагромадженні позитивного господарського досвіду свідчать археологічні матеріали, які характеризують ще процес переходу від привласнювальних форм господарства до відтворюючих [88]. Йдеться, таким чином, про те, що глибинні корені позитивного досвіду та синтезу природних явищ у черняхівських лісостепових племен Дністро-Дніпровського межиріччя сягають до часів їх далеких історичних попередників епохи неоліту та бронзи.

Позитивний досвід черняхівських племен у сільському господарстві знайшов, як зазначалось, своє відбиття у вироблених народом обрядах і святах. Хоч останні й набули релігійного забарвлення, але вони, як показали радянські етнографи, безпосередньо пов'язані з багатівковим трудовим досвідом селянина-землероба. На зміну міфологічному напрямку та ідеям запозичень, поширеним у XIX та на початку XX ст. щодо з'ясування коренів народних обрядів і свят, радянські дослідники А. І. Никифоров, В. І. Чичеров, В. Я. Пропп та інші запропонували історичний підхід до з'ясування цього питання. Висунута ними трудова теорія походження народних свят і обрядів знаходить, як видно з наведених вище даних, своє підтвердження в археологічних матеріалах черняхівської культури. В. Я. Пропп, зокрема, пропонує вивчення всього річного циклу народних свят, що дозволяє простежити їх загальні тенденції та спрямованість [196, стор. 12].

Лісостепові черняхівські племена II—V ст. н. е. нагромадили значний позитивний досвід не тільки в сфері географії та вивчення природ-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 28.

них явищ у зв'язку з землеробством і скотарством. Позитивні знання виявилися і в розвитку залізороного, гончарного та ювелірного виробництва. Першорядну роль у системі розвитку різних виробництв та домашніх промислів відігравала у черняхівських племен залізоробна справа. Саме на базі залізороного виробництва почався розвиток орного землеробства у лісостепових племен ще у другій половині I тисячоліття до н. е. «Залізо зробило можливим рільництво на більших площах, розчищення під ріллю широких лісних просторів; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з інших відомих тоді металів»¹.

На території Дністро-Дніпровського межиріччя залізоробна справа ґрунтувалася у першій половині I тисячоліття н. е. на болотній залізній руді та сиродутному процесі. Основними типами сиродутних горнів були тут заглиблені своєю основою в землю так звані ямні горни наземної конструкції. Вони являли собою округлі в плані глинобитні споруди, іноді використовували в конструктивних цілях і камінь. Подекуди на пам'ятках середини I тисячоліття н. е. пощастило виявити добре збережені горни з отворами-продухами у нижній частині для подачі кисню і підтримання інтенсивного горіння. Йдеться, насамперед, про значний металургійний центр середини I тисячоліття н. е., відкритий між с. Солгутів і м. Гайвороном Кіровоградської області. Тут поряд з горнами виявлено й кілька агломераційних печей, в яких залізна руда після прожарювання й подрібнення була готова для горнового процесу [46, стор. 135]. Технологія сиродутного процесу виготовлення заліза, добре зафіксована на Правобережжі УРСР для середини I тисячоліття н. е., може бути ретроспективно перенесена і на першу половину I тисячоліття н. е. Тим більше, що для першої половини I тисячоліття н. е. на суміжній з черняхівськими племенами території Центральної Європи відкриті близькі до гайворонських залізоплавильні горни в районі Свентокшизьких гір (південна Польща). Правда, масштаби виробництва туг значно ширші, ніж у Гайвороні. Залізоплавильні горни в районі Свентокшизьких гір розташовані великими групами по кілька десятків підряд [71, стор. 100].

На землях Дністро-Дніпровського межиріччя, як зазначалося, відомо ряд черняхівських поселень, на яких виявлені залишки залізороного виробництва у вигляді скупчень шлаків, уламків криць тощо. На жаль, матеріали залізороного виробництва недосить вивчені, бо об'єкти безпосереднього виробництва — горни — досліджені далеко не на всіх селищах із залишками залізороного виробництва. Але там, де вони досліджені (Лука-Врублівецька, Іванківці, Ружичанка Хмельницької області та ін.), простежуємо панування наземних горнів з ледве заглибленою нижньою частиною. Техніка виготовлення заліза у горнах на землях черняхівських племен була на ті часи досить розвинутою. Цьому сприяли набуття позитивного досвіду давніми металургами, а також знайомство їх з технікою залізоплавлення на суміжних землях (у Центральній Європі). Зокрема, на думку М. О. Тиханової,

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 157.

конструктивні особливості залізоплавильної наземної шахтної печі з Луки-Врублівецької мають прямі паралелі в подібних об'єктах на території Чехословаччини. Таким чином, процес нагромадження позитивного досвіду у черняхівських металургів відбувався під впливом загальноєвропейської залізоровної справи першої половини I тисячоліття н. е.

В останні роки радянські дослідники добилися значних успіхів у вивченні технології виробництва заліза на території Південно-Східної Європи в I тисячолітті до н. е. та в I тисячолітті н. е. З'ясовано, зокрема, що в скіфські й наступні часи племена лісостепу й степу знали різні засоби обробки заліза та сталі. Про це яскраво свідчать металографічні та історико-археологічні дослідження, здійснені Б. А. Шрамком та його колегами [333]. Більше того, виявлені окремі свідчення поширення в епоху раннього залізного віку виробів з чавуну, що доречно змінює уявлення дослідників про характер і масштаби залізоробного виробництва на рубежі і в перші століття н. е. [240, стор. 40—48].

Великого уміння набули черняхівці не тільки в чорній металургії, а й у ковальській справі. Гаряча ковка заліза була основою виготовлення різноманітних залізних предметів господарського призначення, а також озброєння. Про значний позитивний досвід черняхівських ковалів свідчить хоч би перелік основних типів залізних предметів, які вони виготовляли. Це сошники, лемеші, чересла, серпи, мотижки, ножиці для стрижки овець, рибуловні гачки, сокири, струги, тесла, долота, свердла, ножі, шпильки, швайки, залізні деталі й цілі фібули, поясні пряжки, іноді гребінці тощо, а також цвяхи, кресала, замки та ключі до них, ключі від засувки, різні оковки, скоби, ланцюжки, кільця. Залізна зброя представлена мечами, бойовими ножами, наконечниками для списів, стріл, умбонами щитів тощо. Вказаний перелік є свідченням багатогранності залізоробного (ковальського) виробництва [71, стор. 115—116].

Металографічне дослідження залізних виробів черняхівців свідчить, що майстри II—V ст. н. е. вміли цементувати робочі ріжучі частини залізних знарядь, інструментів, предметів озброєння. Вивчення структури ковальської продукції показало, що ковалі не тільки досконало володіли технікою пластичної обробки заліза у гарячому вигляді, а й були знайомі з різноманітними засобами виробництва та обробки сталі [99].

Однією з основних особливостей черняхівських ковальських виробів є порівняно висока якість металу, з якого вони виготовлені. Це стосується й заліза і сталі [99, стор. 35]. Розвиток техніки ковальської справи черняхівських племен відбувався, як вважають дослідники, по лінії вдосконалення пластичної обробки в гарячу, в чому ковалі нерідко досягали високої майстерності [99, стор. 35].

Виробничий досвід черняхівців у гончарній справі був також досить значним. Про це незаперечно свідчать форми масового гончарного керамічного посуду, а також зразки ліплених вручну виробів. Виробництво кераміки, як правило, мало місце там, де була придатна для

гончарів глина і ліс (паливо). Якщо поруч протікала річка або проходила сухопутна дорога, то керамічні вироби могли легко потрапляти із гончарного центру в навколишню округу [326, стор. 12].

Передусім майстри готували необхідні їм розчини глини. Залиту водою пром'яту глину місили ногами, час від часу підливаючи воду, добавляючи глину і посипаючи піском. Потім цю «гончарну глину» розрізали на шматки, скочували у вальки і, вкладаючи на круг, виготовляли необхідні вироби [326, стор. 8—9]. Гончари вміли надавати своїм виробам чіткі і ясні форми (горщик, миска, глечик). У процесі роботи майстри продовжували експериментувати, шукати нове, але завжди вони діяли за принципами здорового глузду, логіки, бо розуміли, що глина виразна сама по собі і дає можливість виявити красу матеріалу [326, стор. 12].

Черняхівські майстри вміли гармонійно поєднати форму посуду, його продумані пропорції з елементами орнаменту. Часто він виступає не лише як врізаний на поверхні посуду візерунки, а й як лощені узорі, нанесені гладким камінцем-лощилом або спеціальними кістяними полірованими інструментами. Техніка лощеного орнаменту передбачала і своєрідну технологію обпалення виробів у горні. В цьому разі посуд обпалювали так, щоб черепок у печі ставав «чорним». Таке обпалення вели в задимленому вогні, а остигання—у закритому горні [326, стор. 10].

Техніка виготовлення керамічного посуду та засоби випалення його в спеціальних печах-горнах (див. рис. 28, 29) переконливо свідчать про значні позитивні знання майстрів-гончарів першої половини I тисячоліття н. е. Деякі вчені вважають, що техніка гончарного виробництва та основні форми гончарного посуду у черняхівських племен склалися переважно під впливом римських провінцій і осередків центральноєвропейської культури (П. М. Третьяков, М. О. Тиханова, деякі польські та чеські археологи). Інші дослідники пов'язують появу гончарського круга та горнів, а разом з тим і нових форм посуду у черняхівців переважно з місцевим (іманентним) фактором поступального розвитку лісостепових племен та їх культури в першій половині I тисячоліття н. е. (М. Ю. Брайчевський, Є. В. Махно, Е. О. Симонович та ін.). Нам здається, що тут, так само як і в техніці залізоборного виробництва, діяли місцеві фактори, але мали місце і явища запозичень та загальнокультурних взаємовпливів у європейських землях першої половини I тисячоліття н. е. Різні європейські племена епохи раннього залізного віку прийшли, як зазначалось, до відкриття та поширення техніки сиродутного виготовлення заліза у горнах. Деякі місцеві особливості, які простежуються в різних районах Європи у першій половині і середині I тисячоліття н. е., не змінюють загальноєвропейської технологічної схеми чорної металургії і пов'язаної з нею ковальської справи. Так само і техніка гончарного виробництва, маючи в своїй основі найбільш раціональні форми і технологічні настанови, поширилася в Європі у першій половині I тисячоліття н. е. досить широко. Черняхівські майстри-гончарі створили чимало оригінальних форм посуду, застосовуючи найбільш раціональні в місцевих умовах засоби

його формовки, орнаментациі та обпалу. В основі цих досягнень гончарів лісостепу лежав, без всякого сумніву, тривалий народний емпіричний досвід, який втілювався в нових керамічних виробках з появою тут техніки гончарського круга. Таким чином, досягнення гончарного виробництва у черняхівських племен, крім загальноєвропейського спрямування епохи, увібрали в себе тривалий місцевий народний досвід.

Основними типами гончарських горнів у черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя були, як зазначалося, печі з опорним круглим стовпом і печі з опорною стінкою. І ті і інші є характерними для черняхівської культури. Тому досить дивним є намагання окремих авторів пов'язати гончарні печі Луки-Врублівецької з опорною стінкою лише з кельтською традицією [117, стор. 117]. В останні роки гончарські горни типу Луки-Врублівецької відкриті у верхів'ях р. Смотрич (Лісогірка Хмельницької області). З другого боку, гончарні печі з опорним стовпом виявлені поблизу Луки-Врублівецької (Бакота Хмельницької області, Оселівка Чернівецької області). Обидва вказані типи гончарських горнів були, таким чином, широко відомі черняхівським племенам Дністро-Дніпровського межиріччя.

Керамічні вироби черняхівців є свідченням не тільки високої на ті часи технічної майстерності, а й зразком вияву мистецького смаку лісостепових племен II—V ст. н. е. Про це свідчать різноманітність форм посуду та його орнаменту. У черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя, судячи з численних зразків керамічного посуду та різних варіацій його орнаментациі, було вже досить розвинуте естетичне сприйняття форми і орнаменту [257, стор. 271]. Але разом з тим черняхівський орнамент дає можливість простежити подекуди давню семантику того чи іншого орнаментального мотиву. За технікою Е. О. Симонович розподіляє черняхівський орнамент на чотири основні групи: 1) пластичні орнаменти, 2) лошений орнамент, 3) чекано-штампований орнамент, 4) прикраси з додатковим профілюванням. Крім цього, дослідник виділяє поодинокі зразки орнаментів, виконаних у різній техніці [257, стор. 273]. Кожна з вказаних груп має своє додаткове членування, яке дає можливість диференціювати орнаментальні деталі. Техніка нанесення орнаменту представлена таким чином 25 специфічними засобами і, отже, ілюструє надзвичайну майстерність черняхівських гончарів. Розгалужена система орнаменту свідчить також не тільки про високі естетичні почуття гончара, а й відповідне сприйняття гончарного мистецтва у середовищі лісостепових землеробських племен II—V ст. н. е. Інакше кажучи, простежується нерозривний зв'язок розвитку естетичних смаків у виробника гончарного посуду та у його широкого споживача.

Щодо форм черняхівської кераміки, то вони, з одного боку, продовжують характерний набір посуду на рубежі і в перші століття н. е. на території лісостепу (горщик, миска, глечик), а з другого — відбивають зв'язки з Причорномор'ям та Центральною Європою. Зокрема, форми дворучних глеків, наприклад, продовжують на місцевому ґрунті античну традицію амфорної тари. Керамічні черняхівські кубки подеку-

ди імітують привозні античні скляні та металеві вироби. А черняхівські триручні вази-чаші щодо форми пов'язуються з аналогічними ліпними посудинами пшеворської центральноєвропейської культури тощо.

Таким чином, різноманітність форм і техніки орнаментації черняхівської кераміки є свідченням розвитку гончарного мистецтва черняхівських племен на основі місцевої традиції, а також спілкування з іншими народами Центральної та Південно-Східної Європи. У мистецтві черняхівського гончарного виробництва поєднувались самотність місцевої традиції і наслідки широких економічних та культурних контактів лісостепоного населення першої половини I тисячоліття н. е. з навколишніми європейськими племенами.

Великий досвід та мистецькі смаки лісостепогих племен II—V ст. н. е. виявилися і у виготовленні ювелірних прикрас. Ювелірні вироби за своїми формами та технікою виготовлення ґрунтувалися на місцевій традиції, але разом з тим у прикрасах значно сильніше, ніж серед інших категорій речового інвентаря черняхівців, виявилися загальноєвропейські тенденції першої половини і середини I тисячоліття н. е. І це цілком природно. Адже головні форми прикрас були вироблені відповідно до тодішньої європейської моди. А традиційні зв'язки черняхівців з Причорномор'ям та Центральною Європою сприяли уніфікації багатьох типів ювелірних прикрас та предметів одягу. Сліди місцевого ювелірного виробництва у черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя простежуються досить рельєфно. Разом з тим слід мати на увазі, що певна частина ювелірних прикрас могла потрапити до місцевих племен як наслідок економічних і культурних зв'язків з сусідами. Мали, безперечно, місце і явища модифікації основних типів європейських прикрас на місці.

Серед ювелірних виробів, що мали широке розповсюдження в тодішній Європі і були пов'язані з жіночим та чоловічим вбранням, значне місце посідають бронзові та срібні фібули-застібки. Це застібки до плащів-накидок, а також інших видів верхнього одягу. Схема цих виробів була загальноєвропейська, і місцеві черняхівські ювеліри оформляли по-своєму лише деякі деталі (див. рис. 49, 50).

Так, серед бронзових фібул III—V ст. н. е. у межах Подністров'я розповсюджені, поряд із звичайними арбалетовидними, птахоподібні фібули. Виявлені литі та ковані пряжки від пояса. Пряжки з масивним монолітним кінцем, як вважають дослідники, є типовими для черняхівських племен. Але разом з ними побутовували й інші форми пряжок [71, стор. 161; 128].

Із сучасних жіночих прикрас черняхівське суспільство знало пластинчасті та дротяні браслети, персні, як прості, так і з гемами, дротяні колечка, дротяні скроневі кільця, підвіски у формі лунниць, круглі та трапецієвидні підвіски, спіралевидні та відеркоподібні підвіски. Останні могли служити вмістилищем для ароматних речовин. Намисто черняхівських жінок було скляне, пастове, сердоликове тощо. Воно різнокольорове, різноманітне за формою і добре доповнювало загальне вбрання жінок.

Спеціально слід зупинитися на прикрасах з дорогоцінних металів і, зокрема, золотих. Серед речей Бережанського скарбу II—III ст. н. е., знайденого у Хмельницькій області, наприклад, виявлено одну цілу й уламок другої золотих шийних гривн (див. вклейку). Обидві гривни були трубчастими, полими всередині, скрученими з золотої платівки та сплюснутими по шву. Орнаментация поверхні цілої гривни складається з системи ромбічних виступів та трикутних заглиблень. Візерунок нанесено технікою тиснення. Протилежні кінці гривни у двох місцях з'єднано між собою парними кулями, насадженими на трубки. У декор вказаних частин гривни входять і виготовлені із скрученого золотого дроту кільця, поміщені на місцях стиків кульок. Гривна має шарнірне сполучення і спеціальний замок-застібку. Уламок другої гривни належить аналогічному за технікою виготовлення екземпляру. Різниця лише в декоративному оформленні: поверхню цієї гривни орнаментовано у псевдовитому стилі [94, стор. 16—17].

На черняхівському селищі в с. Черепин, поблизу Львова, виявлено бронзову підвіску, що зображує лева [26]. На черняхівському могильнику в с. Рижавка Черкаської області знайдено золоту відеркоподібну підвіску. На синхронній черняхівським пам'ятці Центральної Європи було виявлено золоту виту шийну гривну (Закшов) — [71, стор. 164]. Серед деяких черняхівських пам'яток Подністрів'я та Подніпров'я виявлені бронзові сарматські дзеркала.

На території лісостепу в складі старожитностей середини I тисячоліття н. е. представлені речі комплексу пальчастих фібул, а також з виїмчастої емалі, які, можливо, мали розповсюдження і у частини черняхівських племен.

Побутування різноманітних ювелірних прикрас у черняхівців було зумовлено загальним рівнем соціально-економічного розвитку лісостепових племен у першій половині та в середині I тисячоліття н. е. Черняхівське суспільство виробило у ювелірній справі свою самобутню традицію. Але разом з тим воно було підготовленим до сприйняття та модифікації загальноєвропейських форм ювелірних прикрас. Це свідчення високого на той час рівня позитивних знань, досвіду, набутих черняхівськими племенами.

Археологічні матеріали дозволяють розглянути і такий вияв культури черняхівців, як розвиток скульптури. Кам'яні антропоморфні скульптури — ідоли, знайдені на деяких пунктах Середнього Подністрів'я, пов'язуються з черняхівськими пам'ятками [64, 89, 110]. Ці скульптури, незважаючи на їх безпосередній зв'язок з тогочасними релігійними віруваннями, відбили художнє мислення та творчість черняхівців. Мистецтво скульптури розвивалося на основі позитивних знань лісостепового населення, на його вмінні узагальнювати, синтезувати образ, який потрібно було відтворити в камені.

Антропоморфні язичницькі скульптури Середнього Подністрів'я за матеріалом, технікою, манерою трактовки та семантикою зображень являють єдине ціле. Всі вони висічені з місцевого каменю-вапняка, в поперечному розрізі квадратні або прямокутні. Загальні зовнішні ознаки скульптур також єдині — відтворені бородаті чоловічі постаті.

Деякі з них тримають у руках ріг (Ставчани, Іванківці, Калюс Хмельницької області). Скульптури без рога більш високі. Антропоморфні ідоли бувають одноликими та багатолікими. Коли йдеться про типологію антропоморфних скульптур Середнього Подністров'я, слід мати на увазі дві основні композиції: бородаті чоловічі постаті з рогом в руках і бородаті чоловічі постаті без рога. Типологія дністрянських антропоморфних скульптур першої половини I тисячоліття н. е., їх сюжет та композиційне рішення наближають ці мистецькі пам'ятки до шедевру слов'янської скульптури IX—X ст. — Збруцького Святовита. Дністровські ідоли першої половини I тисячоліття н. е. е, на нашу думку, історичною генетичною підосноюю Збруцького Святовита, також виявленого у Подністров'ї [88, 89].

Трактуючи творчість давніх скульпторів — умілих різьбярів по каменю, деякі дослідники зводять їх мистецтво до розуміння «примітивного натуралізму» [311, 312]. Це, очевидно, не так. Не можна забувати, що давні народи мали критерії краси дещо інші, ніж люди пізніших часів. Їхнє мистецтво — це, насамперед, мистецтво їхнього часу [157, стор. 77]. Тому, з'ясовуючи мистецьку цінність антропоморфних язичницьких скульптур черняхівських племен II—V ст. н. е., слід, на наш погляд, підходити до них не з позицій «примітивного натуралізму». Черняхівські скульптори-художники прагнули подати узагальнене, синтезоване уявлення про свої антропоморфні божества.

З'ясовуючи еволюцію давньої кам'яної антропоморфної скульптури, спеціалісти-мистецтвознавці вказують на три основні етапи її розвитку: а) людиноподібні за силуетом стели; б) згодом уся фігура набуває об'ємного вигляду — процес наближення до реальності зображення; в) нарешті, скульптури починають відступати від природи. Замість «цілої» людини вони зображують лише обличчя, а тулуб трактують як прямокутну стелу [157, стор. 78]. Черняхівські антропоморфні зображення Середнього Подністров'я належать, на нашу думку, саме до третього завершувального етапу еволюції давньої скульптури, якій властиві більш складні уявлення про узагальнення образу людини.

Композиційне співвідношення об'ємів і ліній у кам'яних антропоморфних дністрянських статуй досить чітко й логічне. Але образне мислення черняхівських майстрів вберегло їх від «примітивного натуралізму».

З розвитком уявлень про релігію відбувалося поступове нівелювання скульптури з погляду її загальної композиції, і статуї набули більш канонічного вигляду [157, стор. 80].

Давні черняхівські майстри-скульптори II—V ст. н. е. вміли, таким чином, правильно вибрати пропорції й оригінально вирішувати антропоморфні статуї з каменю. Слід також зазначити, що давні майстри, не вдаючись до дріб'язкової деталізації, вміли купими штрихами добитися головного — створення своєрідної монументальності скульптур.

Антропоморфні кам'яні статуї на черняхівських поселеннях південно-західних районів УРСР — яскраве свідчення самобутнього і оригінального вияву давнього мистецтва скульптури у лісостепових племен II—V ст. н. е. [93, стор. 52—53; 89, стор. 141—142].

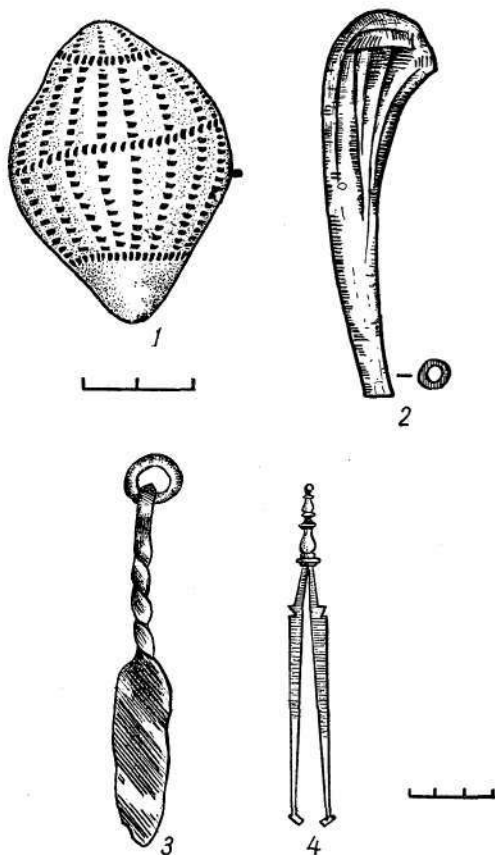

Рис. 31. Інструменти та вироби:

1 — глиняний пустотілий предмет (могильник поблизу с. Рижівка, за В. В. Кропоткіним); 2 — кістяний штамп для нанесення солярного орнаменту на кераміку (поселення поблизу с. Бакота, розкопки автора); 3 — ланцетовидний ніж (могильник у с. Коблево, за Е. О. Симонівичем); 4 — хірургічний пінцет (поселення поблизу с. Ружичанка, розкопки автора).

Крім матеріалів, що характеризують позитивний досвід черняхівців у сільському господарстві і майстерності у залізобробному, гончарному та ювелірному ремеслах, у мистецтві кераміки і скульптури, необхідно залучити, наскільки це можливо, і матеріали, які свідчать про елементи математичних знань, перші кроки у застосуванні писемності, зародки медицини тощо. Хоч дані, які з'ясовують вказані аспекти культури черняхівців, досить фрагментарні, але все ж на їхній основі можна уявити загальні напрями розвитку позитивних знань лісостепового ранньослов'янського населення II—V ст. н. е. у названих галузях.

Математичні знання черняхівців, як і інших племен першої половини I тисячоліття н. е. Центральної та Південно-Східної Європи, перебували на рівні донаукового емпіричного досвіду і були тісно пов'язані з господарським та економічним укладом і повсякденним побутом. Разом з тим, маючи на увазі економічні й культурні контакти черняхівських племен з античним світом, гадаємо, що у вказаній галузі існували певні взаємозв'язки. Б. О. Рибаків, який чимало зробив для вивчення системи

мір на Русі, зазначає, що народні міри довжини та їх історія дають можливість заглянути в світ просторових понять, ознайомитися з пізнанням у геометрії, осягнути глибину народної мудрості [207, стор. 67].

Стародавні емпіричні геометричні знання виникли для визначення відстані, розмірів житла, довжини рибальських снастей, пряжі, тканини тощо [207, стор. 67].

Уважне вивчення мір довжини переконує, як показує Б. О. Рибаків, в одночасності співіснування великої кількості аналогічних, близьких,

але не тотожних мір у різних народів, незважаючи на мізерність різниці і жвавність торгівлі [207, стор. 67].

У принципах загальної подібності всіх мір лежать емпіричні елементарно прості рухи рук і ніг людини — лікоть, п'ядь, палець, стопа, розмах рук (сажень) — тобто частини людського тіла. Антропометричний принцип визначення мір довжини властивий всім народам. Особливе обґрунтування він знайшов в античному світі [207, стор. 68]. Істотною відмінністю давньоруської народної метрології (а ретроспективно і ранньослов'янської.— *І. В.*) від давньогрецької, римської або візантійської та західноєвропейської є принцип поступового ділення на 2, коли менші міри визначаються шляхом ділення більшої на 2, на 4 і на 8 [207, стор. 69].

У східних слов'ян були поширені такі основні міри довжини. *П'ядь*. Малá п'ядь, яка дорівнює 19 см (від великого до вказівного пальця). Велика п'ядь (від великого пальця до мізинця), що дорівнює 22—23 см. *Лікоть* визначається звичайно відстанню від ліктьового зчленування до кінця витягнутих пальців, що становить 46 см. Існував і малий лікоть, що дорівнював 38 см. Антропометрично він відповідає ліктю із стиснутими пальцями. *Сажень* також виведено з антропометрії. Досить середньому на зріст чоловіку піднести руку вгору — і це буде висота, що дорівнює сажені у 216 см. Саме так і відтворювалась вказана міра у народній метрології [207, стор. 71—74]. Користувались і так званою маховою саженню, яка дорівнювала, наприклад, для чоловіків у середньому від 176 до 186 см. А проста сажень, за Б. О. Рибаківим, окреслюється в 151—158 см [207, стор. 77]. Таким чином, повідомлення писемних історичних джерел та етнографічні спостереження привели Б. О. Рибаків до висновку, що в основі давньоруських мір довжини лежить антропометричний принцип. Наслідки дослідження Б. О. Рибаківим лінійних мір стосовно давньої Русі IX—XIII ст. зводяться до такого: п'ядь = 23 см, лікоть = 46 см = 2 п'ядям; сажень = 142 см = 3 ліктям (?) [207, стор. 68].

Найпростіше визначення довжини кроком і розмахом рук виявляється найбільш довговічним. Давньоруські сажені діляться на дві, на чотири і на вісім частин. Ці системи вимагали графічних накреслень, сліди яких виявляються при дослідженні давньоруських архітектурних споруд у схематичних кресленнях (так званих «завілонах»). Спираючись на планування давньоруських храмів, а також маючи на увазі вказівки писемних історичних джерел, Б. О. Рибаків визначає міру архітектурного будівельного лікта, який дорівнює 108 см, тобто півсажені в 216 см. Антропометрично це широко розповсюджена міра: від лівого плеча до кінця пальців витягнутої в сторону правої руки. «Це, — зазначає Б. О. Рибаків, — очевидно, і є та давня міра, яку джерела перемінно називають то ліктем, то саженню» [207, стор. 81].

Ретроспективне перенесення вказаної лінійної міри на епоху першої половини I тисячоліття н. е., на нашу думку, цілком можливе, оскільки в основі її лежить антропометричний принцип. Тим більше, що спо-

стерезення над пропорціями довжини і ширини будинків у черняхівських племен показує, що вони в основному укладаються в цю схему. Одне з черняхівських наземних жител в Ягнятині мало довжину 16 м і ширину 6,5 м. Це означає, що за умови використання будівельного ліктя у 108 см, довжина споруди дорівнювала 15, а ширина — 6 ліктів. Житло черняхівського поселення в Леськах мало такі пропорції 9,5×5,5 м. При переведенні цих цифр на міру ліктя в 108 см бачимо відповідно, що довжина споруди дорівнювала 9, а ширина — 5 ліктям. Наземна млинова споруда з Іванківців 7×6 м. Переведення вказаного співвідношення на лікті показує, що воно дорівнювало 6,5×5,5 ліктів. Неслуховські житлові споруди мали в середньому пропорції 5×3,5 м. У будівельних ліктях це означає 4,5×3. Аналогічний збіг простежується і при переведенні довжини та ширини черняхівських напівземлянкових споруд. Пряжівські напівземлянки: № 1 — 3,7×2,8 м (при переведенні на будівельні лікті — 3,5×2,5); № 2 — 4,5×3,2 м (у ліктях — 4×3); черепинські напівземлянки: № 5 — 6,5×4,4 м (у ліктях — 4,5×3,5); № 3 — 6,5×4,4 (у ліктях це означає 6×4).

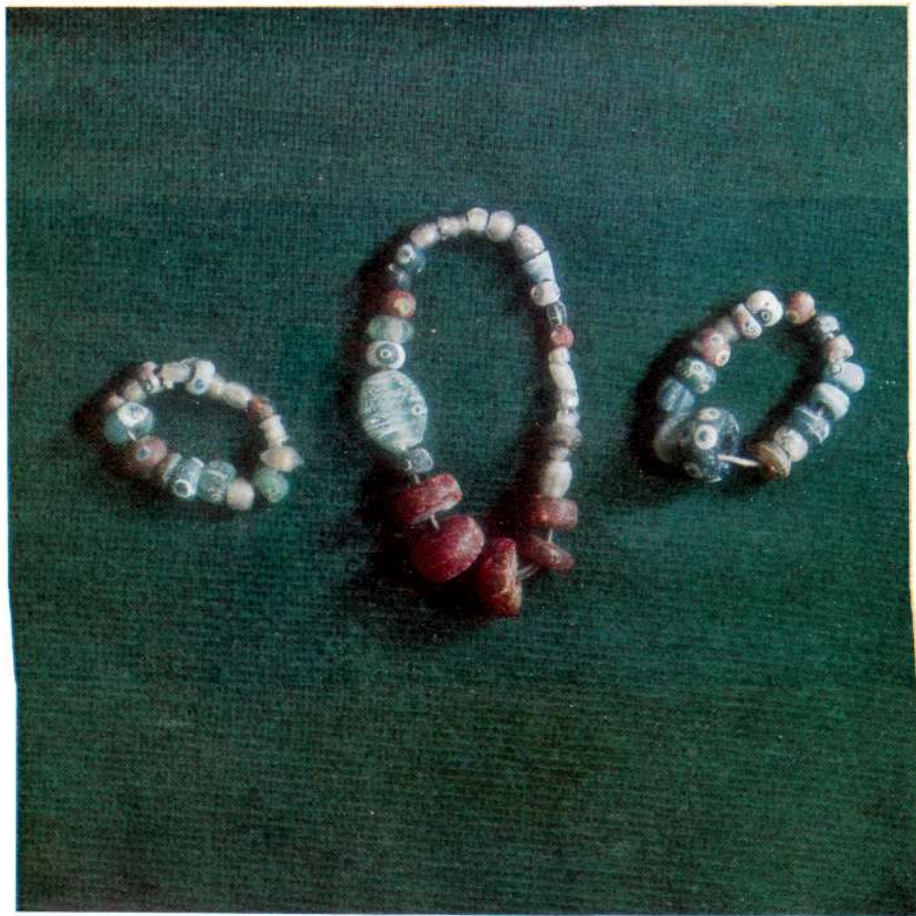
Таким чином, спостереження над плануванням черняхівських наземних і напівземлянкових жител показує, що можливою лінійною мірою при їх спорудженні був будівельний лікоть, який у пізнішу давньоруську епоху, як показав Б. О. Рибаків, дорівнював приблизно 108 см. Спадкоємність у системі мір епохи давньої Русі щодо лісостепових старожитностей першої половини I тисячоліття н. е. цілком закономірна. Адже традиції побуту, економіки та культури ранньослов'янських племен повинні були знайти і дійсно знайшли свій дальший розвиток в епоху давньої Русі.

При зведенні жител та інших споруд (у будівельній справі взагалі) важливо було вміти побудувати прямий кут на площині. Для цього необхідний трикутник зі сторонами, рівними відповідно 3,4 і 5. Така схема відома ще в стародавньому Єгипті. Через античний причорноморський світ вона повинна була потрапити і до лісостепових племен Дністро-Дніпровського межиріччя [320, стор. 23].

Крім набутої системи мір довжини черняхівські племена у повсякденному побуті та господарстві емпірично прийшли до вільного володіння елементарними арифметичними знаннями. В античному світі ці знання були вже досить поширені [97, стор. 234—237 та ін.]. Черняхівські племена Дністро-Дніпровського межиріччя якоюсь мірою використали їх. Поширення серед лісостепових племен II—V ст. н. е. у Дністро-Дніпровському межиріччі значної кількості римських монет, використання їх у внутрішньому та зовнішньому обігу були можливими лише при наявності певних арифметичних знань. Черняхівці повинні були володіти технікою рахунку і простими арифметичними діями. Адже тисячі римських монет з скарбів слід було рахувати [122, стор. 47]. Обіг металеві монети в суспільстві передбачає й наявність високої техніки вагових вимірювань. В. Л. Янін з'ясував, що утворення давніх руських одиниць ваги належить до перших століть н. е., коли у Східній Європі починається розповсюдження значної маси срібної римської монети. Застосування цієї монети — денарія вагою 3,41 г — на

Бережанка. Золота шийна гривна з скарбу II—III ст. н. е.

Бережанка. Намиста з скарбу II—III ст. н. е.

основі давнього слов'янського рахунку породжує на той час вагову одиницю в 68,22 і кратні їй [337, стор. 203].

В. Л. Янін виходить з того, що римські срібні денарії з теоретичною вагою 3,41 г були добре відомі давнім слов'янам. Вони як засіб грошового обігу у слов'ян, на думку дослідника, приймалися по рахунку, про що свідчить повна відсутність у скарбах уламків або обрізків монет. Вагова норма денарія сама по собі була одиницею виміру монет [337, стор. 200].

Б. О. Рибаків відзначив збіг основних давньоруських і античних (греко-римських) мір рідини та сипучих тіл: давньоруський четверик точно дорівнює римському квадранталу (26, 26 л), а давньоруська півосмина — римському медимну (52, 52 л) [205, стор. 43]. Це є свідченням того, що саме у перші століття н. е. склалися основні метрична та вагова системи майбутньої Київської Русі [122, стор. 48]. Правда, проти вказаних висновків В. Л. Яніна та Б. О. Рибаків виступає В. В. Кропоткін, який намагається довести, що античні та візантійські міри рідини та сипучих тіл ніколи не були стабільними, як і всі середньовічні міри [133, стор. 113]. З другого боку, він вважає, що римське монетне срібло не зважувалось, а приймалося місцевим лісостеповим населенням виключно по рахунку. Зважування монети та злитків, на думку В. В. Кропоткіна, так само, як і вироблення на цій основі певних вагових норм металу, повинно бути віднесено лише до епохи давньої Русі IX—XI ст. [133, стор. 47]. З таким міркуванням В. В. Кропоткіна ми не можемо погодитися. Справа в тому, що цінність срібла як металу і у ваговому відношенні черняхівські племена вже знали досить добре. Інакше ми не мали б монетних скарбів.

Що ж до стабільності античної та візантійської міри рідини та сипучих тіл, то, незважаючи на деякі їх коливання і варіації, вона (ця стабільність) все ж існувала. Інакше не можна уявити внутрішньої та зовнішньої торгівлі в класових (рабовласницькому та феодалному) суспільствах.

Таким чином, висновки Б. О. Рибаків та В. Л. Яніна, які стосуються рівня метричної та вагової систем у лісостепового населення II—V ст. н. е. виявляються незаперечними, оскільки вони більш-менш реально відбивають соціально-економічний розвиток племен Південно-Східної Європи першої половини I тисячоліття н. е.

До нас дійшли і перші спроби фіксації математичних понять, що збігається у черняхівських племен із зародженням писемності. Показовими щодо цього є вже описані господарські календарі. У календарі з Ромашок, наприклад, розписані головні фази сільськогосподарського циклу від 1 квітня до 6 серпня. Основними відбитими у календарі датами є 4 червня, 24 червня та 20 липня. Хронологічні інтервали між цими датами представлені у символічних зображеннях днів у вигляді відбитків невеличких квадратиків. Кількість їх точно відповідає кількості днів, які відділяля одне язичницьке свято від іншого. Ромашківський календар, а також символічні зображення на Раковецьких кубках свідчать не тільки про розвинуту техніку рахунку, а й про певний рівень астрономічних знань.

Черняхівські землеробські племена повинні були, коли брати до уваги їх рівень соціально-економічного розвитку, знати одиниці виміру

великих площин, пов'язаних з сільським господарством. Такими одиницями виміру розмірів зораних площ могли бути взяті за основу принципи оранки ділянки парою волів протягом дня — день або плуг.

У Середньому Подніпров'ї земельні ділянки вимірювали в давнину смугами або відрізками (три десятини), а в деяких місцях — планками або ваканами (шість десятин) — [122, стор. 50].

Як вже зазначалося, перші спроби фіксації математичних понять збігаються у ранньослов'янських лісостепових племен II—V ст. н. е. із зародженням і розвитком у них писемності. Відомо, що числові системи, засновані на давньогрецькому класичному алфавіті з 24 літер, виникли приблизно ще у V ст. до н. е. Ця нумерація від століття до століття змінювалася в графіці числових знаків, але постійно зберігалася за альфою значення одиниці, за бетою — двійки, за гаммою — трійки тощо [220, стор. 15]. Р. А. Симонов зазначає, що для 24 літер — знаків іонійської нумерації, — які за графікою в основному збігаються з літерами грецького класичного алфавіту, існують аналогії серед числових символів у кирилиці IX—XI ст., де вони мають ті ж самі числові значення [220, стор. 19]. Дослідники-мовознавці вважають, що слов'яни познайомились з іонійською нумерацією незалежно від застосування кирилиці — до або паралельно з поширенням цього типу писемності [116, стор. 42; 220, стор. 19]. Так, знак *̅* «вау» спочатку не входив до кирилиці, але був добре відомий слов'янам як цифра — 6 (шість). Вони запозичили цей символ з іонійської нумерації [220, стор. 20]. Відповідно *̅* «коппа» за давньогрецькою системою означала 90, *̅* «псі» — 700 тощо [98, стор. 80—81].

Археологічні матеріали черняхівської культури повністю узгоджуються з наведеними міркуваннями лінгвістів про зародки та використання нумерації шляхом застосування окремих літер давньогрецького алфавіту. Йдеться про графіті на черняхівському посуді (див. рис. 32), де зображено окремі давньогрецькі літери (Лепесівка, Вороновиця, Бакота).

Писемність у черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя розвивалася у двох головних напрямках: а) місцева піктографічна писемність, б) запозичення грецької та латинської писемності. Про наявність писемності першого напрямку маємо прямі вказівки у творі Чорноризця Храбра про письмена слов'янські [78]. Давній балканський автор IX—X ст. зазначав, що до прийняття християнства слов'яни користувалися своєрідною писемністю у вигляді «черт і резов». «Прежде убо словене не имеху книг чъртами и резами чътеху и гатаху, погани суще, крьстивше же ся римсками и гръцьскими писмены нуждаахуса (писати) словенську речъ без устроения... и тако бешу многа лета» [98, стор. 77].

Сільськогосподарські календарі черняхівської культури — символічні знаки на глечиках і вазах — це своєрідна різновидність давньослов'янських «черт і резов» [120, стор. 449].

Писемність типу «черт і резов» добре представлена у символічних зображеннях окремих визначних зразків черняхівського посуду, була придатна для фіксації календарних дат, для гадання, рахунку тощо.

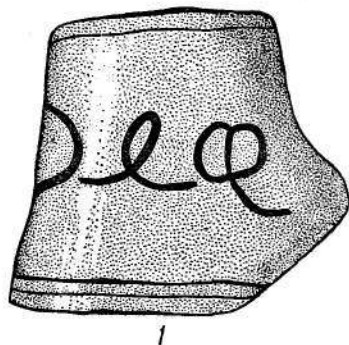
Разом з тим вона була непридатна, як зазначає В. А. Істріц, для запису воєнних і торгових договорів, богослужебних текстів та інших складних документів [120, стор. 449]. Для вказаних цілей лісостепові ранньослов'янські племена Дністро-Дніпровського межиріччя ще до прийняття у них християнства і до запровадження азбуки, створеної Кирилом, використовували грецькі та латинські літери [120, стор. 449].

Про застосування ранніми слов'янами поряд з «чертами и резами» латинської та грецької писемності є прямі свідчення у вже згаданому творі Чорноризця Храбра [78, стор. 20], а також, що дуже важливо, це підтверджується археологічним матеріалом черняхівської культури [93, стор. 53—54; 88, стор. 21—22]. М. О. Тиханова при дослідженні черняхівського поселення в Лепесівці знайшла надзвичайно цінні для науки фрагменти посуду з граффіті. Там на кількох черепках виявлені накреслені ще по сирій глині до обпалу посуду окремі грецькі літери. В зв'язку з тим, що в Лепесівці були досліджені залишки гончарних горнів, М. О. Тиханова пояснює ці граффіті як наслідок перебування грецьких ремісників на Лепесівському поселенні [279, стор. 190]. Взагалі ми не відкидаємо такої можливості, але думаємо, що більш реально пов'язувати вказані граффіті Південної Волині саме з діяльністю місцевих майстрів-гончарів. Граффіті з Лепесівки свідчать, очевидно, про знайомство окремих представників черняхівського населення з елементами давньогрецької писемності. Наведемо й деякі інші подібні знахідки на пам'ятках черняхівської культури. Уламок ліпного посуду з поселення Ріпнів II (Львівська область) має прокреслені по сирій глині латинські літери [30, стор. 243, рис. 14]. На Будештському могильнику в Молдавії знайдено кістяний ігольник — кістяна трубочка з прокресленими латинськими літерами *t* і *s*. Латинська цифра IV прокреслена на зразку черняхівського посуду з могильника у Косаново [201, стор. 108; 128, стор. 84, рис. 5, 1 і стор. 118, табл. III, 4]. Уривок латинського напису має черепок одного з могильників черняхівської культури в Румунії [373, стор. 395]. Нарешті, в останні роки в Середньому Подністров'ї нами виявлені окремі уламки черняхівського посуду з грецькими та латинськими граффіті. Це фрагменти посуду з Вороновиці (Чернівецька область) та Бакоти (Хмельницька область).

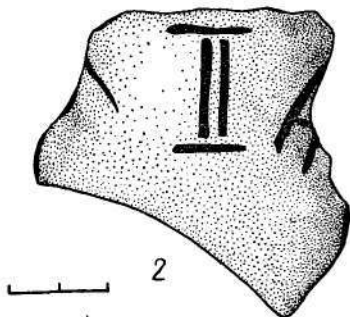
Вказуючи на поширення елементів грецької та латинської писемності у черняхівських племен II—V ст. н. е., не можна забувати і розповсюдження у вказаних лісостепових племен римських монет. Користуючись монетою з латинськими написами, ранньослов'янські племена повинні були елементарно знати латинську писемність. Інакше і не могло бути, коли йдеться про відповідну роль римської монети у внутрішній та зовнішній торгівлі ранніх слов'ян та інших європейських племен першої половини I тисячоліття н. е.

Таким чином, наявні матеріали свідчать про те, що елементи грецької та латинської писемності проникали й поширювалися в середовищі черняхівських племен. В умовах тісних контактів, які існували між черняхівським населенням лісостепу Південно-Східної Європи з При-

чорномор'ям та римськими провінціями, вказані явища мали під собою цілком реальний ґрунт. Отже, поширення елементів грецької та латинської писемності у лісостепових племен Дністро-Дніпровського межиріччя в першій половині I тисячоліття н. е. можна вважати доведеним. Скупі повідомлення писемних історичних джерел знайшли, як бачимо, своє підтвердження в археологічних матеріалах черняхівських племен.

1

2

Рис. 32. Написи на уламках посуду:
1 — Бакота; 2 — Вороновиця.

Ранньослов'янське суспільство першої половини I тисячоліття н. е., таким чином, розвивало свою писемність у двох напрямках. Удосконалюючи далі техніку «черт и резев», воно разом з тим переймало і використовувало елементи грецької та латинської писемності.

Ще одним вагомим доказом існування у східних слов'ян докирилівської писемності є відкриття, зроблене С. О. Висоцьким на стіні Софіївського собору в Києві [98]. Там виявлено азбуку з 27 літер, 23 з яких — подібні до уставних грецьких; серед них немає лише однієї Ψ (пси). Решта (чотири) — спеціальні літери для передачі слов'янських звуків: Б, Ж, Ш, Щ. Місце кожної літери строго відповідає грецькому алфавіту, крім вказаних чотирьох [98, стор. 77].

Азбука з Софії Київської не є кирилицею, але, як зазначає дослідник, це і не грецький алфавіт. Це вказує на дуже велику давність відкритої азбуки. Можливо, що софійські дяки XI ст. знайомили своїх учнів не тільки з кирилицею, а й з більш давнім слов'янським письмом. А якийсь учень і міг написати архаїчну азбуку, щойно ним засвоєну. Софійська азбука з 27 літер являє собою перехідний варіант від грецького алфавіту до кирилиці, варіант письма «без устроєння», про яке повідомляв Чорноризець Храбр [98, стор. 83]. Знахідка свідчить про історичний процес становлення слов'янської писемності на основі давньогрецької, так само, наприклад, як розвиток з латині для писемності французів, англійців тощо [98, стор. 83].

Оскільки черняхівська культура охоплювала, очевидно, не тільки ранньослов'янські, а й деякі інші європейські племена епохи «великого переселення народів», то, мабуть, вказані принципи щодо поширення писемності можуть належати і до деяких інших, неслов'янських племен

Південно-Східної Європи першої половини I тисячоліття н. е.

Матеріали черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя дають можливість простежити якоюсь мірою і розвиток позитивних знань у галузі медицини. Медична справа у черняхівців мала ґрунтуватися на народному досвіді, але вона не могла розвиватися ізольовано і від деяких традицій медичної справи, вироблених в античному світі. Медицина ранніх слов'ян та інших племен II—V ст. н. е. Південно-Східної Європи розвивалась, очевидно, під впливом науково-філософських систем античного світу. Ще в скіфський період у Північному Причорномор'ї та в суміжних землях склалися медичні традиції. Про примітивні методи бальзамування померлих скіфських царів ми дізнаємося з праці Геродота [228, стор. 149]. На всесвітньо відомій вазі з Куль-Обського кургану IV ст. до н. е. зображено скіфа, який перев'язує рани. Йдеться, таким чином, про те, що в умовах скіфського побуту і під певним впливом античної думки вже існували деякі медичні знання.

Медицина стародавнього Риму була тісно пов'язана з медичною думкою Греції. Матеріалістичні погляди Демокріта та Епікура набули в Римі свого дальшого розвитку у Лукреція Кара (99—54 рр. до н. е.). Відомий лікар Риму Гален (131—201 рр. н. е.) дав дальший поштовх розвитку медицини. Твори Галена акумулювали все те, що знала медична думка стародавнього світу [170, стор. 41—44]. Візантія зберегла серед інших культурних надбань давньогрецьку та римську медицину. Лікарі Візантії були добре знайомі з медичними творами Греції і Риму. Візантійський лікар Орібазі (326—403 рр. н. е.) зібрав грецьку медичну літературу і склав велику медичну енциклопедію («Синопис») у 70 томах [170, стор. 54].

Цілком природно, що, розвиваючись на місцевій самобутній основі, народна емпірична медицина лісостепових черняхівських племен збагачувалась під впливом наукової медичної думки античності. Як вважають спеціалісти по історії медицини, у II—III ст. н. е. медичні знання ранньослов'янських племен піднялися на більш високий рівень [177, стор. 42].

Серед конкретних археологічних знахідок з черняхівських поселень та могильників є й такі, що безпосередньо пов'язані з медичною справою. Так, на Коблевському могильнику відкрито поховання «хірурга», в якому поряд з уламками кераміки та залізного ножа виявлено бронзовий ланцетовидний ніж з чотиригранною рукояткою і кільцем на кінці. На Ружичанському поселенні відкрито медичний інструмент — бронзовий пінцет, а на могильнику, дослідженому поблизу вказаного селища, — мініатюрну бронзову коробочку циліндричної форми, яку ми також схильні пов'язувати з медичною справою. Хірургічний пінцет з Ружичанки, ланцетовидний ніж із Скоблева (див. рис. 31) мають аналогії серед античних медичних інструментів перших століть н. е. [310, стор. 150, рис. 1, 30; рис. 4, 8, 11].

Переважна більшість медичних античних інструментів припадає на I—III ст. н. е. [310, стор. 161]. І цілком природно, що зв'язки черня-

хівських племен з Причорномор'ям і римськими провінціями сприяли поширенню на землях лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя медичних, зокрема хірургічних інструментів. А. Будилович ще в 70-х роках ХІХ ст. висловлював міркування [74, стор. 388], за яким предки східних слов'ян удавалися до ліків і хірургічних операцій, що і підтверджується.

Необхідно мати на увазі, зокрема, і давні традиції на Україні використовувати для лікування різноманітні рослини. До давньослов'янських лікарських рослин належать: бедринець (*Pimpinella*), белена, буквиця (*Betonica*), глистник (*Tanacetum vulgare*), горечавка (*Gentiana*), а також гірчиця, льон, мак, папороть, полин, ромашка, трут, чернوبиль тощо [177, стор. 21—22]. Показово, що обезболюючі рослини (белена і мак) відомі слов'янам до VI ст. н. е. [177, стор. 22]. Етнографічні матеріали України ХІХ ст. фіксують близько 360 лікарських рослин. За характером їх застосування українська народна медицина наближалася до античної греко-римської. Лікарських засобів тваринного походження за етнографією України ХІХ ст. нараховується близько 103 [177, стор. 23].

У давній народній емпіричній медицині (терапії) значна роль належала лазні [177, стор. 24]. За літописом народна лазня в VI—VII ст. н. е. була вже широко відома у східних слов'ян [191, ч. I, стор. 12]. Археологічні матеріали середини I тисячоліття н. е. на Середньому Дністрі підтверджують існування тут лазні. В напівземлянці поселення в с. Устя (Хмельницька область), на лівому березі Дністра було досліджено залишки конструкцій, які можна пов'язувати з стародавньою лазнею. У цій будові 3,5×4 м містилися залишки великого вогнища 2×2 м, викладеного з плитняка та галечника. На цьому ґрунті горизонтально лежало кілька великих плескатих каменів розміром 0,6×0,5 м. Поверхня їх згладжена і має сліди обпалу. Оскільки вказане вогнище займало майже всю корисну площу будови, то навряд щоб ця споруда могла служити житлом. Не виявлено тут і слідів якогось виробництва. Тому можна вважати, що йдеться про залишки стародавньої лазні. Розпечені у вогнищах камені могли поливати водою для утворення пару, а на великих плескатих каменях можна було сидіти під час миття (див. рис. 22). Наявність залишків лазні на дністровському ранньослов'янському селищі середини I тисячоліття н. е. в Усті є свідченням високої гігієнічної культури слов'ян середини I тисячоліття н. е. Таким чином, наявність конкретних матеріалів на черняхівських пам'ятках II—V ст. н. е. свідчить про розвиток емпіричної народної медицини у лісостепових племен Дністро-Дніпровського межиріччя.

Ми розглянули археологічні матеріали черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя, які характеризують різні вияви позитивного досвіду лісостепового населення II—V ст. н. е., пов'язаного з його повсякденним побутом та розвитком господарства. Наведені аспекти донаукових знань черняхівців все ж відбивають і перші синтезовані уявлення тогочасного населення про навколишнє географічне середовище та світ у цілому. Правда, ці уявлення виступають у черня-

хівців не завжди чітко, часто вони неточні, бо відбивають рівень тогочасного світогляду. Ф. Енгельс указував, що «...все людське пізнання розвивається по дуже заплутаній кривій...»¹. Отже, характер пізнання і світогляду в черняхівському суспільстві II—V ст. н. е. відбивав загальний розвиток економічного та культурного рівня тогочасного населення.

У світогляді ранньослов'янських племен першої половини I тисячоліття н. е. відбилися не тільки позитивний господарський досвід і певний рівень розуміння природи, а й характер суспільних відносин. Археологічні матеріали II—V ст. н. е. чітко фіксують завершувальні фази військової демократії, що привело лісостепові племена до формування перших напівдержавних утворень. На базі близьких і споріднених племен епохи «великого переселення народів» у черняхівців формується народність і соціально-політичні відносини напівдержавного типу. Скарби римських монет, речові скарби першої половини і середини I тисячоліття н. е., наявність багатих і рядових поховань на черняхівських могильниках — все це матеріали, що фіксують процес класоутвору. Антське військово-політичне напівдержавне утворення середини I тисячоліття н. е. було, очевидно, важливим кульмінаційним етапом розвитку черняхівського суспільства. Але удар, нанесений йому гуннами, а потім — аварами, загальмував економічний, культурний та політичний розвиток лісостепового населення. Тому вже пізніше, у VII—VIII ст. н. е., дальший історичний розвиток східнослов'янських племен відбувається у дещо змінених умовах і приводить до остаточного формування феодальних відносин.

Таким чином, у світогляді черняхівського населення середини I тисячоліття н. е. повинні були відбитися соціально-економічні відносини тогочасного суспільства. І тут можна вже мати на увазі його соціальну природу у розмежуванні громадського світогляду. У світогляді черняхівського суспільства відбиваються дії і явища, які далі розвиваються у феодальному суспільстві стародавньої Русі.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 516.

V. РЕЛІГІЯ ТА ВІРУВАННЯ

Ф. Енгельс, говорячи про походження і розвиток релігії та вірувань, зазначає, що «...всяка релігія є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті,— відображенням, в якому земні сили набирають форми неземних. На початку історії об'єктами цього відображення є насамперед сили природи, які при дальшій еволюції проходять у різних народів через найрізноманітніші і найстрокатіші уособлення. Цей первісний процес простежений за допомогою порівняльної міфології — принаймні у індоєвропейських народів — до його першого прояву в індійських ведах, а в дальшому своєму розвитку він детально досліджений у індусів, персів, греків, римлян, германців і, наскільки вистачає матеріалу, також у кельтів, литовців та слов'ян. Але незабаром, поряд з силами природи, вступають в дію також і суспільні сили,— сили, які протистоять людині як так само чужі і спочатку так само непоясними для неї, як і сили природи, і подібно до останніх панують над нею з тією ж позірною природною необхідністю. Фантастичні образи, в яких спочатку відображалися тільки таємничі сили природи, набувають тепер також і суспільних атрибутів...»¹.

Змальовані Ф. Енгельсом напрями виникнення та розвитку релігії і вірувань можуть бути повністю віднесені і до історії релігії ранньослов'янських племен першої половини I тисячоліття н. е. Язичницькі вірування II—V ст. н. е. у слов'ян та інших європейських народів являли собою складне переплетіння пережитків далекої давнини з новими формами релігійних уявлень. У черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя ще зберігались, очевидно, обожнення сил природи: рослин і тварин, води, вогню, землі тощо. Але разом з тим, за археологічними матеріалами, простежується вже наділення «надприродних сил» антропоморфними рисами.

Обожнюючи воду, людина приписувала їй особливу животворну силу. Весняні й літні народні свята, які супроводжуються купанням, обливанням, указують на віру в плодоносну силу води. Звідси зв'язок уявлень про воду земну і воду небесну — дощ [121, т. II, стор. 62].

Уявлення про земний вогонь пов'язувалось з «небесним вогнем» — сонцем і блискавкою,— які дають тепло й світло і посилають дощ — воду. Вогонь, за даними віруваннями, мав силу очищати [121, т. II, стор. 62]. Далеко вглиб віків сягає й почитання кормилиці — «матері сирої землі». Землі сповідалися у своїх гріхах, просячи у неї пробачен-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 309.

ня [121, т. II, стор. 62]. Обоження рослин, дерев — «рошення» перепліталося в народі з тотемними культами священних тварин. В їх числі були кінь, бик (тур), ведмідь, кабан та інші тварини [121, т. II, стор. 63].

Вказані лінії обоження сил природи у язичницькому світогляді ранньослов'янських племен Дністро-Дніпровського межиріччя поступово гублять аморфний характер і оформляються як людиноподібні (антропоморфні) божества. Ще давній грецький філософ VI—V ст. до н. е. Ксенофан зазначав, що людина створила богів за своїм образом і подобою: «...якби бики або коні з левами мали руки, або руками малювали і все створювали як люди, — стали б тоді і богів малювати в обрисі схожому: коней — подібними до коней, а биків — як биків, і постаті створили б їм такі, які мають й самі»¹.

В міру розвитку продуктивних сил і перетворення землеробства на провідну галузь господарства, із змінами в суспільних відносинах, дедалі більше на перший план виступає обоження тих сил природи, які визначали господарське благополуччя землероба. Разом з тим кристалізується і спеціалізується сам образ і функції божества [121, т. II, стор. 66]. Безсумнівно, що з численних божеств вже у першій половині I тисячоліття н. е. починають виділятися головні божества, пов'язані з землеробством і дальшою еволюцією суспільних відносин у черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя. Необхідно мати на увазі також і проникнення окремих елементів християнства з Римської імперії та її провінцій в середовище племен першої половини I тисячоліття н. е. Південно-Східної Європи.

В основу дослідження питань релігії та вірувань давніх народів покладені головним чином писемні історичні та етнографічні джерела, дедалі ширше застосовуються й археологічні матеріали. Вірування давніх землеробських трипільських племен епохи енеоліту, наприклад, вивчені досить ґрунтовно [43, стор. 193—276]. Розпочаті дослідження і щодо духовної культури та вірувань черняхівських племен II—V ст. н. е. [210, стор. 66—90; 255, стор. 49—61; 88, 89, 93, стор. 48—62].

Наявні археологічні матеріали першої половини I тисячоліття н. е. з території Дністро-Дніпровського межиріччя дають можливість розглянути основні напрями релігії та вірувань черняхівських лісостепових племен. Це стосується безпосередньо язичницьких капищ і жертовних місць черняхівців, поховальної обрядності та деяких інших моментів, в яких відбиті релігійні вірування населення Південно-Східної Європи першої половини I тисячоліття н. е. Розглянемо ж на основі археологічних даних Дністро-Дніпровського межиріччя групу кам'яних антропоморфних ідолів Подністров'я, жертовники та жертовні місця черняхівців, окремі елементи поховальної обрядності і, нарешті, — язичницькі символи в орнаменті черняхівської кераміки.

Вивчення кам'яних антропоморфних статуй на території Євразії має свою довгу історію. Ще в 1915 р. М. І. Веселовський відзначав проблематичність багатьох історико-культурних аспектів, які виникають

¹ И. И. Скворцов - Степанов. Мысли о религии. М., 1954, стор. 16.

при дослідженні так званих «кам'яних баб» [77]. Тепер, після нагородження радянськими археологами нових і систематизації відомих раніше матеріалів, почастило з'ясувати основні хронологічні та територіальні межі різних за історико-культурним змістом антропоморфних кам'яних ідолів. Радянські археологи А. Д. Грач [102], М. П. Грязнов [106], Л. А. Євтюхова [115], С. В. Кисельов [124], Л. Р. Кизласов [146], С. А. Плетньова [189], Я. А. Шер [331], О. О. Формозов [312] та інші нагромадили й систематизували великий матеріал, який дозволяє до- сить певно розподілити вказані старожитності за територіально-хроно- логічними групами. Так, кам'яні ідоли євразійських степів, як показав Я. А. Шер, ґрунтуючись на матеріалах деяких радянських і дореволю- ційних дослідників, можна поділити на сім основних груп: 1) статуї епохи бронзи південноруських степів; 2) ідоли епохи бронзи на Єнісеї; 3) ідоли скіфського часу південноруських степів; 4) скульптури скіф- ського часу Монголії та Сибіру; 5) ідоли таштицької культури Пів- денного Сибіру; 6) давньотюркські статуї Монголії, Південного Сибіру та Туркестану; 7) кипчаксько-половецькі «кам'яні баби» приволзьких та південноруських степів [331, стор. 3—4].

Серед черняхівських старожитностей Дністро-Дніпровського межиріччя слід зазначити групу кам'яних антропоморфних ідолів, що по- ширені в Середньому Подністров'ї, а також частково у Південному Побужжі. Вони, як показали наші дослідження, і територіально і типо- логічно можуть бути пов'язані з відомим Збруцьким Святовитом. А останній, як відомо, посідає особливе місце серед кам'яних антропо- морфних ідолів Євразії. За сто з лишнім років після відкриття (1848 р.) цієї унікальної пам'ятки їй було присвячено величезну кіль- кість праць. У статті Ф. Д. Груевич зібрані матеріали, які стосуються вивчення Збруцького Святовита у вітчизняній та зарубіжній літературі з моменту відкриття пам'ятки і аж до 30-х років ХХ ст. [107, стор. 279—288]. Останнім часом польський дослідник Г. Ленчик звер- нув увагу на цілий ряд важливих питань щодо інтерпретації та етніч- ної належності Збруцького Святовита, а також розглянув історіогра- фію проблеми, залучивши найновішу європейську літературу [368, стор. 5—61].

Г. Ленчик, систематизуючи матеріал з суміжних до Збруцького ідо- ла територій, наводить карту із знахідками кам'яних антропоморфних статуй Євразії за такими групами: а) тобольська; б) алтайська; в) єнісейська; г) киргизька; д) кавказька; е) українська; є) балтій- ська; ж) близькі за типологією ідоли простежені на землях від Дніпра до Рейна [368, стор. 10—11].

У системі вказаних вище етнокультурних і хронологічних груп ан- тропоморфних кам'яних ідолів Євразії певне місце посідають язичниць- кі статуї Середнього Подністров'я, що після відкриття у 1848 р. Збру- цького Святовита стали відомі і в інших пунктах ще починаючи з кінця ХІХ—початку ХХ ст. Широке вивчення і систематизація вказаних ста- рожитностей розпочалися порівняно недавно. У процесі виявлення, дослідження та систематизації антропоморфних кам'яних ідолів Серед- нього Подністров'я вдалося пов'язати ці старожитності з конкретними

археологічними пам'ятками черняхівської культури, а також накреслили їх типологію, генетичні зв'язки та історичне місце [89, 72].

Перші конкретні матеріали, які поєднали антропоморфні кам'яні ідоли Середнього Подністрів'я з черняхівськими старожитностями, були виявлені у 1952 р., коли В. Й. Довженок і М. Ю. Брайчевський

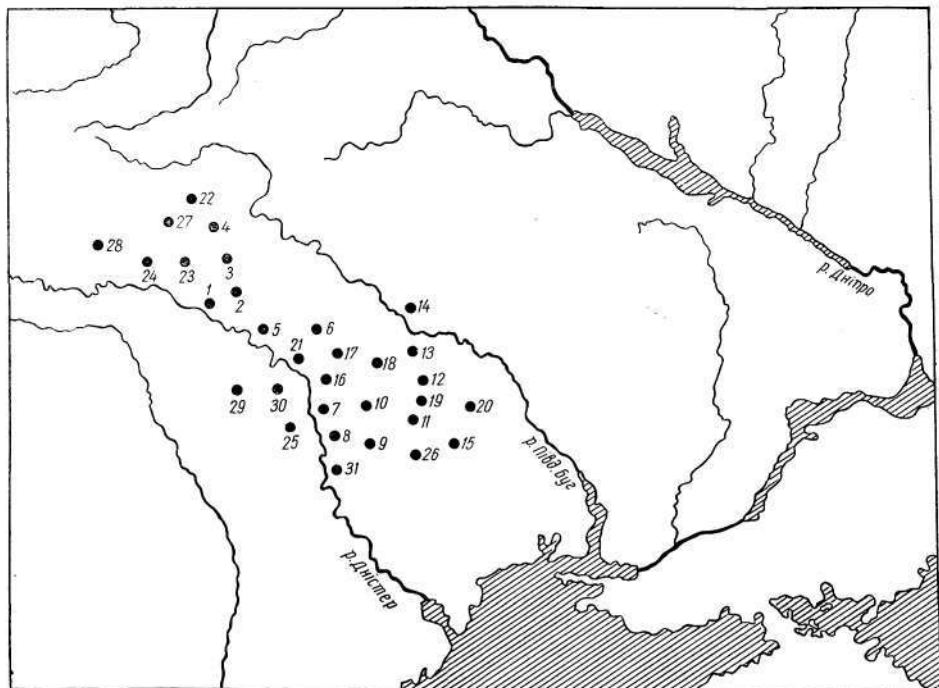

Рис. 33. Кам'яні антропоморфні та деякі інші язичницькі пам'ятки на території Середнього Подністрів'я:

1, 2 — Гусятин; 3 — Ольховець; 4 — Кузьминчик; 5 — Пижівка; 6 — Хребтіїв; 7 — Калюс; 8 — Козлов; 9 — Березова; 10 — Хоньковці; 11 — Муровані Курилівці; 12, 13 — Березна; 14 — Іванківці Олешинські; 15 — Лабушна; 16, 17, 18 — Іванківці; 19, 20 — Ставчани; 21 — Бакота; 22 — Кременна; 23 — Блищанка; 24 — Колодрібка; 25 — Непоротово; 26 — Нижчий Ольчедаїв; 27 — Межигір'я; 28 — Раковець; 29 — Ярівка; 30 — Мусорівка; 31 — Буша.

дослідили залишки язичницького капища у с. Іванківці Хмельницької області [110, 64]. Там були відкриті три антропоморфні кам'яні ідоли, які добре пов'язувались з культурним шаром черняхівського селища [72]. Ідоли виготовлені з місцевого каменю-вапняку. Один з них перебував у вертикальному положенні (*in situ*), другий — лежав на рівні ґрунту і був колись зміщений з свого первісного положення. Третій — розбитий селянами на куски і закопаний в землю.

Під час розкопок була досліджена площа, що примикала до вертикально закопаного (*in situ*) кам'яного триликого ідола. Досліджені об'єкти дозволяють у загальних рисах реконструювати святилище. Центром капища був триликий антропоморфний ідол. З півночі, заходу та

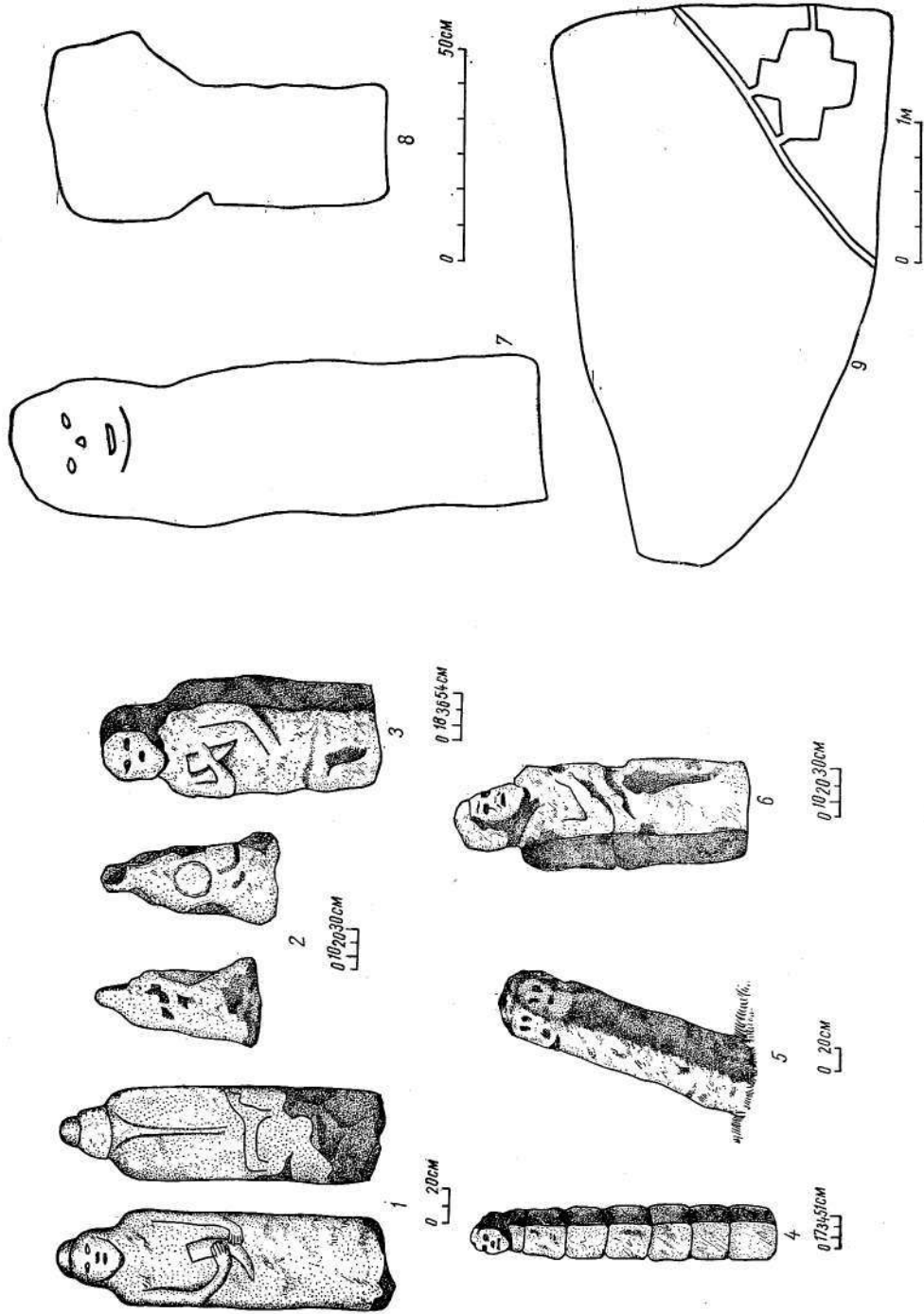

Рис. 34. Язичницькі ідоли та жертвна плита:
 1, 2 — Ставчани; 3 — Калюс; 4, 5, 6 — Іванківці; 7 — Кремінна; 8 — Колодрібка; 9 — Межирі'я.

сходу, приблизно на однаковій відстані (17—20 м) від ідола, відкриті три невеликі легкі будови зі стінами, обмазаними глиною. З заходу та сходу (дві) будівлі були дещо більшими, з півночі (одна) — зовсім незначна. В середині західної та східної будівель містилися вогнища-жертovníки. У північній будівлі вогнище відсутнє, але поруч з нею розташована вимостка з плескати́х камені́в (це, очевидно, ві́тар).

Між вертикально поставленим антропоморфним ідолом і вказаними будівлями розміщено ритуальні ями. На майданчику перед ідолом, очевидно, розпалювалися вогнища, від яких збереглися невеликі заглиблення, заповнені золою та деревним вугіллям. Другий кам'яний антропоморфний ідол був зміщений з свого первісного місця і тому його не пощастило пов'язати з якимось конкретним давнім об'єктом. Те ж саме можна сказати і щодо третього ідола.

Спостереження, проведені при вивченні Іванковецького селища, показали, що житлові споруди зосереджувались у східній його частині. У західній частині селища містилися залишки залізоробного виробництва (чотири горна-домниці, а також велика кількість кричного заліза та шлаків) і описане святилище. Святилище і залізоробні комплекси, як справедливо вважають автори розкопок, були, мабуть, пов'язані між собою. Адже в давнину існувала традиція обоження вогню і надання залізоробному виробництву ореолу таємничості [72, стор. 261].

У 1963 р. в с. Ставчани Хмельницької області, в тому ж середньодністровському районі, автор разом з Г. М. Хотюном провів дослідження на місці добре збереженої пам'ятки — язичницького жертovníка-капища з антропоморфним кам'яним ідолом і другою кам'яною стелою з вибитим на ній солярним (сонячним) знаком. Присадибна ділянка колгоспника С. І. Гром'яка, на якій виявлено залишки жертovníка-капища, розташована на березі безіменного струмка, що впадає в р. Калюс (притока Дністра). На глибині 0,5—0,6 м С. І. Гром'як наштотхнувся на кам'яну статую. Антропоморфний ідол лежав горизонтально, лицевим зображенням ниць. Цей одноликий ідол являє собою постать бородатого чоловіка з головним убором конічної форми. Волосся підстрижено до рівня потилиці. З тильної сторони добре показана спина і плечі, підкреслені ввігнутою до площі каменя лінією, що закінчується округлістю лопаток і до підстриженого на потилиці волосся не доходить. У нижній частині спини вибито силуетне зображення коня. В руках антропоморфного ідола ріг. Скульптура виготовлена з місцевого дністрянського вапняку. Вона має висоту 1,9 м. Ширина її основи 0,52 м, товщина — 0,28 м.

На відстані лише 0,15 м від описаного антропоморфного кам'яного ідола нами виявлено кам'яну конічну стелу, висічену з глиби дністрянського вапняку. Висота її 1,2 м, ширина основи — 0,7 м. На лицевій стороні верхньої частини вибито круг діаметром 0,24 м. Це, очевидно, солярний знак. Конусовидна стела лежала також горизонтально, ниць (так само, як і антропоморфний ідол). Гострим кінцем вона була обернена до голови антропоморфного ідола, ніби становлячи з ним єдину пряму.

При розчистці розкопу на глибині 0,6—0,7 м навколо антропоморфного ідола і конусовидної стели з солярним знаком виявлені залишки давніх вогнищ, у розташуванні яких простежується певна система. Кострища представлені скупченнями обпалених каменів, золи та деревного вугілля. Тут же виявлені уламки кісток тварин та черепки черняхівського посуду. Два кострища з чотирьох збереглися досить добре. Ді-

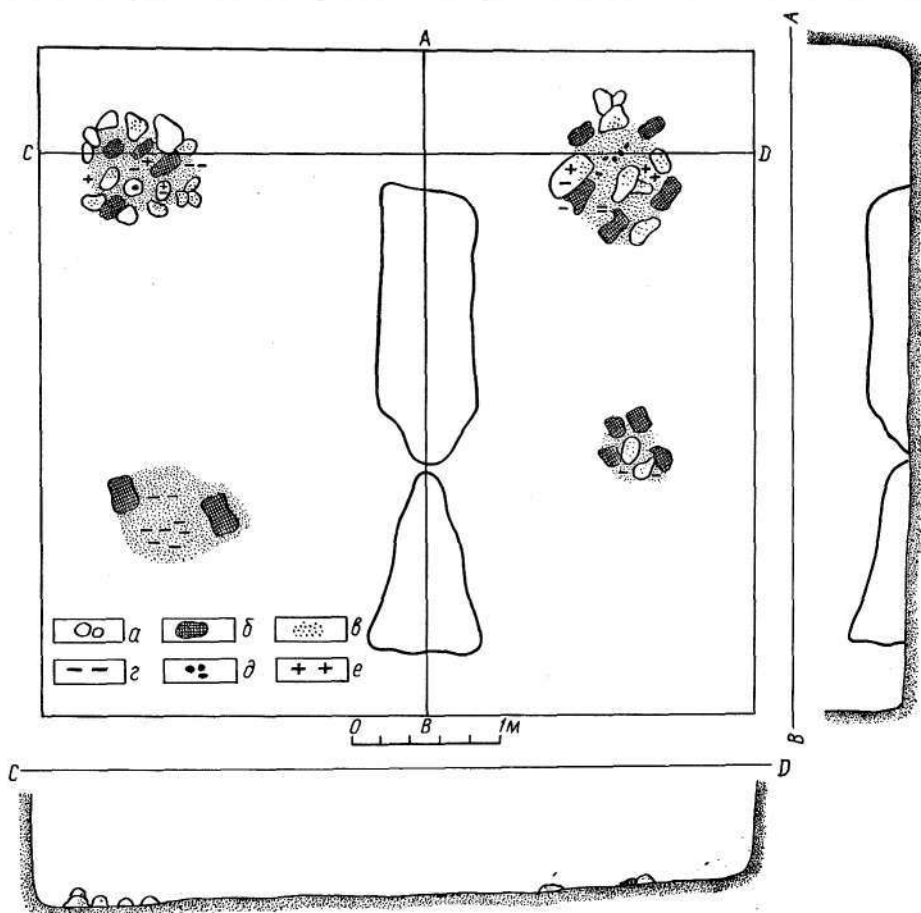

Рис. 35. План розкопу на місці Ставчанського жертвовника-капища:
a — камені; *b* — обпалена обмазка; *v* — зола; *z* — вугілля; *d* — обпалена земля; *e* — уламки кераміки.

аметр їх від 1 до 1,2 м. На всій площі розкопу, навколо кам'яних статуй, простежені прошарки перепаленої землі та залишки золи.

Проведені спостереження показали, що виявлені кам'яні ідоли разом з іншими ритуальними атрибутами розташовані у південно-східній частині черняхівського селища. Судячи з уламків черняхівської кераміки з кострищ, вся споруда з кам'яними скульптурами безпосередньо

пов'язана з селищем. Безсумнівно, що знахідка у вказаній ситуації антропоморфного ідола та конусовидної стели з солярним знаком повинна бути віднесена до залишків жертовника-капища черняхівської культури.

Реконструкція, проведена нами на основі дослідження об'єкта та його деталей, показує, що антропоморфний ідол і конусовидна стела

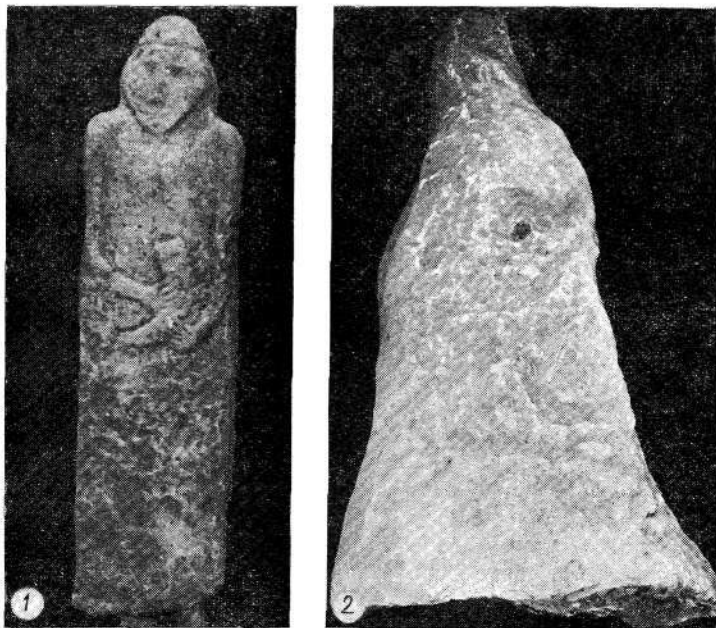

Рис. 36. Ставчанський ідол (1) і стела з солярним знаком (2).

з солярним знаком повинні були стояти вертикально один проти одного. Відстань між ними, судячи з описаної ситуації, приблизно 3 м. Навколо ідолів запалювались багаття-кострища. Сюди, очевидно, приносили жертви — м'ясо забитих тварин та птиці. Солярний знак на конусовидній стелі показує, що жителі селища вклонялися й приносили жертви на честь сонця. Антропоморфний кам'яний ідол з Ставчан, таким чином, найімовірніше уособлював сонячне божество.

За цікавих обставин знайдено кам'яні ідоли у Ставчанах, які прямо вказують на навмисність горизонтального положення кам'яних скульптур на місці, де колись функціонував жертовник-капище. Враховуючи, що статуям навмисно надано горизонтального положення і вони присипані рівним (0,7—0,8 м) шаром ґрунту, можна припустити, що це зроблено служителями культу в момент якоїсь значної і фатальної військової небезпеки, яка в умовах середини I тисячоліття н. е. в лісостеповій смузі Південно-Східної Європи дуже вірогідна. Очевидно,

ставчанські ідоли добре збереглися саме внаслідок навмисного приховання капища. З усіх відомих поки що у Середньому Подністров'ї язичницьких скульптур, пов'язаних з черняхівською культурою, антропоморфний ідол із Ставчан зберігся найкраще.

У 1964 р. під час розвідувальних робіт на периферії літописної Бакоти, на лівому березі Дністра в околицях сучасного с. Бакота Хмельницької області, на площі черняхівського селища були виявлені

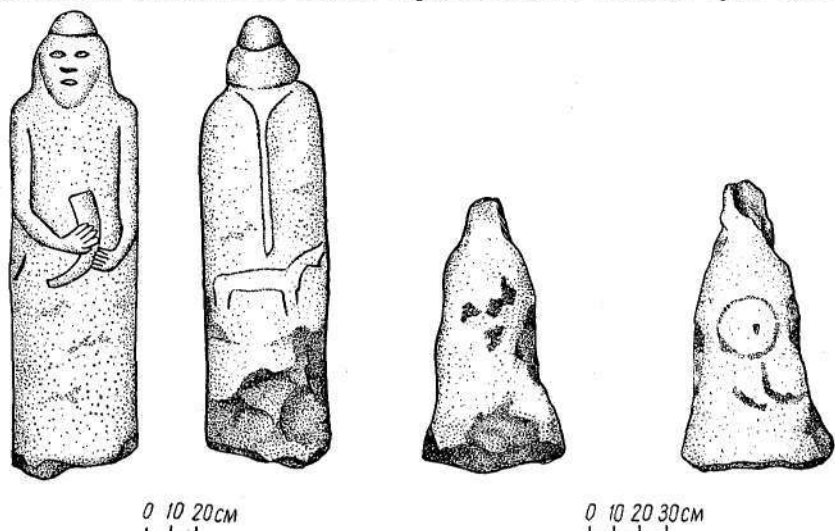

Рис. 37. с. Ставчани. Антропоморфний ідол і стела з солярним знаком (прорис).

уламки кам'яного ідола, зміщеного та розбитого в давнину [89]. Уламки тесаного каменю-вапняку лежали на невеликому підвищенні неподалік від впадіння у Дністер безіменного струмка. Камням надано правильної форми. Вони мають прямокутний поперечний розріз (ширина їх 0,50—0,55 м, товщина — 0,29—0,30 м). Уламки складаються. Очевидно, це розбиті деталі одного кам'яного підтесаного стовпа. Висота його (якщо скласти обидва уламки) 1,7 м. На одному з уламків у верхній частині простежується округлість.

На місці вказаної знахідки були проведені розкопки. На глибині 0,30 м траплялися фрагменти черняхівської кераміки, а також уламки перепаленого каміння. На глибині 0,30—0,50 м простежувалась черняхівська кераміка та кістки тварин. Маючи на увазі черняхівську кераміку безпосередньо з розкопу, а також місце знахідки на черняхівському селищі, вважаємо, що перед нами залишки зміщеного і розбитого у давнину кам'яного ідола, пов'язаного з вказаним селищем. Виходячи з того, як було виявлено знахідку, гадаємо, що тут містився стародавній язичницький жертovníк, за характером аналогічний іванковецькому, ставчанському тощо.

Важливою пам'яткою — жертovníком черняхівської культури був об'єкт, відкритий 1969 р. в іншій околиці літописної Бакоти, в урочи-

щі На клину. Під час розкопок багаточислового слов'янського селища I тисячоліття н. е. автору разом з О. М. Приходнюком пощастило відкрити залишки капища, яке функціонувало досить тривалий час. У центрі капища містилися навмисно принесені й покладені великі каме-

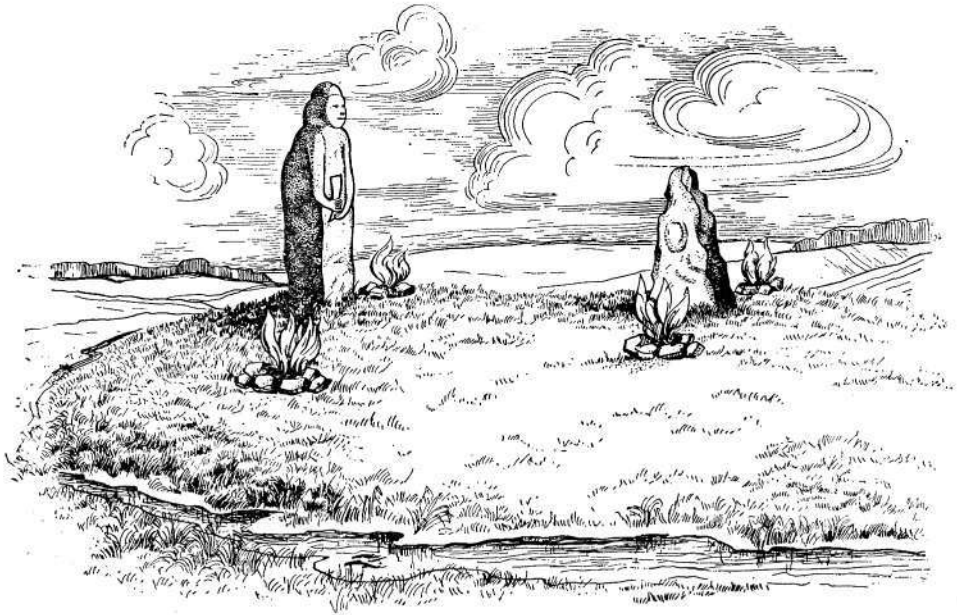

Рис. 38. Язичницьке капище-жертвник у с. Ставчани (реконструкція автора). Малюнок худ. Д. Брика.

ні, деякі з слідами обробки й дії вогню. Поблизу них лежав уламок тесаного каменя прямокутної форми, очевидно нижня частина антропоморфного ідола. Розміри й пропорції вказаного уламка збігаються з багатьма типовими язичницькими ідолами Середнього Подністров'я. Навколо залишків ідола, на площі в 125 м², були простежені залишки жертвних ям з кістками тварин та уламками черняхівського посуду. Крім того, неподалік від основи ідола, у заглибленні, відкрито два людських роздушених черепи. Отже, простежено принесення в жертву не тільки тварин, а й людей — звичай, який міг побутувати у дністрянського населення першої половини I тисячоліття н. е. лише у виняткових випадках.

Цікаво, що капище-жертвник в урочищі На клину був розташований поряд з гончарними печами черняхівців (тут досліджено, зокрема, три гончарські горни). Виходячи з цього, вказане капище могло бути пов'язане і з обоженням дії небесного й земного вогню.

Під час розвідок 1965—1969 рр. у Середньому Подністров'ї нами виявлено ще кілька нових пунктів з кам'яними язичницькими ідолами. Це кам'яні антропоморфні статуї з околиць с. Кременна Хмельницької

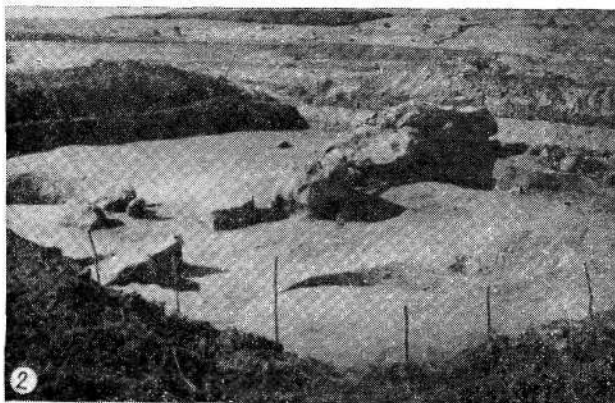
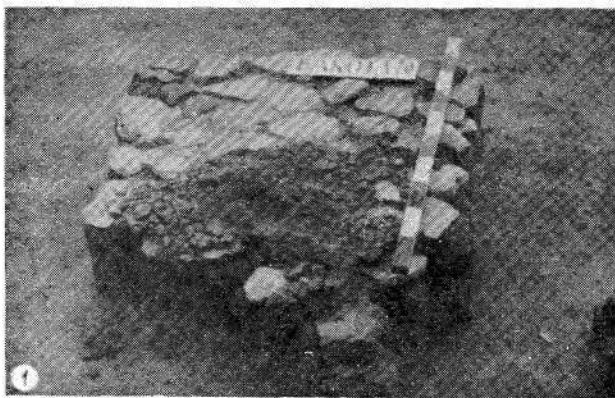

Рис. 39. Поселення поблизу с. Бакота:
 1 — вогнище з кам'яною вимосткою за межами наземного житла;
 2 — залишки жертвоника.

області і з околиць с. Блищанка Тернопільської області. Розвідкою археологічної експедиції АН УРСР у 1968—1969 рр. виявлені уламки язичницьких антропоморфних ідолів на місці черняхівських поселень поблизу с. Непоротово Чернівецької області й неподалік від с. Козлов Вінницької області.

У Вінницькому краєзнавчому музеї зберігається кам'яний антропоморфний ідол, який походить з околиць с. Нижчий Ольчедаїв Вінницької області. Це зображення чоловіка з вусами та бородою. Риси обличчя виділені досить рельєфно. Добре читаються контури конічного головного убору. З лицевої сторони голова переходить у широкі плечі і відділена від решти тулуба рельєфною лінією. На животі намічена і читається напівзігнута права рука. Зображення лівої руки не простежено, бо скульптура у цьому місці відбита. З тильного боку, крім головного убору, добре виділені спина й плечі зображення. На жаль, нема конкретних матеріалів для історико-культурної інтерпретації

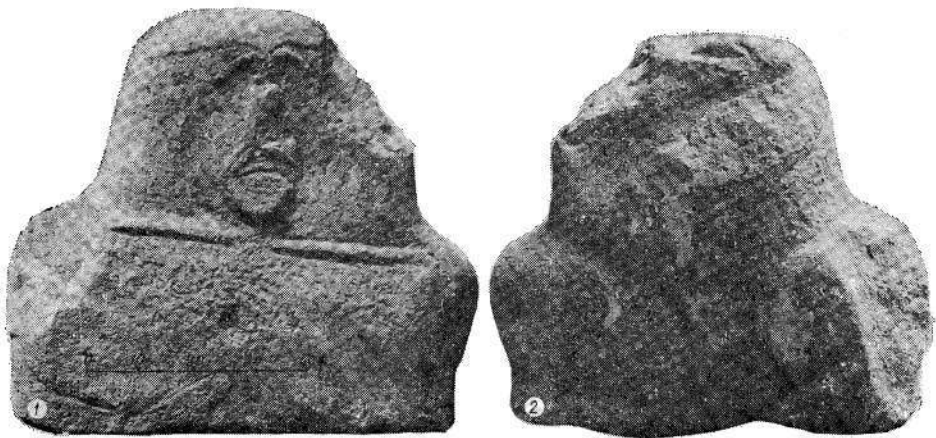

Рис. 40. Ідол з Нижчого Ольчедаєва (1, 2).

вказаного антропоморфного ідола. До того ж манера зображення цієї скульптури дещо відмінна від основних знахідок кам'яних ідолів Середнього Подністров'я, пов'язаних з черняхівськими поселеннями.

Окремо стоїть і язичницький жертвник — пам'ятка, розташована у с. Міжгір'я Тернопільської області. На південно-західній околиці села, на корінній терасі лівого берега р. Серет, розташовані дві печери, а перед ними — великий жертвний камінь, що лежить на трьох кам'яних опорах. Плита має рівну поверхню й підтесана. В плані вона не зовсім правильної форми. Довжина плити 4,6 м, ширина — 2,5 м. На одному кінці плити видовбана канавка з ухилом, а від неї — ще дві, які переходять у вибитий заглибленням добре збережений хрест. Хрестовидне заглиблення 0,72×0,80 м. Товщина всієї жертвної плити 0,7—0,8 м. Перед нами, очевидно, плита, яка служила для давніх язичницьких жертвувань. Старожили говорять про межигірську пам'ятку саме, як про плиту для жертвувань. Рельєфне хрестовидне заглиблення могло символізувати ідею вогню, як це широко відомо у давніх язичницьких релігіях. Шурфовка, проведена нами в безпосередній близькості від жертвної плити, показала, що культурний шар представлений різночасною керамікою, починаючи від раннього залізного віку і аж до середньовіччя. Безпосереднього часу функціонування вказаного об'єкта, таким чином, встановити поки що не пощастило.

Своєрідне місце серед язичницьких старожитностей Середнього Подністров'я посідає відомий рельєф на скелі поблизу с. Буша Вінницької області. На рельєфі зображено досить складну композицію. Центром її є людина, що стоїть з благально складеними руками. Вона звернута обличчям до дерева з півнем на одній з гілок. Позаду людської постаті (справа) — олень з великими розкішними рогами. Сцена, зображена на рельєфі, має, безсумнівно, ритуальний характер. Щодо датування пам'ятки в Буші було висловлено багато думок. Але всі дослідники

Рис. 41. с. Межигір'я. Жертовна язичницька плита.

сходилися на одному — рельєф має безпосереднє відношення до пам'яток язичницької релігії (В. Б. Антонович, Є. М. Мельник, Д. В. Айналов, Б. О. Рибаків, М. Ю. Брайчевський та ін.).

Останнім часом О. О. Формозов висунув нову думку щодо датування та призначення рельєфу. Він відкидає можливість побутування пам'ятки в язичницькі часи і намагається довести, що рельєф пов'язаний з християнською символікою та історією середньовічного міста Буша XVI ст. [312 а]. Автору цих рядків така версія здається мало переконливою. Дійсно, на скелі поблизу рельєфу є сліди більш пізніх, ніж язичницькі, історичних епох. Але сама композиція рельєфу та техніка його втілення в камені, на нашу думку, має пряме відношення до релігійних вірувань язичників Подністров'я. Зображення птаха на дереві і, особливо, оленя дають, на нашу думку, можливість шукати коріння втіленої композиції в релігії та мистецтві скіфо-сарматських часів. А як відомо, у перші століття н. е. на території Середнього Подністров'я з'являються окремі сарматські пам'ятки (Кисилів, Ленківці тощо). Отже, цілком можливо, що рельєф у Буші повинен бути пов'язаний з релігією та мистецтвом стародавніх сарматських племен, які прийшли в Подністров'я у зіткненні з ранньослов'янським населенням.

До язичницьких пам'яток черняхівської культури слід віднести і Раковецький могильник. У похованні № 15 цього могильника було виявлено (*in situ*) фаллічний кам'яний ідол [90, стор. 152, 156]. Це грубо підтесаний стовп з округлим розширенням у верхній частині, ви-

сотою 0,9 м. Він висічений з каменю-вапняку. До пам'яток фаллічного культу більш пізнього, давньоруського, часу належить надмогильне зображення з с. Мусорівки Чернівецької області [265].

В останні роки у Середньому Подністров'ї зафіксовано й знахідку дволикого антропоморфного ідола, також пов'язаного з давньоруським часом. Ця скульптура з с. Ярівка Чернівецької області виявлена Б. О. Тимошуком на місці кладовища XII—XIII ст.

З дореволюційних знахідок кам'яних ідолів на території Середнього Подністров'я слід зупинитися, насамперед, на описі антропоморфного кам'яного ідола з с. Калюс Хмельницької області, який зберігається у Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику. Скульптура зображує бородатого чоловіка з рогом у руках. Вона висічена з дністрянського вапняку. І зображення в цілому і манера малюнка ті ж, що й у ідолів з Іванківців і Ставчан. Висота скульптури 2,3 м, ширина основи 0,6 м, товщина 0,26 м. Обстеження та опитування місцевого населення показали, що кам'яний ідол у Калюсі перебував на території великого черняхівського селища [72, стор. 262].

Крім калюського ідола (див. рис. 34, 3) аналогічні йому статуї були зафіксовані до революції у таких пунктах Середнього Подністров'я: Іванківці Олешинські, Березна, Березова, Хоньківці, Козлів, Пишовка, Хребтіїв, Кузьминчик, Ольховець [89].

Дослідження, проведені в плані з'ясування типології та семантики антропоморфних ідолів Середнього Подністров'я, пов'язаних у переважній більшості з черняхівськими пам'ятками, показали, що вказані старожитності першої половини I тисячоліття н. е. можуть бути з повною підставою розглянуті як прототипи відомого Збруцького Святовита. Крім спільності матеріалу та манери зображень дністровські

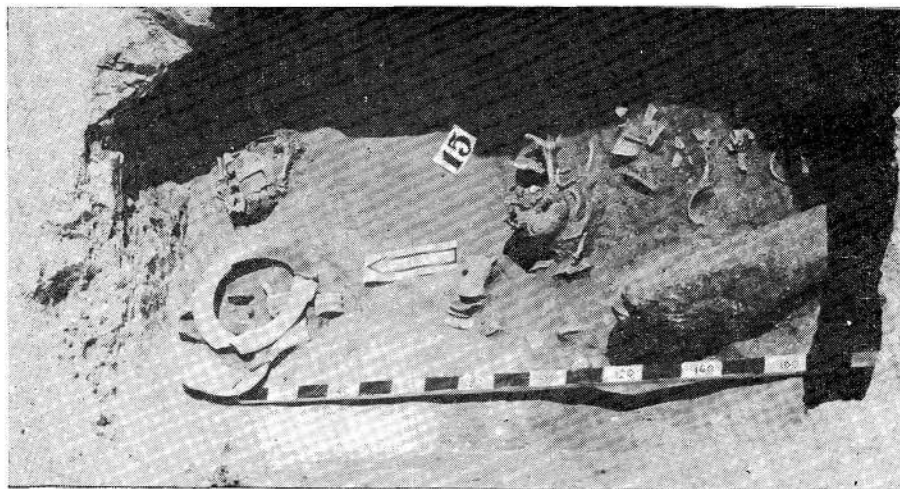

Рис. 42. с. Раковець. Поховання № 15 з кам'яним фаллічним ідолом.

антропоморфні ідоли мають атрибути, які багато в чому подібні і близькі збруцькій скульптурі. Отже, можна гадати, що розташовані та виявлені в одному районі Середнього Подністров'я кам'яні ідоли першої половини I тисячоліття н. е. і Збруцький Святovit генетично пов'язані між собою. Таким чином, релігійні вірування, властиві ранньослов'янським племенам першої половини I тисячоліття н. е., знайшли, очевидно, своє даліше продовження і оформлення у пам'ятках другої половини I тисячоліття н. е.

На черняхівських поселеннях Дністро-Дніпровського межиріччя виявлені і пам'ятки, що належать до залишків жертovníків і жертovníх місць, не пов'язаних з антропоморфними кам'яними ідолами. Це залишки стародавнього святилища на черняхівському поселенні в Лепесівці [279], жертвне місце на черняхівському селищі в Киселеві [267, стор. 189, рис. 3,1], глиняні «хлібці» з багатьох пунктів черняхівської культури [82].

Унікальна пам'ятка (жертovníк-святилище) відкрита М. О. Тихановою на Лепесівському поселенні Хмельницької області. В межах наземної споруди $15,5 \times 8$ м там виявлено чотири вогнища. Кілька менших вогнищ простежено й за межами будови. В безпосередній близькості до будови розчищені спеціальні майданчики, обмазані глиною. У вогнищах і неподалік від них знайдено глиняні «хлібці» (імітації печеного хліба). В середині будови, на підлозі, розчищені роздавлені і цілі: горщики, миски і велика піфосоподібна посудина. На майданчиках також знайдені уламки великих керамічних посудин [279, стор. 180—181].

Найбільше вогнище виявлено в середині будови. В основі цього центрального ($1,5 \times 1,66$ м) за значенням вогнища знайдені дві триручні ритуальні вази-чаші на високих конічних підставках. Вони мають під вінцем різний ажурний бордюру. У подвійних рукоятках з трьох сторін підвішені глиняні кільця [279, стор. 181]. Плоскі широкі вінця цих посудин розділені на 12 і 9 частин. У кожній з них по сирій глині перед обпалом нанесені символічні зображення. Вогнище з ритуальними вазами-чашами було центральним на святилищі. До нього приєднувалися інші. Святилище функціонувало тривалий час. Про це свідчить та обставина, що центральне вогнище мало сім черенів, які перекривали один одного [279, стор. 181]. Гадаємо, що за порядком тут наглядали спеціальні люди — волхви-жреці. Б. О. Рибаків вважає, що вази-чаші Лепесівського святилища були призначені для новорічних гадань. На одній із чаш зображено основні події року — сонячні фази і найбільш важливі господарські роботи. Друга могла використовуватися для ворожіння про погоду [210, стор. 67—71].

З Лепесівським святилищем та його вогнищами були пов'язані глиняні «хлібці» — своєрідні моделі печеного хліба. Святилище не могло обійтися без муляжів печеного хліба. На багатьох інших черняхівських поселеннях Дністро-Дніпровського межиріччя також виявлені ритуальні глиняні «хлібці». Селища Коростишів, Слободище, Пряжів, Маркуші, Радянське, Житинці та багато інших (Житомирська область) дали аналогічні знахідки. Такі знахідки відомі й на інших черняхів-

ських пам'яток. Зокрема, при розкопках Переяслав-Хмельницького черняхівського могильника у Середньому Подніпров'ї В. К. Гончаровим і Є. В. Махно в одному з поховань виявлений глиняний «хлібець». «Хлібці» виліплені з глини і невеликі за розмірами (8—12 см). У глині «хлібців» часто трапляються відбитки рослинних домішок і навіть окре-

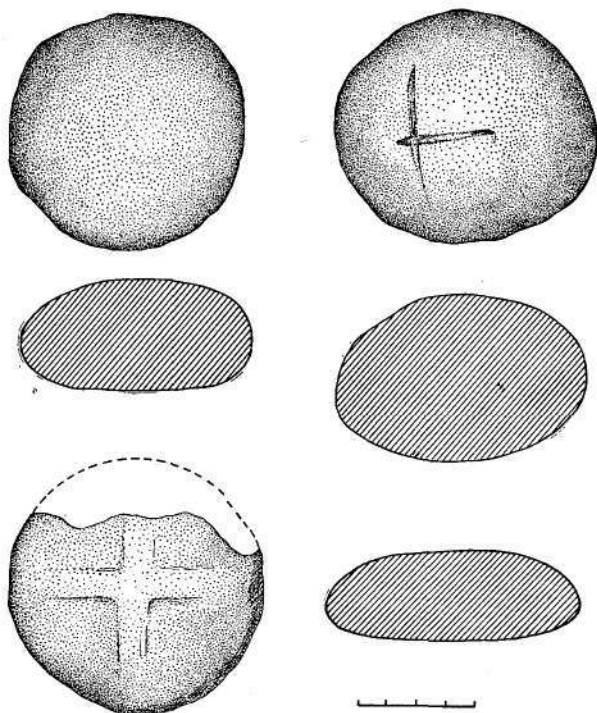

Рис. 43. Глиняні «хлібці» з черняхівських поселень Слободище, Коростишів, Голодьки на Волині.

мих зерен злакових. Етнографічні матеріали кінця XIX — початку XX ст. у Росії, на Україні та в Білорусії вказують на обрядове значення глиняних «хлібців» [244, 307].

На черняхівському поселенні в Киселеві Чернівецької області автору пощастило виявити ще одну цікаву ритуальну деталь. В основі однієї з печей житла № 3 у давнину був замуrowаний горщик. Поверх нього лежали уламки невеликої миски. Миска перекривала нижній горщик. В середині горщика виявлено уламок залізної коси. Очевидно, перед нами деталь культового характеру, пов'язана з уявленнями носіїв черняхівської культури про своє господарське благополуччя [267, стор. 189].

Наведені коротко матеріали черняхівської культури Дністро-Дніпровського межиріччя, які пов'язані з капищами-жертвниками і жертвними місцями на селищах, фіксують утилітарність багатьох язич-

ницьких вірувань та обрядів. Черняхівські племена втілювали у свої язичницькі вірування та обряди ідеї господарського благополуччя. Разом з тим, як уже зазначалося, простежуються й перші, порівняно значні, кроки щодо синтезу. Це прагнення пізнати навколишню природу, звернення до небесних світил, складання господарських календарів тощо¹. Позитивні знання перепліталися, таким чином, в уявленнях лісостепового черняхівського населення II—V ст. н. е. з релігійними віруваннями та обрядами. І це цілком закономірно, оскільки вони відбивали загальний рівень соціально-економічного та культурного розвитку племен епохи «великого переселення народів» в Європі.

Різні щодо деталей напрями язичницьких вірувань та обрядів у черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя все ж дають можливість з'ясувати питання і про верховне божество, яке стояло в центрі уваги черняхівців і з яким були пов'язані антропоморфні кам'яні ідоли Подністров'я та своєрідні символічні зображення на ритуальних зразках черняхівського керамічного посуду (Ромашки, Лепесівка, Малаешти, Раковець, Гнатки, Баглаї тощо). Б. О. Рибаків, порушуючи питання про верховне божество, зазначає, що бог грому і блискавки Перун, запроваджений у східнослов'янський пантеон лише у X ст. за часів князювання Володимира, не міг сприйматися давніми східними слов'янами з уявленням про верховне божество неба і всесвіту; навіть у широко відомому пантеоні Володимира крім Перуна був бог сонця Хорс, бог неба Сварог і, як вважають окремі дослідники, бог-отець Стрибог [210, стор. 88]. «Християнському богу Саваофу, — вказує дослідник, — протиставлявся не Перун, а його стадіальний попередник, давній землеробський бог Род, всеосяжне божество неба, блискавок, дощу, всієї природи, роду людського і навіть підземного світу» [210, стор. 88].

Таким чином, можливо, головним божеством ранньослов'янського лісостепового населення II—V ст. н. е. був Род — бог творець давніх землеробів. Ймовірно, що саме цьому всемогутньому божеству і була присвячена переважна більшість жертвників-капищ черняхівської культури. Антропоморфне уособлення Рода, як і інших божеств слов'янського пантеону — Хорса, Сварога тощо, відбиває відповідний рівень розвитку релігійних вірувань у лісостепового населення II—V ст. н. е. Антропоморфні язичницькі ідоли на капищах Середнього Подністров'я, як зазначалося, за матеріалом, технікою, манерою та семантикою зображень, безсумнівно, становлять єдине ціле [89, стор. 136—144]. Вони відрізняються від південних степових статуй України і, тим більше, від антропоморфних скульптур Сибіру, Алтаю, Киргизії, Кавказу тощо [89, 368]. Необхідно пам'ятати, що поява антропоморфних язичницьких статуй, як зазначає Г. Ленчик, пов'язана з відповідним рівнем розвитку релігійних вірувань та обрядів, які виникли на стику трьох континентів: Азії, Африки та Європи [368, стор. 52].

Релігійні вірування та обряди черняхівців розвивалися, очевидно, на фоні релігій та вірувань інших європейських народів: давніх греків,

¹ Див. розділ IV цієї книги.

римлян, фракійців, кельтів, германців та ін. [284]. Оскільки релігія давніх греків уособила в собі класичні зразки розвитку вірувань та обрядів з найдавніших часів і до прийняття християнства, то твір грецького поета VIII—VII ст. до н. е. Гесіода «Теогонія» є для нас надзвичайно цікавим. Адже в ньому викладені уявлення давніх греків про родословну еллінських богів і про створення світу. Виходячи з «Теогонії» Гесіода, можна мати на увазі так би мовити загальнолюдські шляхи і закони щодо створення релігійних вірувань та обрядів, характерних і для лісостепових черняхівських племен II—V ст. н. е. До прийняття християнства греки, римляни, фракійці, германці та інші народи створили цілі пантеони язичницьких за своєю природою божеств, але завжди на чолі пантеонів стоять центральні для кожного народу верховні божества. Така ж закономірність простежується й за писемними та археологічними матеріалами першої половини I тисячоліття н. е. у Дністро-Дніпровському межиріччі. Центральне божество давніх слов'ян II—V ст. н. е. Род у другій половині I тисячоліття н. е. своєрідно уособлюється у Святовиті — верховному божестві, яке сформувалося на межі східного і західнослов'янського світу і представлене в археологічних матеріалах відомим Збруцьким Святовитом.

Антропоморфні кам'яні язичницькі статуї і жертovníки-капища Середнього Подністров'я дають підстави вважати, що більшість їх була пов'язана з жертвуванням на конкретних селищах. Це божества представників общини, які проживали на тому чи іншому черняхівському поселенні. Але гадаємо, що поряд з капищами-жертovníками для кожного окремого поселення у племен Середнього Подністров'я були і своєрідні релігійні язичницькі центри, які, мабуть, мають значення для певної території. Один з таких центрів і представлений, очевидно, Збруцьким Святовитом та його оточенням. У Центральній Європі серед поселень слов'ян також діяли подібні центри. Це, наприклад, широко відома на території Польщі Гора Сленжа з багатьма язичницькими пам'ятками або храм Святовита в Арконі у прибалтійських слов'ян.

Формування давніх язичницьких релігійних центрів було характерним і для черняхівських племен всього Дністро-Дніпровського межиріччя в цілому. Справа лише в тому, що вказані явища у Середньому Подністров'ї простежуються більш рельєфно у зв'язку з наявністю тут ряду кам'яних антропоморфних статуй. Збруцький же Святовит є в цьому районі наче прямим спадкоємцем давньої традиції першої половини I тисячоліття н. е. Такі ж взагалі напрями щодо розвитку язичницької релігії діяли і на землях Середнього Подніпров'я. Необхідно лише врахувати, що, за даними «Повісті временних літ», у Києві часів Володимира Святославича антропоморфні божества були дерев'яними. «...И постави кумиры на холму вне двора теремного: Перуна древяна, а главу его сребрену, а ус злат», — читаємо в літописі [191, ч. I, стор. 56].

Це означає, що дерев'яними могли бути у Середньому Подніпров'ї і антропоморфні ідоли черняхівських племен II—V ст. н. е., які до нас, природно, не дійшли. Ось чому процес формування давнього релігій-

ного язичницького центру в Середньому Подніпров'ї не виступає в археологічних матеріалах так яскраво, як у Подністров'ї, де ідолів виготовляли з каменю.

Для характеристики релігійних вірувань та обрядів черняхівських племен значний матеріал дають результати досліджень могильників. Могильники черняхівської культури Дністро-Дніпровського межиріччя допомагають уявити елементи давньої поховальної обрядності як у місцевих ранньослов'янських племен, так і якоюсь мірою — у прийшло-го населення. Як тепер добре відомо, для черняхівських могильників характерною є наявність біритуалізму — співіснування двох поховальних обрядів (трупопокладень і трупоспалень).

Природа черняхівського поховального обряду та ритуалу має свої генетичні корені, насамперед, у пам'ятках попередньої епохи. Ми маємо на увазі старожитності зарубинецької, шеворської та гето-фракійської культур, які і хронологічно і територіально наче підстилають культурні нашарування черняхівських племен. Крім цього, певну роль у становленні поховального обряду черняхівців відіграли сармати та їх культура.

У некрополях зарубинецької, шеворської та гето-фракійської культур так само, як у черняхівців, могили не мають ніяких зовнішніх ознак. Ця перша зовнішня риса, що об'єднує старожитності рубежу н. е. і першої половини I тисячоліття н. е. Цікаво, що у некрополях зарубинецької, шеворської, гето-фракійської та черняхівської культур поховання, як правило, дуже рідко перекривають одне одне. У більшості ж своїй ці поховання (і трупопокладення і трупоспалення) розташовані на могильниках у такий спосіб, що можна припускати наявність у давнину зовнішніх ознак поховань. Ці зовнішні ознаки, очевидно, існували, хоч і були незначними. Йдеться, таким чином, про те, що одноплемінники — носії зарубинецької, шеворської, гето-фракійської та черняхівської культур — знали про певний порядок поховання на своїх кладовищах. Цього, однак, не повинні були знати їх більш-менш віддалені сусіди і вороги, які, нападаючи на територію лісостепових племен, могли пошкодити некрополі місцевого населення [93, стор. 58]. В умовах «великого переселення народів», коли прийшли в рух значні контингенти різноетнічних племен, така система на могильниках лісостепових Дністро-Дніпровських племен на рубежі і в першій половині I тисячоліття н. е. мала під собою цілком реальний ґрунт.

На землях Дністро-Дніпровського межиріччя черняхівському поховальному обряду передували: а) поховання-трупоспалення на зарубинецьких могильниках; б) поховання-трупоспалення на шеворських могильниках (Волинь та Верхнє Подністров'я); в) поховання-трупоспалення на могильниках гето-фракійської культури (Молдавія та стик з Середнім Подністров'ям); г) окремі трупопокладення зарубинецької культури та сарматські трупопокладення. Саме на цій досить строкатій основі і склався біритуалізм у черняхівському поховальному обряді.

Самий обряд трупоспалення в похованнях черняхівських племен, без сумніву, успадкований від попередників — носіїв зарубинецької,

пшеворської та гето-фракійської культур. Різні типи трупоспалень (в урнах і без урн, ямні з речами та без речового інвентаря) властиві як для старожитностей рубежу н. е., так і для пам'яток черняхівської культури II—V ст. н. е. Крім того, слід мати на увазі, що пережитки трупоспалень простежені і в деталях звичайних черняхівських трупопокладень. Вони виявляються у вигляді вугликів та попелу, якими посипали померлих при обряді трупопокладення (могильники Раковець,

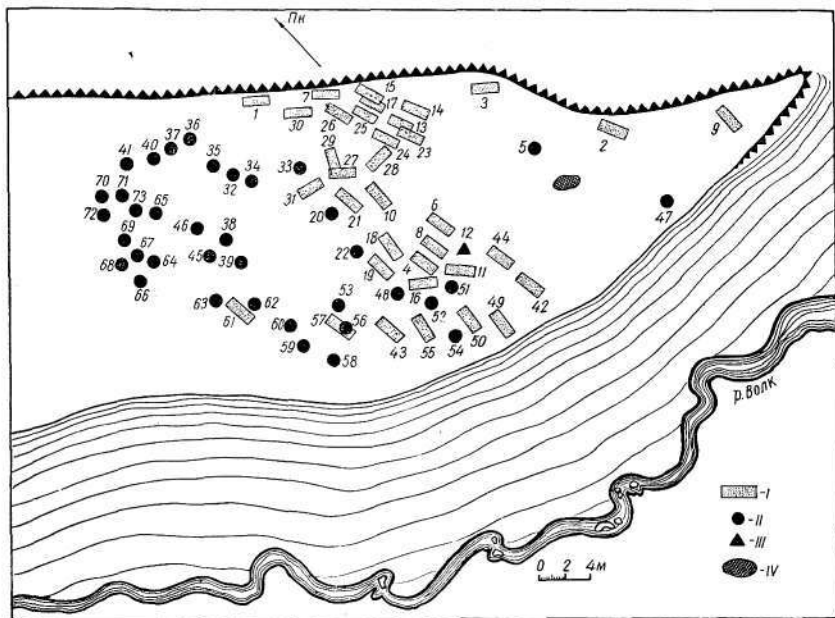

Рис. 44. Зведений схематичний план Ружичанського могильника:
I — трупопокладення; II — трупоспалення; III — кенотаф; IV — жертвоне поховання тварини.

Рідкодуби, Ружичанка, Устя, Баглаї, Косаново та в інших пунктах Дністро-Дніпровського межиріччя).

Певний вплив на становлення поховального обряду у черняхівських племен мали носії сарматської культури, які, на думку Г. Б. Федорова, принесли новий складовий компонент — трупопокладення [306, стор. 241—242]. Матеріали Дністро-Дніпровського межиріччя підтверджують спостереження, зроблені на Нижньому Дністрі. Яскравим прикладом цього можуть бути дані, здобуті під час дослідження Киселівського могильника I—II ст. н. е. [91, стор. 126—132]. Вказуючи на роль сарматів у формуванні черняхівського обряду трупопокладень, слід мати на увазі, що в деяких зарубинецьких могильниках були окремі трупопокладення [215, стор. 68—69], що може служити натяком на появу цього обряду ще й у племен зарубинецької культури. Але, без сумніву, в своїй основній масі обряд трупопокладення входить у

черняхівську культуру при її становленні, очевидно, саме у зв'язку із дарматами.

Отже, вже у II—III ст. н. е. на ранніх черняхівських могильниках ми простежуємо біритуалізм у поховальному обряді, який продовжує доминувати протягом всього часу функціонування черняхівської культури Дністро-Дніпровського межиріччя.

Важливою рисою поховальної обрядності є орієнтація поховань щодо сторін світу. Трупопокладення на черняхівських могильниках, як

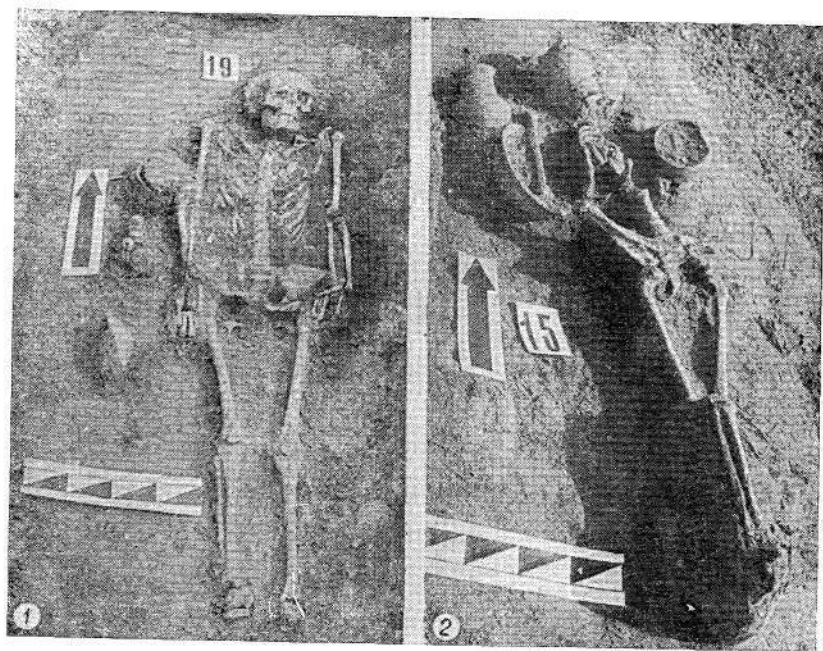

Рис. 45. Ружичанський могильник. Окремі поховання (1, 2).

правило, неоднорідні за своєю орієнтацією. Навіть якщо мати на увазі погрішності давніх у визначенні сторін світу з врахуванням пори року та доби (у момент здійснення поховання), то все ж цілком очевидна складна система в орієнтації черняхівських трупопокладень. Цікаво, що на одних і тих же могильниках простежуються різні орієнтації трупопокладень (Черняхів, Маслово, Косаново, Раковець, Ружичанка, Рідкодуби тощо). Разом з тим спостереження, проведені при дослідженні трупопокладень, привели археологів (Е. О. Симонович, В. П. Петров) до визначення більш-менш стійких традицій в орієнтації поховань. Звернута увага на стійкість північної та західної орієнтації (з деякими відхиленнями від норми). Як показали дослідження, поховання з північною орієнтацією більш ранні щодо хронології, ніж поховання із західною орієнтацією [255, стор. 59].

Беручи до уваги що вже доведену законмірність, ми спробували порівняти орієнтації трупопокладень, а також співвідношення трупопокладень та трупоспалень на найбільш досліджених черняхівських могильниках Дністро-Дніпровського межиріччя. Ці порівняння приводять до висновку, що процес становлення поховальної обрядності, як і культури в цілому, відбувався на всій території Дністро-Дніпровського межиріччя. Отже, описані явища є типовими саме для основної території черняхівських племен.

Крім звичайних трупопокладень та трупоспалень на черняхівських могильниках Дністро-Дніпровського межиріччя виявлені і так звані перекопані, зрушені поховання. Кістки цих потривожених поховань, як правило, лежать без анатомічного порядку. Одні дослідники трактували вказані поховання як пограбовані в давнину могили [41, стор. 90], інші — схильні пов'язувати їх з певним магічним ритуалом [255, стор. 49—61]. На користь останнього свідчить унікальне поховання, досліджене нами на Раковецькому могильнику [90, стор. 156—157]. Виявлений у цьому похованні кам'яний фаллічний ідол, як нам здається, переконливо доводить наявність магічної обрядності, пов'язаної з такого роду похованнями [93, стор. 59—61]. Більше того, вказане поховання Раковецького могильника дає підстави припускати не тільки певний ритуальний магічний обряд, а й можливість віднесення частини потривожених поховань до поховань чаклунів, жреців та ін. [88, стор. 38—40].

Аналіз матеріалів черняхівських могильників дає можливість виділити й кенотафи. На Ружичанському могильнику, наприклад, розчищене таке імітоване поховання [92, стор. 228—230]. Тут не було ні залишків кістяка, ні решток кремації тіла померлого. В яму символічного поховання поставлено посуд з жертвовною їжею. Цілком вірогідно, що вказане поховання-кентаф споруджено на честь якогось знатного родича, який загинув або помер на чужині.

Окремі спеціально закопані в давнину посудини виявлені і на деяких інших некрополях черняхівської культури — Будешти [201, стор. 84—85], Волоське [60, стор. 178] тощо. Нагадаємо, що і на Корчуватському могильнику зарубинецької культури було виявлено кілька кенотафів [215, стор. 63, рис. 1]. Мабуть, традиція влаштування кенотафів на могильниках черняхівських племен мала місцеві корені. Кенотафи повинні були імітувати поховальний обряд на честь сородичів, що померли далеко за межами свого поселення.

Слід зазначити наявність на деяких черняхівських могильниках поховань, речовий інвентар яких, безсумнівно, свідчить про рід заняття (діяльність) померлого або померлої. Так, на могильнику в Косаново Вінницької області виявлено поховання з набором кам'яних лоцил-інструментів давнього гончара [128, стор. 92]. У Малаештському могильнику також існує поховання гончара разом з гончарними шлаками [307, стор. 287]. На Ружичанському могильнику Хмельницької області відкрито жіноче поховання у супроводі шести глиняних біконічних пряслиць. На могильнику в Коблево виявлено так зване поховання хірурга, де поряд з уламками кераміки лежав бронзовий ланцетовидний ніж з чотиригранною скрученою рукояткою та кільцем на кінці.

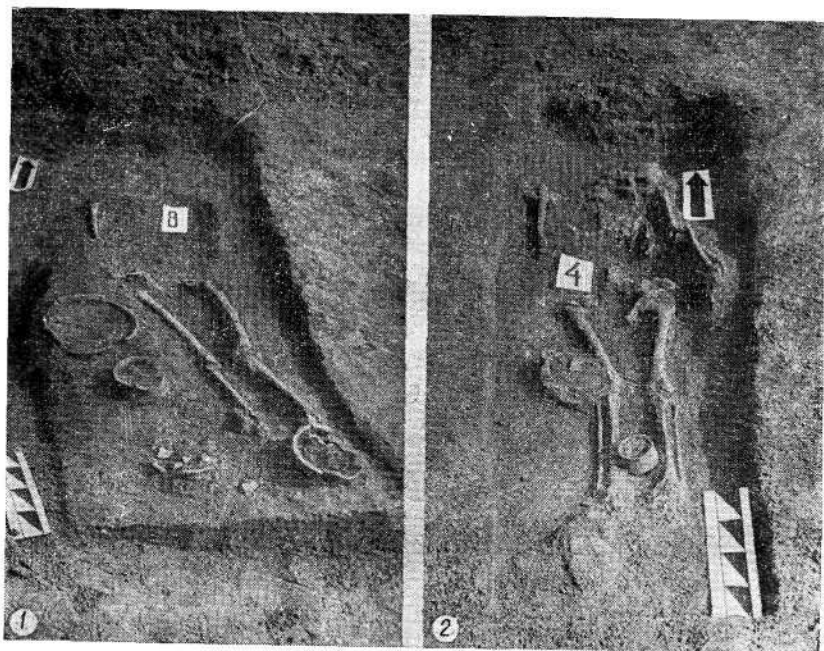

Рис. 46 Черняхівський могильник поблизу с. Ружичанка.
Окремі поховання (1, 2).

І нарешті, жіночі поховання з голками та гольниками на багатьох черняхівських некрополях Дністро-Дніпровського межиріччя (Будешти, Косаново, Ружичанка, Маслово тощо).

Окремо слід зазначити наявність на багатьох черняхівських могильниках залишок тризн. Над похованнями, у верхніх шарах, як правило, простежуються скупчення битого посуду, кістки тварин та птахів, прогарки попелу, вуглики від давніх кострищ. Такі залишки тризн чітко зафіксовані на могильниках у Малаештах, Будештах, Раковці, Ружичанці, Косановому, вівчарні радгоспу Придніпровського та в багатьох інших пунктах. Тризни влаштовувалися, очевидно, в момент здійснення поховального ритуалу, становлячи його складову частину, а, можливо, і повторно через певний відрізок часу, коли поминали покійників.

В останні роки стали відомі гето-гепідські могильники Брест-Тришин у Південно-Західній Білорусії [144] і Дитиничі в Західній Україні [236]. Окремі дослідники схильні розглядати становлення черняхівської культури саме на цьому ґрунті (Ю. В. Кухаренко). Але це, на нашу думку, зовсім не відповідає реальним історичним подіям першої половини I тисячоліття н. е. Справа в тому, що пам'ятки типу Дитиничі — Брест-Тришин за своєю хронологією відбивають період, коли черняхівська культура та поховальна обрядність в ній вже сформувалися. Отже, носії пам'яток типу Дитиничі — Брест-Тришин не могли

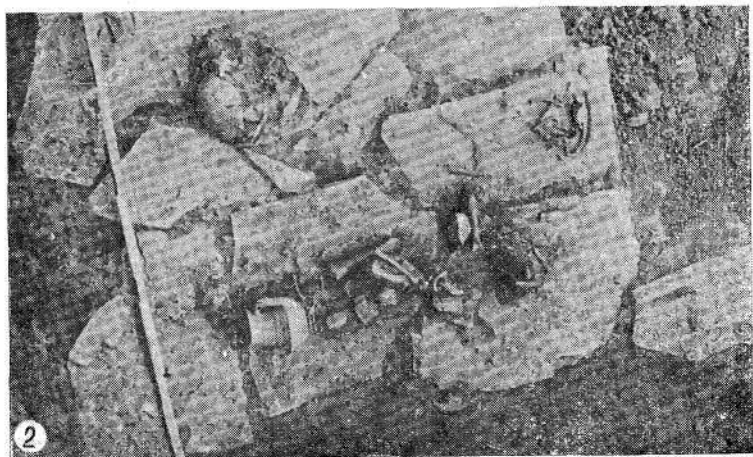
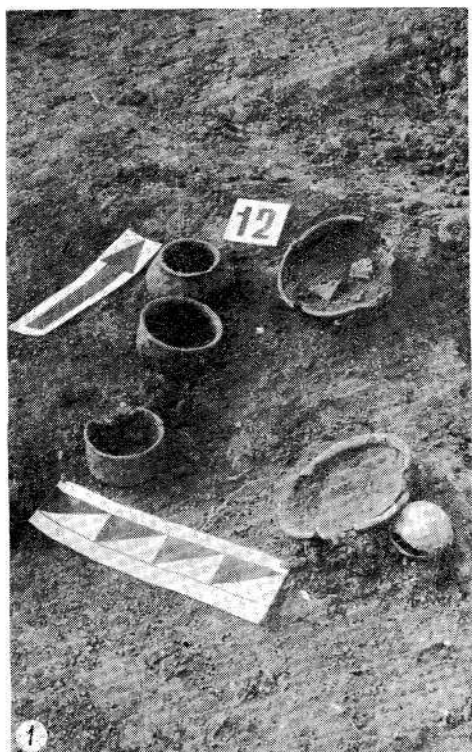

Рис. 47. Поховання черняхівської культури:
 1 — Ружичанський могильник (кенотаф); 2 — могильник у с. Устя (потри-
 вожене дитяче поховання на кам'яній вимостці).

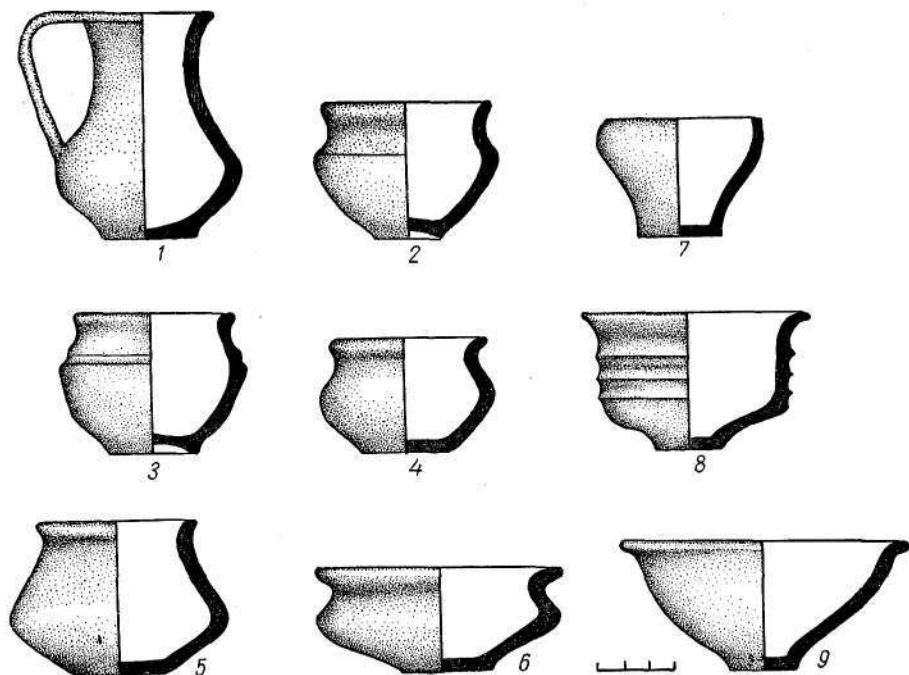

Рис. 48. Зразки гончарного посуду (1—9) з Ружичанського могильника.

відчутно вплинути на характер формування поховального обряду, як і всієї черняхівської культури. Поховальний обряд у черняхівських племен, як зазначалося, сформувався на основі зарубинецької, пшеворської та гето-фракійської культур при певному впливі з боку сарматів.

Що ж до зв'язку черняхівських пам'яток Дністро-Дніпровського межиріччя з пам'ятками типу Дитиничі — Брест-Тришин, то він указує лише на інфільтрацію в черняхівське середовище в III ст. н. е. нового північно-західного населення. Але, незважаючи на цю інфільтрацію гето-гепідів, процес дальшого розвитку в черняхівській культурі відбувався, головним чином, на місцевій основі.

Як видно з наведених матеріалів, у черняхівському поховальному обряді відбилися досить складні та своєрідні ритуальні моменти. Всю цю складність можна з'ясувати не тільки при врахуванні окремих етнографічних особливостей споріднених племен, які входили до черняхівського масиву, а й внаслідок різноплемінного складу населення Південно-Східної Європи у першій половині I тисячоліття н. е. У складній ситуації епохи «великого переселення народів» слов'янське населення на території Дністро-Дніпровського межиріччя, очевидно, домінувало.

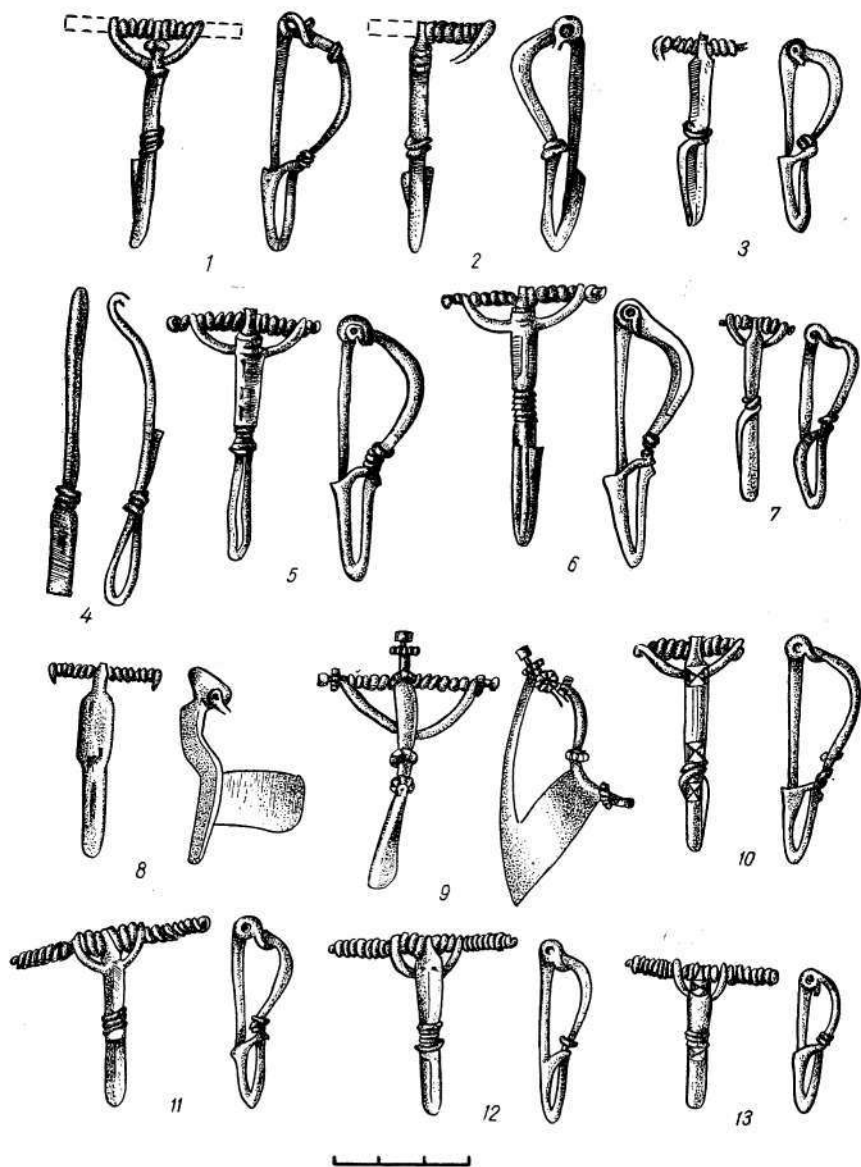

Рис. 49. Ружичанський могильник:
1-13 — бронзові фібули з різних поховань.

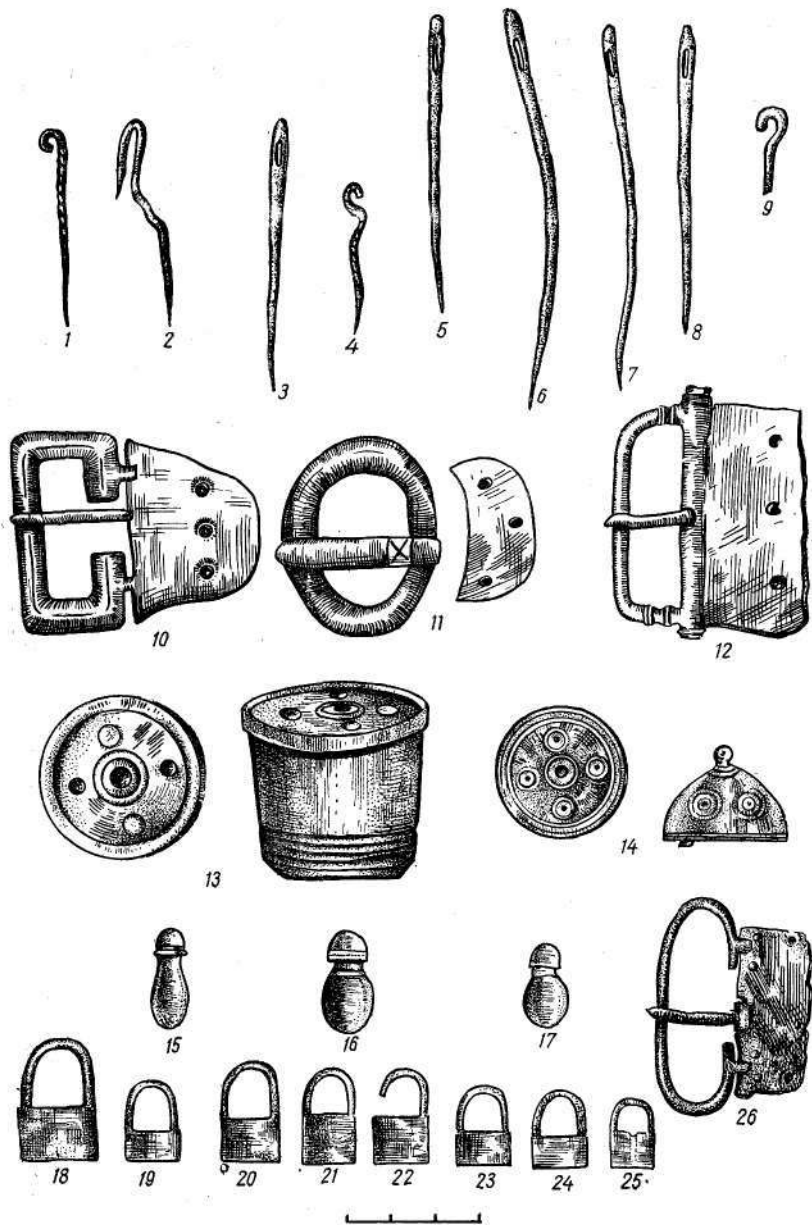

Рис. 50. Ружичанський могильник. Речі з різних поховань:

1—9 — бронзові голки і приколки; 10—12, 26 — бронзові пряжки; 13 — бронзова коробочка; 14 — бронзовий колокольчик; 15—17 — буси з сердолику; 18—25 — бронзові підвіски.

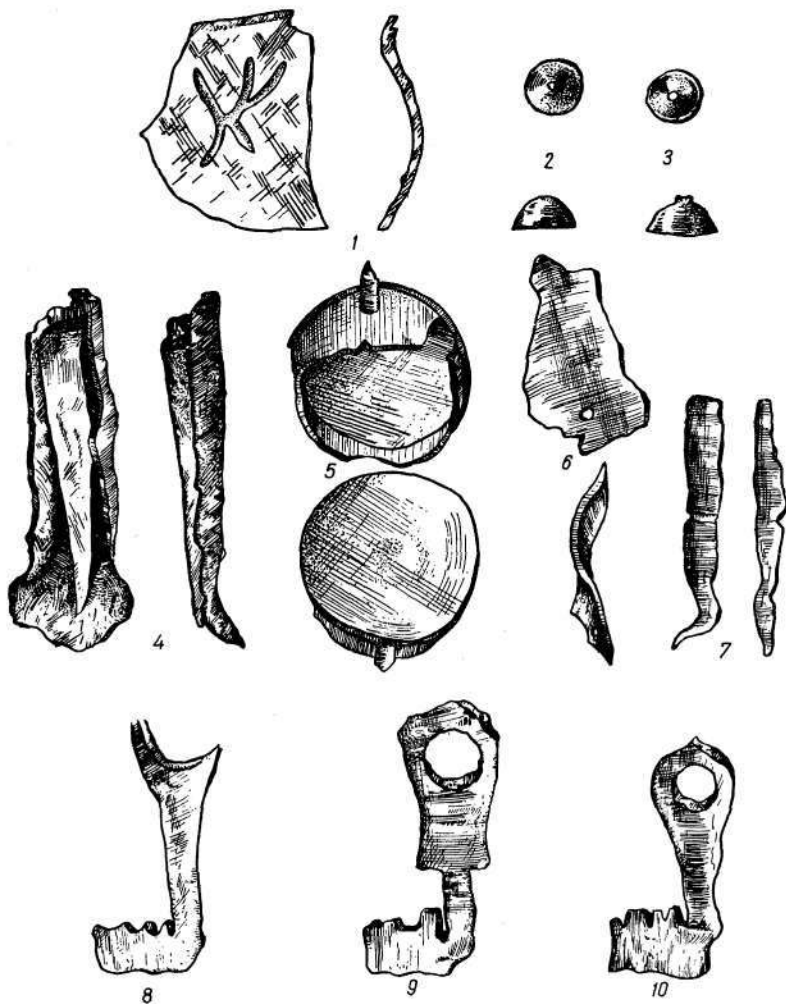

Рис. 51. Ружичанський могильник. Речі з різних поховань:
 1 — уламок скляного кубка; 2, 3 — бронзові підвіски; 4—7 — уламки залізного трубчастого замка; 8—10 — залізні ключі.

Поховальний обряд ранньослов'янських лісостепових племен II—V ст. н. е. відбив, таким чином, складну етнокультурну ситуацію, яка мала місце на землях Південно-Східної Європи.

Певне місце у системі релігійних вірувань та обрядів черняхівських племен, поряд з поховальним ритуалом, посідають і деякі язичницькі символи в орнаменті черняхівської культури. Система черняхівського орнаменту дозволяє, на наш погляд, виділити його основні символічні моменти. Адже, як з'ясовано, давні художні візерунки крім чисто

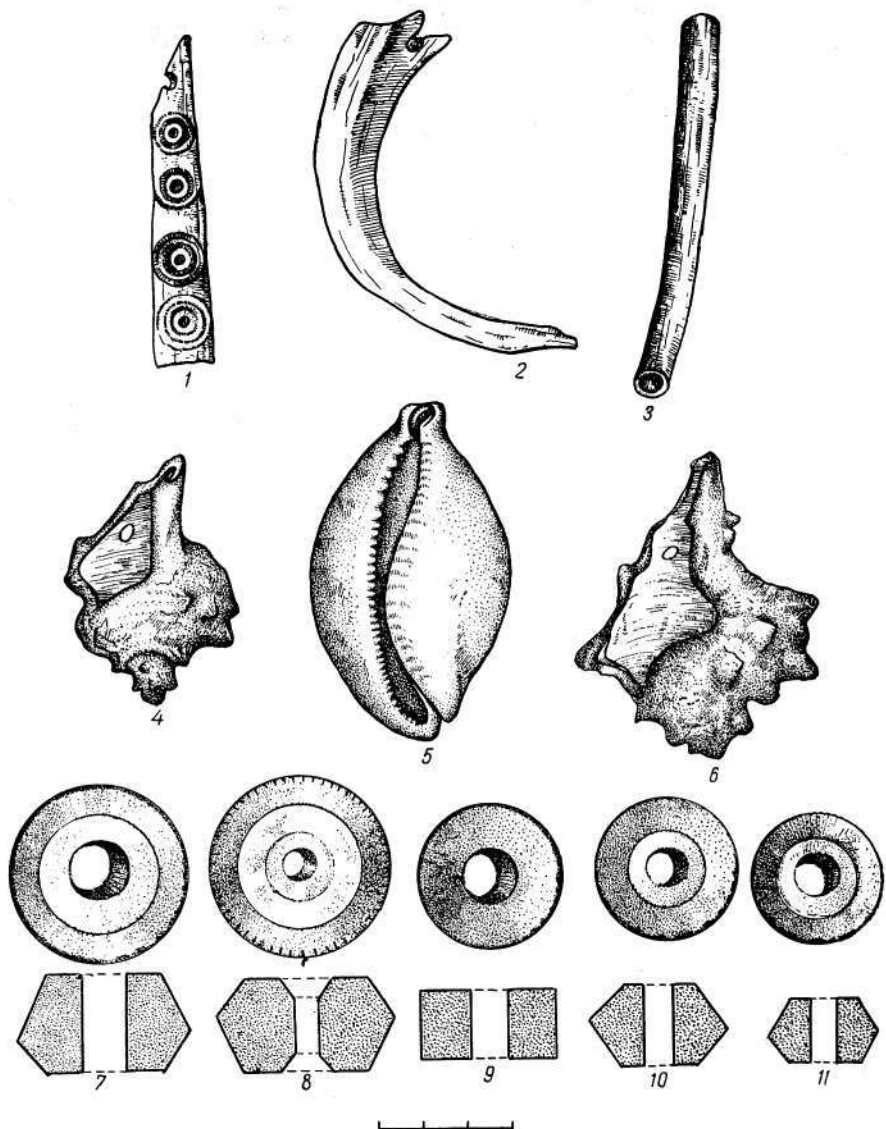

Рис. 52. Ружичанський могильник. Речі з різних поховань:

1-2 — кістяні амулети; 3 — кістяний ігольник; 4-6 — раковини-амулети; 7-11 — глиняні пряслиця.

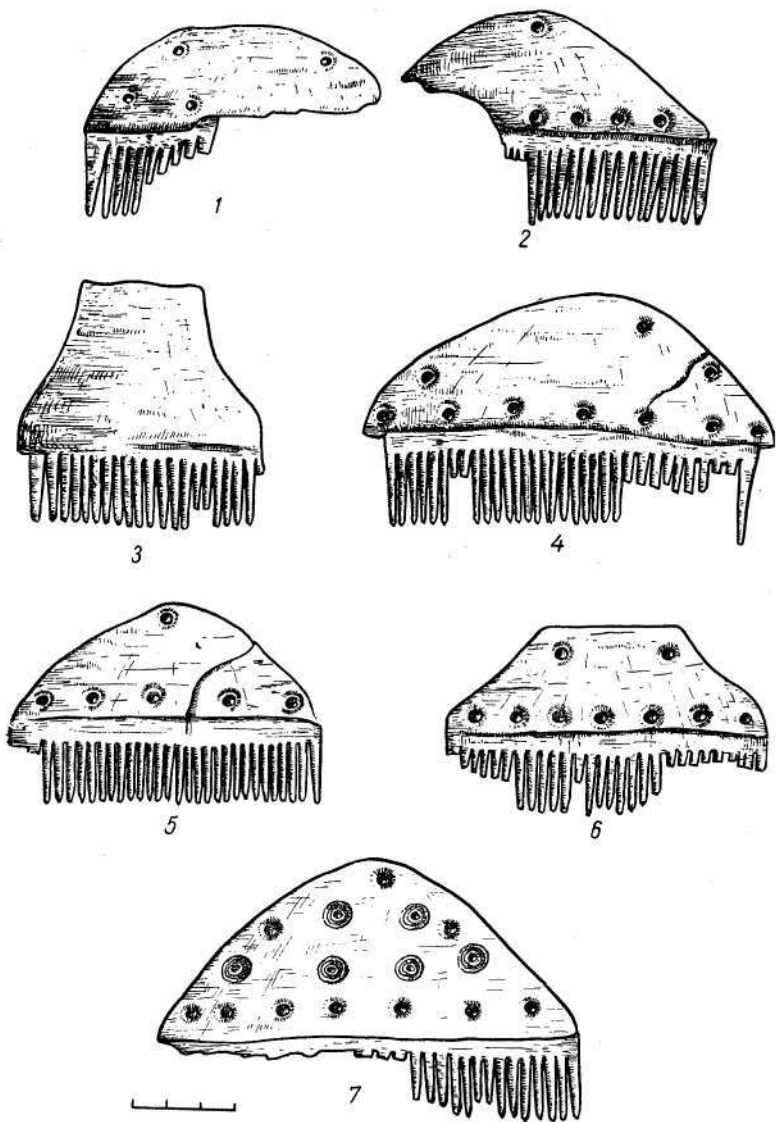

Рис. 53. Ружичанський могильник:
1—7 — кістяні гребені з різних поховань.

орнаментальних мотивів завжди мають і певне символічне магичне навантаження [257, стор. 340—345]. Навіть тоді, коли вказані символічні деталі уже переформилися, стилізувалися, то все ж можна уловити їх давній зміст і форму. Але в орнаментах черняхівської культури крім стилізованих і відповідно уніфікованих рис є й такі, в яких зовсім неважко побачити давні язичницькі символи. Ці символи у вказаних орнаментах

черняхівської культури виступають досить ясно і чітко.

Хрест — давній магичний символ. Він існував ще в кам'яному і бронзовому віках у багатьох народів. Цей символ, як відомо, був своєрідною імітацією знаряддя для здобування вогню. Земний вогонь в уявленні давніх поєднувався з вогнем небесним — сонцем. Ось чому зображення хреста символізувало відповідне поєднання ідеї про вогонь на землі і на небі. Це первісна емблема вічного вогню — сонця.

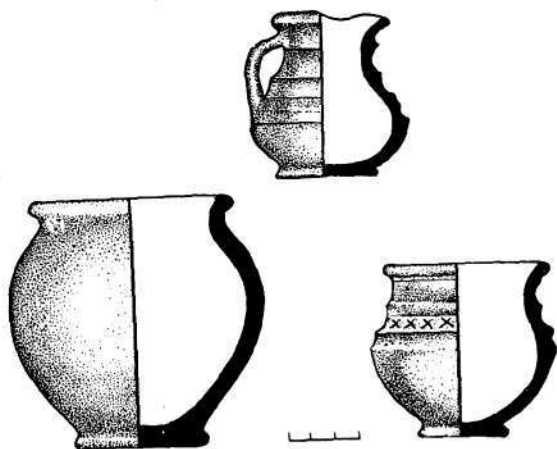
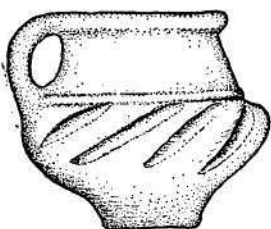
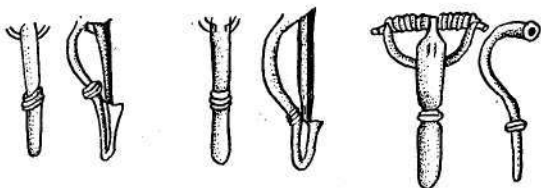
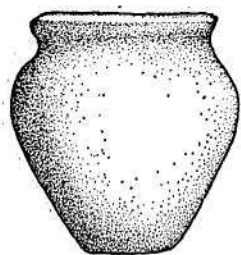

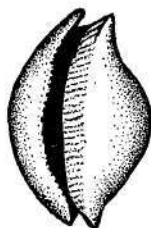
Рис. 54. Зразки посуду з черняхівського могильника у с. Устя (Середнє Подністрів'я).

Хрестовидні зображення широко побутували в орнаменті черняхівського посуду. Хрестовидні знаки, які утворюють у зображеннях сітку, сітчасту лінію, відомі на плечиках багатьох черняхівських мисок, глечиків та триручних ваз. Лінії ці наносилися різною технікою, переважно ж з допомогою лощення. Символічне значення орнаментальної сітки на черняхівському посуді якраз і полягає, на нашу думку, в тому, що це система хрестовидних зображень. Правда, Е. О. Симонович вважає сітчасту орнаментацию на черняхівському посуді похідною від зигзагоподібної чи хвилястої лінії [257, стор. 343]. Але нам здається, що хвилястий орнамент у черняхівських матеріалах чітко відрізняється від хрестовидних зображень. У цьому зв'язку цікавим є, наприклад, чергування в орнаменті зигзагоподібної лінії та хреста на зразку посуду з Луки-Врублівецької Хмельницької області. Зигзагоподібні, хвилясті лінії — це символ води, зображення ж хреста — означало вогонь.

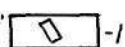
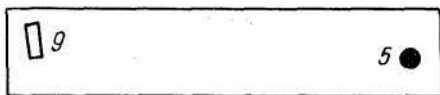
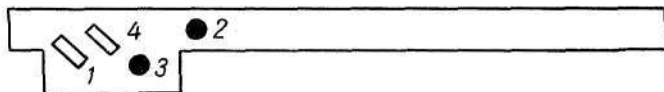
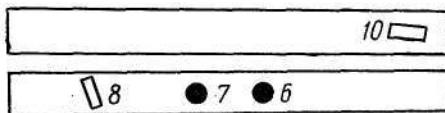
Цікаво, що серед черняхівського посуду є не лише стилізовані хрестовидні зображення, які утворюють відповідну систему орнаменту, а й такі зразки, на яких зображення хреста подано спеціально, з підкресленням. Це, наприклад, зразки посуду з Могильного, Коровинців, Київщини та ІнDEPENDенти в Румунії [373]. Досить своєрідно нанесено систему хрестовидних зображень на триручній вазі з Черняхова. Вка-

0 1 2 3 4 5 CM

0 1 2 3 CM

0 1 2 3 м

Рис. 55. Речі з розкопок могильника у с. Рідкодуби та план розкопів. I—Трупопкладення (поховання № 1, 4, 8, 9, 10); II—Трупоспалення (поховання № 2, 3, 5-7).

зані знаки на посуді мали чисто магiчне значення. Це пряме втілення язичницької iдеї про єдність небесного i земного вогню. Хрестоподiбнi зображення виявленi не тiльки в орнаментi посуду, а й на фiбулах, пряжках. Є хрестоподiбнi знаки i на спеціальних ритуальних предметах черняхiвцiв — глиняних «хлiбцях». Глинянi «хлiбцi», як зазначалося, використовувалися, очевидно, у ритуальних цiлях як iмiтацiя натурального печеного хлiба [82].

Традицiя нанесення хрестоподiбних зображень на керамiчнi вироби простежується i за матеріалами наступної пори VI—VII ст. н. е. Так, на глиняних сковорiдках ранньослов'янських пам'яток подекуди вiдомi хрестоподiбнi знаки [151, стор. 239, рис. 103, 8]. Отже, ми маємо добре зафіксовану в археологiчних матеріалах стiйку традицiю нанесення спеціальних магiчних хрестоподiбних знаків на посуді та iнших речах. Бiльше того, цей ритуальний мотив iснує i в часи стародавньої Русi IX—XIII ст. Він має своєрiдне завершення в етнографiчних матеріалах російського, українського, бiлоруського народiв XIX — початку XX ст.

Коло — цей символiчний орнаментальний мотив широко побутував у черняхiвській культурі. Він представлений у виглядi циркульного орнаменту в рiзноманiтних формах керамiчного посуду, а також у виробах з кiстки, на ювелiрних предметах з бронзи тощо. Маючи певне поширення в орнаментицi рiзноманiтного керамiчного посуду, як зазначає Е. О. Симонович, цей мотив був особливо поширений при орнаментицi керамiчних кубкiв. Цікаво, що окремі солярнi знаки у виглядi стилізованих орнаментальних лiній пов'язуються, як правило, iз звичайним побутовим посудом, а специфічнi у збiльшеному виглядi солярнi знаки майже завжди наносилися на поверхню кубкiв. Останнi, як показують обставини їх знаходження у поховальних комплексах, призначалися для вiдповiдного ритуального обряду [184, стор. 96—99; 101, стор. 131—137]. Особливо яскраво ця ритуальна традицiя простежена нами разом з М. І. Островським при дослiдженнi Раковецького могильника [90, стор. 148]. Керамiчнi кубки виявленi тут поставленими вверх дном у триручних вазах, перекритих у свою чергу iншими мисками. Подiбнi ритуальнi деталі простеженi i при розкопках iнших черняхiвських могильникiв. Сам факт наявностi кубкiв у триручних вазах знаменний. Адже триручнi вази-чаші — це речі безпосереднього ритуального призначення. Б. О. Рибakov зазначає, що вказанi посудини не могли використовуватися в господарстві, а служили виключно для проведення магiчних ритуалiв [210, стор. 67].

Отже, поряд iз стилізованим орнаментом з цiлою серією солярних знаків серед черняхiвського посуду виявлено i окремі посудини (головним чином кубки й вази), якi мали безпосереднє ритуальне призначення. Саме тому їх поверхню вкривають вiдповiднi системи солярних знаків.

Яскравим прикладом таких керамiчних виробiв може бути кубок iз поховання № 4 Раковецького могильника з округлим тулубом i ледве виділений денцем. Поверхня посудини має чудове чорне лошiння. I в нижній i у верхній смузi орнаменту кубка зображено по чотири вираз-

них солярних знаки. Тут безсумнівна ідея про зв'язок символічних солярних знаків на кубку з образом сонця, яке посилає тепло і світло на землю і сприяє рясному врожаю.

Солярні знаки широко представлені не тільки в орнаменті черняхівського посуду, а й у виробах з кістки та металу. Численні кістяні гребені, наприклад, виявлені в багатьох черняхівських могильниках, також часто вкриті цілою серією солярних символів. Якщо на більшості кістяних гребенів солярна орнаментация подана в уніфікованому, стилізованому вигляді, то деякі з них все ж дозволяють вбачити цілком виражений конкретний магічний смисл. Маємо на увазі нанесені на деякі з гребенів по 12 солярних знаків, що може означати кількість сонячних місяців у році. Сюди ж належать і так звані зразки черняхівських кістяних гребенів, в орнаменті яких яскраво виступають центральні (збільшені, виділені) солярні знаки, що містяться в оточенні менших за масштабами, але подібних небесних символів.

Відповідну солярну символіку простежуємо і на пірамідальних кістяних підвісках, які, безперечно, мали чисто магічні функції [255, стор. 58—59]. Цікаво, що кількість солярних знаків на деяких з вказаних підвісок становить 12. Отже, тут простежується та ж сама ідея 12-ти сонячних місяців у році. Пірамідальні підвіски з солярними знаками мають, як правило, отвори у верхній частині, в які вмонтовані залізні або бронзові кільця — петлі для носіння. Крім того, ситуація знаходження цих предметів у черняхівських похованнях разом з раковинами безпосередньо вказує на їхнє ритуальне призначення. Можна, таким чином, вважати, що пірамідальні підвіски з солярними знаками людина носила при собі і надавала їм значення сонячного божества, покровителя землероба.

Солярне смислове походження мають і окремі черняхівські ювелірні прикраси. Це, насамперед, срібна солярна підвіска з Черняхівського могильника [184, стор. 112, рис. 14, 9], колоколоподібна підвіска з серією солярних знаків з Ружичанського некрополя тощо. До цієї ж категорії символічних прикрас належать і скроневі підвіски з бронзи, на які нанизані по дві чи по три круглих бусини, очевидно, солярного магічного походження [307, стор. 288, рис. 14, 1—4]. Солярна символіка в орнаменті знаходить своє даліше продовження і серед матеріалів стародавньої Русі, а також має паралелі в етнографії XIX—XX ст.

Рослинні символи містяться в орнаменті у пряму зв'язку з солярними знаками. Рослинні зображення, так само як і солярні, виступають або в уніфікованому, стилізованому вигляді або з навмисним підкресленням у ритуальних цілях. У цьому останньому простежується прямий зв'язок в зображеннях солярних і рослинних символів. На уламку посуду з Ракобут, наприклад, простежується чергування солярного знаку з рослинним. Така ж ідея відбита на уламку черняхівського посуду з вівчарні радгоспу Придніпровського. Чергування в орнаменті солярних і рослинних символів відбито і на уламках черняхівського посуду з с. Браги.

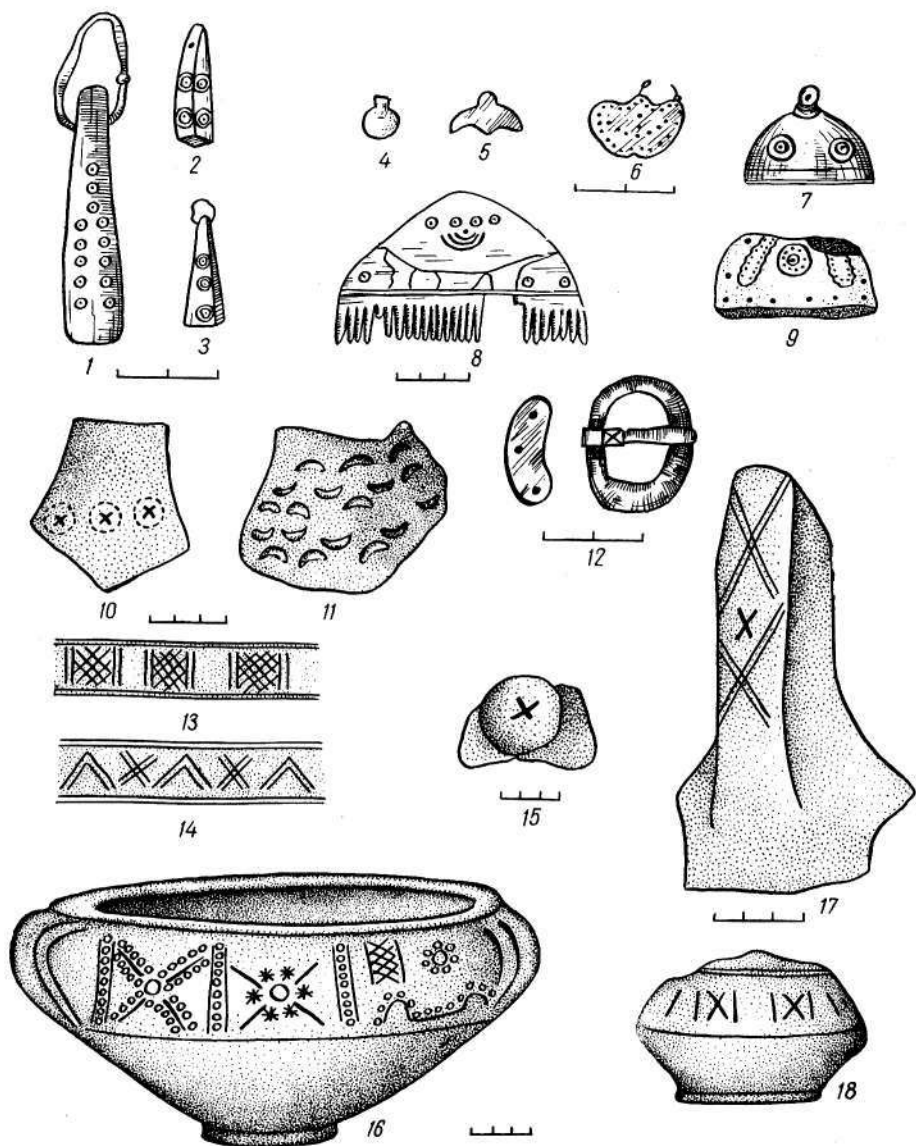

Рис. 56. Деякі язичницькі символи в орнаменті:

1 — Новоолександрівка; 2 — вівчарня радгоспу Придніпровського; 3, 4, 5 — Черняхів; 6 — Рипнів; 7, 12 — Ружичанка; 8 — Горка — Полонка; 9 — Маслово; 10, 11 — Незвиско; 13, 14 — Лука-Врублівецька; 15 — Київщина; 16 — Черняхів; 17 — Корвинці; 18 — Індепенданта (Румунія).

Рослинні сюжети вкривають і поверхню окремих ритуальних керамічних кубків та інших зразків черняхівського посуду. Зв'язок ідеї залежності родючості ґрунту від сонця простежуємо на уламку черняхівської посудини з Черепина, у Середньому Подніпров'ї. На цьому уламку зображено коня, який, очевидно, йде в упряжжі і тягне плуг [68, стор. 183—184]. У верхній частині вказаного керамічного фрагмента, над зображенням коня, простежується система хвилястих ліній — символ води. В нижньому ярусі, під зображенням коня, є солярний знак.

Черепинська знахідка втілює, таким чином, у своєму малюнку ідею про родючість ґрунту — життєво необхідну основу осілого землеробського господарства. Чергування рослинних і солярних знаків відбито і в орнаменті глека з могильника у Гнатках. Тут знову виступає ідея взаємозв'язку сонця і рослинності.

Поряд з солярними і рослинними знаками в орнаменті черняхівської культури мають місце і символи інших небесних світил. Зокрема, у кераміці простежуємо окремі орнаментальні мотиви, пов'язані із зображенням місяця, зірок тощо. Тут знову виступають стилізовані зображення у масовому матеріалі і підкреслено магичні — на окремих специфічно ритуальних речах. На фрагментах черняхівського посуду з різних районів поширення цієї культури ми маємо орнаментальні мотиви у вигляді зображень зоряних знаків та місячних символів.

Є серед матеріалів і спеціальні ритуальні речі. До них, зокрема, належить кубок з символічними магичними орнаментами із поховання № 15 Раковецького могильника. Умови його знаходження подібні до «солярного» кубка із поховання № 4 цього ж могильника. Кубок містився в триручній сакральній вазі-чаші і був перекритий ще однією мискою. Зовнішня поверхня кубка, на відміну від «солярного», тьмяна, неблiskуча. Орнамент на кубку має 13 зоряних знаків. Ідея відповідності 13-ти місячних місяців 12 сонячним і знайшла, мабуть, своє втілення в магичному орнаменті «нічного» кубка з Раковця¹.

Місячні символи відбиті не тільки у керамічних орнаментальних мотивах, а й у ювелірних виробач черняхівських племен. Це, наприклад, срібна підвіска-лунниця з Черняхівського могильника і бронзова підвіска-лунниця з поселення в Рипневі. Місячна символіка відбита, отже, і в деяких черняхівських прикрасах. Вона має своє даліше продовження в матеріалах VI—VII ст. н. е., а також у старожитностях давньої Русі IX—XIII ст.

Крім наведених в орнаментальних мотивах черняхівської культури простежуються і деякі зооморфні та антропоморфні зображення. До перших належать, зокрема, серія бронзових фібул, які дуже стилізовано передають зображення птахів. Таких фібул особливо багато на черняхівських пам'ятках Подністров'я. Немає сумніву в тому, що вказані зображення птахів мали не тільки орнаментальне, а й магичне значення. Подібні зображення представлені не лише у старожитностях Дністро-Дніпровського межиріччя. Вони відомі на рубежі і в перші

¹ Див. IV розділ цієї книги.

століття н. е. в Центральній Європі, а також у Причорномор'ї. Фібули-птахи — це, очевидно, продовження давньої язичницької ідеї про тотемних тварин, птахів тощо.

Певне місце серед язичницьких символів у носіїв черняхівської культури посідали й антропоморфні зображення. Немає сумніву в тому, що, з'явившись на південному сході Європи разом з іншими елементами землеробського побуту ще в епоху енеоліту [43, стор. 193—275], антропоморфні зображення продовжували побутувати тут і в наступні історичні періоди. Зокрема, вони мають місце і серед старожитностей черняхівської культури.

Під час досліджень в останні роки встановлено, як зазначалось, що кам'яні антропоморфні язичницькі ідоли Середнього Подністров'я (протопили відомого Збруцького Святовита) були пов'язані з черняхівськими поселеннями [72, 88, 89].

Антропоморфізм в обоженні різноманітних сил природи і головного, верховного божества черняхівців, запровадження у язичницькому пантеоні черняхівських племен антропоморфних божеств не могли не відбитися на орнаментальних мотивах, втілених у різному матеріалі. Це, зокрема, стосується і деяких ювелірних прикрас — бус з сердолику, янтаря тощо. У черняхівській культурі існують буси з різного матеріалу і найрізноманітніших форм. Зокрема, зустрічаються й антропоморфні буси. Вони подають у схематизованому, стилізованому вигляді зображення людської постаті. Тут чітко простежуються основні деталі антропоморфного зображення. Антропоморфізм у язичницькій релігії черняхівських племен, чітко представлений кам'яними ідолами, очевидно, відповідно втілювався у формах деяких прикрас. Зменшена, мініатюрна форма антропоморфного божества у вигляді бусин, зокрема, могла служити своєрідним амулетом-оберегом.

Отже, археологічні матеріали черняхівської культури, з одного боку, простежують рудименти давніх тотемних уявлень, а з другого — фіксують дедалі зростаюче значення в ідеології черняхівців ідей антропоморфізму.

Таким чином, в орнаментальних мотивах черняхівської культури Дністро-Дніпровського межиріччя мають місце коріння язичницької символіки. Незважаючи на нівелююче значення впливів Причорномор'я і римських провінцій на техніку виготовлення гончарного посуду, ювелірних прикрас тощо, у матеріалах черняхівської культури простежуються місцеві давні традиції. Це і знайшло своє відбиття в орнаментальних мотивах. Форми і техніка виготовлення південного посуду дійсно швидко поширилися на лісостепових просторах Південно-Східної Європи у II—V ст. н. е., але язичницькі орнаментальні мотиви були, очевидно, успадковані від черняхівських попередників.

Язичницька релігія та її символіка йдуть у своїй історії далеко вглиб віків аж до часів енеоліту. В цьому неважко переконатися при зіставленні язичницької символіки в орнаментах черняхівської і трипільської культур. Зіставлення язичницької символіки вказаних культур, хоч і віддалених в часі на 2,5—3 тисячі років, цілком правомірне, коли мати на увазі надзвичайну близькість господарської діяльності

трипільців і черняхівців, а також єдиний ареал у Дністро-Дніпровському межиріччі. І перші і другі були землеробами. І хоч у землеробському господарстві черняхівських племен відбулися значні зміни, пов'язані з їх конкретно-історичним розвитком, але традиції землеробського побуту і язичницьких вірувань, відповідно до втілених в орнаментальних мотивах, збереглися і в черняхівські часи. Більше того, окремі напрями язичницької символіки в орнаментах черняхівців перегукуються з відповідними сюжетами їхніх далеких попередників — трипільців.

Це особливо простежується у спадкоємності символіки небесних світил. І трипільці і черняхівці обожнювали сонце. Втілення язичницьких ідей про сонце і знайшло своєрідне відбиття в орнаментах. Незважаючи на те, що методика і техніка орнаменту у трипільців дуже своєрідна (це виявляється, зокрема, у колоритному розписі посуду фарбами), але зміст космогонічних сюжетів в орнаментальних мотивах трипільської культури в багатьох деталях збігається з таким же смисловим значенням відповідного орнаменту черняхівців. Так, ідея про біг сонця, яка відбиває безпосередній біг часу, знайшла відображення і в трипільському і в черняхівському орнаментах. Те ж саме простежуємо і при зіставленні окремих деталей місячного орнаменту. Багато спільного є в зображенні води у вигляді хвилястих ліній, вічно живого вогню у вигляді хреста тощо. Нарешті, в антропоморфних сюжетах черняхівських племен простежуються глибокі коріння, які пов'язують носіїв черняхівської культури з своїми далекими енеолітичними попередниками.

Язичницькі символи мають місце і в орнаментальних мотивах племен епохи бронзи, скіфського часу і рубежу н. е. Йдеться, насамперед, про деякі космогонічні уявлення, ідеї антропоморфізму тощо. Ми порівнювали деякі аспекти язичницької символіки в орнаментах черняхівців і трипільців, виходячи з того, що у вказаних культурах Дністро-Дніпровського межиріччя вони знайшли своє найяскравіше втілення. Це порівняння можна було б продовжити і маючи на увазі пам'ятки епохи бронзи та скіфського часу і рубежу н. е. Основне для нас у даному випадку полягає в тому, що черняхівські язичницькі вірування, а також їх відбиття в орнаментальних мотивах мають свої давні місцеві традиції.

Епоха початку «великого переселення народів» збігається на території Південно-Східної Європи, з одного боку, з дальшим розвитком різних язичницьких вірувань у тогочасних племен, а з другого — з першими кроками поширення тут елементів християнської релігії. Аналізуючи конкретні археологічні комплекси з могильників черняхівської культури, а також залучаючи широкий порівняльний історичний та етнографічний матеріали, Е. О. Симонович дійшов до висновку, що серед черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя уже в III ст. н. е. поширюються елементи християнської релігії. Поборниками нового віровчення були, як вважає Е. О. Симонович, переважно причорноморські центри, з якими черняхівські племена були дуже тісно пов'язані.

Поширення елементів християнства відбувалося, однак, на черняхівських землях Дністро-Дніпровського межиріччя в дуже своєрідних умовах. Справа в тому, що нове віровчення в III ст. н. е. ще не могло витіснити старих місцевих традицій язичницької релігії та вірувань. Дальші політичні події в Європі середини I тисячоліття н. е. (готські війни, навала гуннів тощо), безперечно, порушили напрям культурно-історичного розвитку місцевого лісостепоного населення, вони перервали традиційні зв'язки черняхівських племен з античним півднем і не дали, таким чином, можливості християнству закріпитися на цих землях. Лише у новій ситуації другої половини I тисячоліття н. е. знову простежується відчутний вплив християнства, яке поширилося і політично сформувалося на землях східнослов'янських племен в епоху формування та зміцнення феодальних політичних інститутів IX—X ст.

Розглянуті матеріали релігії та вірувань черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя показують, що лісостепове населення II—V ст. н. е. мало розвинуту духовну культуру, що знайшло відображення у язичницьких віруваннях і обрядах. Розвиток язичницької релігії у черняхівців проходив ту фазу, коли з великої кількості божеств в уявленні давніх залишаються найголовніші верховні божества. Вони виступають в уніфікованому антропоморфному вигляді приблизно так само, як і в інших європейських народів на рубежі і в перші століття н. е.

Язичницькі вірування та обряди черняхівських лісостепогих племен II—V ст. н. е. перепліталися з елементами позитивних знань та народного досвіду. Тому вивчення черняхівської релігії якоюсь мірою дає можливість проникнути не лише в природу язичництва як релігійної системи, а й збагнути величезний трудовий досвід давніх землеробів, їх уявлення про навколишню природу і світ в цілому.

Дальший розвиток релігії і вірувань у черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя був ускладнений проникненням у III ст. н. е. елементів нового християнського віровчення. Конкретні історичні особливості першої половини I тисячоліття н. е. не дали, однак, можливості вкоренитися тут християнству. Політичні потрясіння середини I тисячоліття н. е. (зокрема, гуннські війни) перервали на певний час лінію історико-культурних зв'язків лісостепогих племен з Причорномор'ям. Відродження цих зв'язків й поширення християнства у нових історичних умовах VIII—IX ст. н. е. приводять до прийняття і політичного оформлення християнської релігії на Русі.

VI. ЧЕРНЯХІВСЬКІ ПЛЕМЕНА ТА ІХ РОЛЬ В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

Археологічні матеріали черняхівської культури Дністро-Дніпровського межиріччя дають можливість з'ясувати роль ранньослов'янських та інших сусідніх племен в історії Європи першої половини I тисячоліття н. е. Матеріали археологічних досліджень, залучення писемних історичних даних, а також етнографічні паралелі проливають світло на надзвичайно важливий період історії Південно-Східної та інших районів Європи, коли європейські племена, завершуючи традиції військової демократії, поступово і неухильно переходили від родо-племінної організації суспільства до створення класових, державних організмів.

Історична роль дісостепових племен черняхівської культури II—V ст. н. е. стає цілком зрозумілою, коли врахувати археологічні культури, що передували черняхівським старожитностям, а також залучити синхронні та наступні матеріали з території Південно-Східної та інших суміжних районів Європи.

Як ми вже зазначали, на рубежі і в перші століття н. е. територія, пізніше пов'язана з черняхівськими племенами, була заселена носіями зарубинецької, пшеворської та гето-фракійської культур. Ми враховуємо також і певну роль сарматських племен, які на рубежі і в перші століття н. е. відчутно вплинули на формування черняхівської культури¹. Археологічні матеріали дозволили з'ясувати досить складне етнокультурне середовище, на основі якого розвинулася культура черняхівських племен II—V ст. н. е. На території Дністро-Дніпровського межиріччя, в основній зоні поширення, черняхівська культура успадкувала ранньослов'янські зарубинецькі і частково пшеворські традиції. На південному заході, в районі Дністро-Дунайського межиріччя, відчутну роль відіграла гето-фракійська культура. Нарешті, певний вплив на формування черняхівських старожитностей мала і сарматська культура. До цього слід ще додати, що на економіку та культуру майбутніх черняхівських племен справила вплив провінціально-римська культура й контакти з центральноєвропейським світом. Отже, цілком зрозуміла та складна етнокультурна й політична ситуація, в якій відбувався процес становлення й розвитку культури черняхівських племен на ранньому етапі — в II—III ст. н. е.

Не менш складною була обстановка у Південно-Східній Європі протягом III—V ст. н. е., коли в епоху «великого переселення народів» прийшли в рух різні племена, які не могли не вплинути на дальший

¹ Див. розділ II цієї книжки.

розвиток лісостепового черняхівського населення. Вивчення історії та культури населення лісостепу II—V ст. н. е. неможливе без врахування не тільки підоснови в розвитку місцевих і прийшлих племен рубежу н. е., а й без з'ясування конкретних історичних взаємин, які склалися між племенами черняхівської культури та їх середовищем. Останнє має неабияке значення при дослідженні епохи «великого переселення народів» в Європі.

З'ясовуючи складність та багатогранність утворення культурно-історичних спільностей взагалі і, особливо, для раннього середньовіччя Південно-Східної Європи, С. М. Бібіков відзначає безперервність вказаного процесу. Це явища, які діють постійно. Історико-культурний, етногонічний процес практично не має ні початку ні кінця [45, стор. 71]. Це повною мірою стосується племен-носіїв старожитностей черняхівської культури Дністро-Дніпровського межиріччя, які склалися та розвивалися в умовах постійних і активних контактів з іншими тогочасними європейськими племенами.

На півдні черняхівське лісостепове населення мало тісні контакти з Причорномор'ям та римськими провінціями. Про міцні зв'язки з пізнім античним світом свідчать численні знахідки римських монет на землях Дністро-Дніпровського межиріччя, зразки привозного скляного, металевого та керамічного посуду. Про напрями вказаних зв'язків свідчать також елементи давньої грецької та латинської писемності, які були запозичені лісостеповими племенами II—V ст. н. е.

Археологічні матеріали фіксують і певні зв'язки лісостепових черняхівських племен з населенням Центральної Європи. В матеріальній культурі старожитностей Карпатських курганів, наприклад, є чимало спільного з пам'ятками черняхівського населення. Такі ж самі риси матеріальної культури мають і більш глибокі старожитності Центральної Європи. Вказані матеріали свідчать про тісні контакти лісостепового черняхівського населення з своїми сусідами в Центральній Європі. Близькість матеріальної та духовної культури населення Південно-Східної та Центральної Європи першої половини I тисячоліття н. е. пояснюється, крім постійних економічних і культурних зв'язків, і спорідненістю етнокультурного розвитку тогочасних центральноєвропейських і південно-східних європейських племен.

У писемних історичних джерелах зафіксовано й стосунки, які існували між лісостеповим населенням II—V ст. н. е. і гото-гепідськими (германськими племенами). До останнього часу ці повідомлення писемних пам'яток залишалися не підтвердженими археологією. Тепер картина докорінно змінилася в зв'язку з відкриттям на заході України та в Південно-Західній Білорусії пам'яток типу Дитиничі—Брест-Тришин [236, 144]¹. Характер вказаних пам'яток за поховальним обрядом та речовим інвентарем чітко відрізняється від основної маси черняхівських старожитностей. Якщо для черняхівських могильників домінуючою рисою в обряді є бірітуалізм, то у поховальному обряді пам'яток типу Брест-Тришин—Дитиничі панують трупоспалення в ямах і в ур-

¹ Див. розділи II і III цієї книги.

нах. Трупопокладень там взагалі немає. Речовий інвентар могильників типу Брест-Тришин — Дитиничі також має багато специфічного, відмінного від черняхівської культури. Керамічні вироби цих пам'яток мають переважно ліпний посуд. Своєрідними є тут різні типи ліпчатих і біконічних мисок, чарок без ручок і з великою ручкою. Звертають на себе увагу малі вертикальні, іноді глухі вушка, розташовані під вінцями або на плічках мисок і чарок. Орнаментация ліпного посуду складається, насамперед, з горизонтальних смуг заглибленого зубчастого орнаменту, обведених стрічками прямих ліній, стрічок з кількох скісних ліній або канелюр, геометричних узорів з малих ямочок тощо [236, стор. 105].

Вказані форми кераміки докорінно відрізняються не тільки від гончарного, а й від ліпного посуду черняхівської культури. Це свідчить про те, що керамічні вироби черняхівської культури формувалися на докорінно відмінному, місцевому ґрунті і не мали нічого спільного з керамікою типу Дитиничі — Брест-Тришин.

Матеріали могильників Дитиничі — Брест-Тришин відрізняються від черняхівських старожитностей Дністро-Дніпровського межиріччя і за своєю хронологією. Черняхівська культура, як відомо, сформувалася вже в II ст. н. е. Про це свідчать археологічні пам'ятки на рубежі і в перші століття н. е., на базі яких формувалися черняхівські старожитності, а також ранні черняхівські пам'ятки з фібулами кінця II ст. н. е. У своїй наступній історії племена черняхівської культури добре простежуються у матеріалах III—IV та початку V ст. н. е. Отже, маючи загальну хронологію II—V ст. н. е., черняхівська культура вже функціонувала, коли почалася інфільтрація частини племен з району південно-східної Прибалтики [236, стор. 112] через південно-західну Білорусію [144, стор. 101] на землі Західної України. Це означає, що окремі групи гото-гепідського населення південно-східної Прибалтики у III—V ст. н. е. мігрують на територію розселення черняхівських лісостепових племен.

У археологічних старожитностях Волині та інших суміжних районів фіксуються результати контактування, а також і просто запозичень окремих елементів матеріальної культури прийшлого населення. Йдеться про пам'ятки першої половини I тисячоліття н. е. у Дерев'яному [369], Городищі [81, стор. 34], Раковці [90, стор. 147, 152]. Мали місце, безсумнівно, й зворотні напрями впливів черняхівського населення та їх культури на носіїв старожитностей прийшлих гото-гепідських племен. Але в цілому пам'ятки типу Дитиничі — Брест-Тришин на території Дністро-Дніпровського межиріччя, в основній зоні поширення черняхівських лісостепових племен, відчутної ролі не відіграли. І це цілком природно. Адже давні місцеві традиції осілих землеробських черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя повинні були і дійсно переважали над прийшлими.

Для з'ясування можливих аспектів контактування прийшого гото-гепідського та місцевого ранньослов'янського населення слід, на нашу думку, звернутися до деяких історичних паралелей. Подібні процеси мали місце, наприклад, коли готи опинилися на території Італії,

Галлії та Іспанії. Відносини, які склалися між аборигенами та прийшлими германськими племенами, ми і повинні взяти до уваги. Правда, у відносинах готів з місцевим населенням у Західній та Південно-Західній Європі була своя специфіка, яка впливала з того, що окремі з вказаних європейських племен зазнали у попередні століття (до приходу готів) сильної романізації. Тому там зіткнулися наче два начала — римське і готське [127, стор. 23]. Римське панування в Іспанії, наприклад, тривало від III ст. до н. е. і аж до VI ст. н. е., коли римлян витіснили вестготи [139, стор. 38].

Умови першого розселення вестготів у Південній Галлії та Іспанії були визначені угодою між вестготським королем і Західною Римською імперією [127, стор. 7]. Готи селилися переважно впереміш, посмужко з місцевим населенням. Вони розселились, однак, не на всій завойованій ними території. Райони масового поселення вестготів становили лише невелику територію північної та центральної частини Піренейського півострова [127, стор. 7].

На території Італії відносини готів з місцевим населенням склалися в такий спосіб, що, як правило, германське начало урівнювалось римським. Недарма А. Смирнов зазначав, що «остготська держава в Італії є одним з таких явищ у світі, які виникають, мабуть, тільки для того, щоб знову зникнути, не залишаючи після себе особливих різких наслідків» [226, стор. 1].

Що ж до поселень вестготів у Південній Галлії (412—414 рр.), то можна вважати, що вони розселялися серед місцевих жителів відповідно до римського закону про військовий постій. Готам не давали землі — вони розміщувалися серед місцевого населення і від нього одержували утримання [126, стор. 22]. Ось чому зразком «урівноваженого» синтезу в процесі феодалізації германських і римських елементів є Південна Галлія [150, стор. 11].

Складається враження, що вестготи і в матеріальній і в духовній культурі нічого відчутного, нового Іспанії не принесли [139, стор. 42]. Виникнення нових етнічних спільностей і держави у германців було прискорено завоюванням земель Римської імперії. Осідаючи у провінціях і в Італії, варвари включалися у виробничу діяльність і опинялися міцно пов'язаними із зайнятою ними територією. Їх переселення закінчилися.

Які ж з наведених прикладів контактування вестготів з аборигенами Західної та Південно-Західної Європи найбільше можуть бути аналогією для подій III — початку IV ст. н. е. у Південно-Східній Європі, в зоні розселення черняхівських лісостепових племен? Цілком природно, що Італія, як можлива паралель, в даному разі відпадає. Справа в тому, що на території цієї країни вже до приходу готів існувала рабовласницька держава, римське начало тут було дуже міцним. Що ж до Галлії та Іспанії, то тут, на нашу думку, в процесі розселення германських племен та їх відносин з місцевим населенням мали місце явища, подібні до тих, коли течія гото-гепідів у III—IV ст. н. е. просочилася у черняхівське середовище на Волині та у найближчі сусідні райони. Ймовірність вказаного зіставлення підкреслюється й

тим, що на Південно-Східну Європу у перші століття н. е. справили відчутний вплив Причорномор'я та римські провінції.

Правда, на території Південно-Східної Європи римські впливи хоч і мали місце, але не відігравали вирішальної ролі, як у Західній та Південно-Західній Європі. Справа в тому, що і територіально і за історико-етнографічними традиціями в останніх осередках римські впливи були значно сильнішими. Що ж до районів Південно-Східної Європи, то історичний, соціальний та етногонічний процеси відбувалися тут в основному на місцевому ґрунті з врахуванням попереднього багатотисячлітнього землеробського досвіду. Ось чому гото-гепіди й застали тут у III—IV ст. н. е. місцеве суспільство з стійкими осілими землеробськими традиціями, з більш високою культурою, ніж та, яку вони принесли з собою. Ці германські племена (особливо гепіди) мали, як показують історичні джерела, порівняно невисоку культуру. Вони й прийшли у зіткнення з південними народами, які перебували на значно вищому етапі економічного та культурного розвитку [226, стор. 2].

Коли йдеться про перші кроки зв'язків прийшлого гото-гепідського населення з місцевим — ранньослов'янським, слід, таким чином, зауважити (за аналогією з більш пізніми історичними контактами вестготів у Західній та Південно-Західній Європі), що прийшло й місцеве населення могло проживати впереміш, посмужно. Така посмужність стосується і Волині, де поряд з черняхівськими та шеворськими виступають елементи гото-гепідської культури типу Дитиничі — Брест-Тришин. Разом з тим, необхідно врахувати конкретну історичну обстановку III — початку IV ст. н. е., коли гото-гепіди перебували на значно нижчому соціально-економічному та політичному рівні свого розвитку, ніж їхні нащадки V—VII ст. н. е. З цього виходить, що місцеві черняхівські племена II—V ст. н. е. могли сприйняти від пришельців лише окремі елементи їхньої культури. В свою чергу місцеві землероби, очевидно, сильно впливали на прийшлих гото-гепідів. Характер домінуючої на території Дністро-Дніпровського межиріччя черняхівської культури від цього не змінився. Матеріальна і духовна культура черняхівських племен продовжувала еволюціонувати, а прийшли племена поступово просочувались далі на південь — туди, де їх фіксують давньо-германська та ранньовізантійська історичні традиції [226, стор. 2].

У середовищі ранньослов'янських, фракійських та інших південно-східних європейських племен протягом першої половини I тисячоліття н. е. відбувається процес дальшого зростання продуктивних сил, збільшення чисельності та щільності населення. Разом з тим слід мати на увазі, що в той час, коли в Західній та Південно-Західній Європі в процесі дальшого соціально-економічного розвитку європейських племен середини I тисячоліття н. е. мав місце романо-германський синтез, то на території Південно-Східної та Центральної Європи протягом першої половини і середини I тисячоліття н. е. мав місце переважно слов'янський тип генезису феодалізму, який багато в чому не збігається з романо-германським синтезом. Недарма славісти неодноразово зазначали, що в цілому в Європі мав місце романо-германо-слов'янський синтез, а не тільки романо-германський. Отже, умови перших контак-

тів місцевого слов'янського населення з гото-гепідами були досить своєрідними. Германські племена застали на Волині та в інших найближчих прилеглих районах цілком сформовану осілу землеробську людину, що стояла на досить значному етапі розвитку своєї економічної, соціальної та політичної консолідації. Недарма, крім мирних, у процесі «великого переселення народів» були і військові стосунки місцевих слов'янських і прийшлих германських племен. Про це свідчить Йордан, розповідаючи про боротьбу остготського короля Вінітара з слов'янським вождем Божем у 70-х роках IV ст. н. е. [119].

Таким чином, незважаючи на строкаті історичні події, ранньослов'янські племена Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. були монолітними. Інфільтрація гото-гепідів у III—IV ст. н. е. не могла зачепити основи високоорганізованого осілого землеробського суспільства черняхівських лісостепових племен. Ці південно-східні європейські племена продовжували свій дальший економічний, соціальний та культурний розвиток.

Готсько-слов'янські війни велися з перемінним успіхом, і лише у 70-х роках IV ст. н. е. готам пощастило на деякий час політично підкорити ранньослов'янські племена. Готи опинилися на чолі змішаного в етнічному відношенні союзу племен, який відомий в історичній літературі під назвою «царства Германаріха». До складу цього військово-політичного союзу увійшло численне населення лісостепової і частково степової смуги Південно-Східної Європи. Основу союзу становили сармати, ранньослов'янські племена і частково дако-фракійці.

Але політичний союз племен, пов'язаний з ім'ям готського короля Германаріха, був короткотривалим, нетривалим. Він являв собою одне з численних військово-племінних об'єднань, конгломератів, що виникали і розпадались у вирі «великого переселення народів» в Європі першої половини I тисячоліття н. е. Що ж до ранньослов'янського населення, яке залишило черняхівські старожитності у Дністро-Дніпровському межиріччі, то воно, незважаючи на політичні та військові потрясіння, пов'язані з «царством Германаріха», продовжувало розвивати економіку й культуру та зміцнювати свою внутрішню консолідацію.

У черняхівських лісостепових племен II—V ст. н. е. існували, як зазначалось, досить розвинуті залізобробне, гончарне та ювелірне ремесла, які відокремлювалися від сільського господарства. Ф. Енгельс розглядав другий великий суспільний поділ праці у безпосередньому зв'язку з початком товарного виробництва. Він зазначав, що «з поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло, виникає виробництво безпосередньо для обміну,— товарне виробництво, а разом з ним і торгівля, причому не тільки всередині племені і на його кордонах, але вже і з заморськими країнами»¹. Коли йдеться про розвиток ремесла і товарного виробництва у суспільстві черняхівських племен, слід зазначити, що в основі своєї економіка лісостепоного населення II—V ст. н. е., як і племен інших районів Центральної та Південно-Східної Європи, ґрунтувалася на натуральному господар-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 158.

стві. Адже панування натурального господарства характерне і для рабовласницького і для феодального суспільства. Це, безперечно, обмежувало дію товарного виробництва у черняхівських племен [71, стор. 219].

У черняхівських лісостепових племен II—V ст. н. е. була досить розвинута внутрішня та зовнішня торгівля. На території Південно-Східної Європи черняхівські та інші племена першої половини I тисячоліття н. е. були внаслідок свого соціально-економічного розвитку втягнуті в процес постійного систематичного обміну продуктами. Найважливіше місце серед джерел, що відбили цей процес, посідають нумізматичні матеріали. Йдеться про численні знахідки римських монет, виявлених поодиночки або у вигляді скарбів. Вже доведено (а кожний новий польовий археологічний сезон підтверджує), що основна маса римських монет, відкритих у лісостеповій зоні Південно-Східної Європи, пов'язана з поселеннями та могильниками черняхівської культури [66].

Розповсюдження римських монет на території Дністро-Дніпровського межиріччя, як показали дослідження, було тісно пов'язане з економічним, соціальним та політичним розвитком місцевих лісостепових племен II—V ст. н. е. Разом з тим слід брати до уваги й дії римських купців, які вели широку торгівлю з лісостеповими черняхівськими племенами. Найбільш активною вона була в II—III ст. н. е. Основна маса римської монети якраз і припадає на II та частково на III ст. н. е. Монети ж III—IV ст. у масовому плані трапляються на території черняхівських племен дуже рідко, спорадично [71, стор. 226].

Переважає більшість дослідників — археологів, нумізматів, істориків — розцінює знахідки римських монет на території лісостепу Південно-Східної Європи як сліди торгівлі місцевих племен з Римською імперією. При цьому підкреслюється активний баланс у торгівлі черняхівців з Римом. Крім монет, на землі Дністро-Дніпровського межиріччя потрапляли і речі римського виробництва: керамічні, скляні та металеві вироби. Це амфори та інші привозні керамічні посудини, скляні кубки, металеві посуд та вотивні предмети [71, стор. 230—238].

Черняхівські племена Дністро-Дніпровського межиріччя вивозили на територію Римської держави зерно, що становило основний товар їхнього експорту, а також, можливо, рабів, продукти тваринництва та місцевих промислів. Як показали дослідження спеціалістів — археологів, істориків і нумізматів, — початок активних торговельних відносин між лісостеповими племенами II—V ст. н. е. і Римом припадає на кінець I і початок II ст. н. е. Саме у II ст. н. е. простежується, за нумізматичними даними, масовий приплив римських монет на територію черняхівських племен, що відбиває, очевидно, активну зовнішню торгівлю черняхівців. На початку III ст. н. е. масове надходження римських монет на землі лісостепу припиняється. Цьому сприяло два фактори: знецінення римської монети у зв'язку з початком кризи в Римській імперії і початок наступу європейських племен проти імперії — епоха «великого переселення народів» [71, стор. 241].

У черняхівських племен існувало кілька напрямів зовнішньої торгівлі. Це торговельні зв'язки з Північним Причорномор'ям, з середньо-

дунайськими і західними провінціями (Паннонія, Норик, Галлія тощо), а також з Дакією. Черняхівські племена знали, крім вказаних аспектів зовнішньої торгівлі, і міжплемінний обмін. Йдеться про економічні та культурні зв'язки лісостепових племен II—V ст. н. е. з племенами Полісся, а також з іншими племінними угрупованнями тодішньої Європи. Всі ці напрями економічних і культурних зв'язків черняхівського населення з Римом та племенами Західної, Центральної, Східної та Південно-Східної Європи були б неможливими, якби лісостепові племена першої половини I тисячоліття н. е. не досягли відчутного економічного, соціального та політичного розвитку. Маючи на увазі, насамперед, соціально-економічний бік справи при вивченні можливостей черняхівських племен до різних варіантів зовнішньої торгівлі, ми повинні слідом за спеціалістами-нумізматами звернутися до питання про розвиток внутрішньої торгівлі у черняхівських племен і про роль римської монети у черняхівському суспільстві. М. Ю. Брайчевський — провідний спеціаліст по вивченню римської монети на території УРСР — вважає, що розповсюдження її у черняхівських племен відбуває процес зародження і розвитку грошового обміну, який складається як наслідок суспільного поділу праці [71, стор. 247].

Питання про роль римських монет у суспільстві черняхівських племен довгий час обговорювалося в нашій науці. Окремі дослідники вважали, що римські монети використовувалися лісостеповими племенами виключно як сировина для ювелірного виробництва, а також як прикраси самі по собі. Але масове розповсюдження римських монет на території черняхівських племен і, головне, вивчення соціально-економічного укладу носіїв черняхівської культури привели М. Ю. Брайчевського до висновку, що основна функція римських монет у середовищі лісостепових племен першої половини I тисячоліття н. е. — це функція грошей [71, стор. 250—252].

Матеріали досліджень показують, що у черняхівському суспільстві римські монети як сировина для ювелірного виробництва і як прикраси не використовувалися. Отже, іншого застосування, крім ролі грошей, римські монети, якщо мати на увазі їх історичне значення, у черняхівському суспільстві не мали.

Процес другого великого суспільного поділу праці і пов'язані з ним явища соціально-економічного порядку сприяли розвитку майнової нерівності та зародків соціальної диференціації у черняхівських племен II—V ст. н. е. Це простежується по різних за характером категоріях речових та писемних історичних джерел. Показовим щодо цього є інвентар черняхівських могильників. Серед матеріалів могильника у Черняхові (Середнє Подніпров'я) є багаті за інвентарем поховання і разом з тим — зовсім безінвентарні могили. Така ж приблизно картина простежується і за даними черняхівських некрополів на території всього Дністро-Дніпровського межиріччя. У Косанівському могильнику на Південному Бугу також існують різні за майновою ознакою поховання — багатих і бідних. При дослідженні Ружичанського некрополя в межиріччі Південного Бугу та Дністра виявлено серії багатих та бідних за речовим інвентарем поховань.

Поряд з речовим інвентарем черняхівських могильників про майно-ву та зародки соціальної нерівності у суспільстві лісостепових ранньослов'янських племен II—V ст. н. е. свідчать і інші археологічні матеріали, зокрема речові та грошові скарби. Вже в епоху міді — бронзи та раннього заліза на території Дністро-Дніпровського межиріччя були відомі окремі речові скарби (наприклад, Цвікловецький та Михалковський). Але більш інтенсивно процес нагромадження дорогоцінних речей у окремих представників племінної верхівки лісостепових племен простежується з перших століть н. е. Яскравим виявом цього є Бережанський скарб, відкритий нещодавно на території Середнього Подністров'я [94, стор. 14—21]. Він був відкритий на поселенні II—III ст. н. е. з керамічним матеріалом, який відбиває перехід від зарубинецьких до черняхівських старожитностей (див. кольорові вклейки). Скарб містився у ліпному глиняному горщику зарубинецького типу і складався з фрагментів однієї цілої та уламку другої золотих шийних гривн, набору литих бронзових браслетів, срібної підвіски, бронзової підвіски у вигляді птаха, а також серії скляних та пастових намистин [94].

Речі Бережанського скарбу могли належати лише заможній верхівці місцевого населення II—III ст. н. е. Середнє Подністров'я (район знахідки скарбу) являє собою стик різних за походженням культур на рубежі і в перші століття н. е. — кельтських, з одного боку, і слов'янських, сарматських та гето-фракійських — з другого. Тому, коли йдеться про складання окремих речей скарбу, слід мати на увазі певні взаємовпливи у культурі європейських племен, а також можливу модифікацію форм ювелірних виробів на місці, у суспільстві ранньослов'янських племен. Причину зариття цього скарбу, ймовірно, слід пов'язувати з початком «великого переселення народів».

Як показали дослідження, явище масового закопування скарбів на території лісостепових племен першої половини I тисячоліття н. е. починається з II ст. н. е. в епоху «великого переселення народів». Речовий Бережанський скарб належав саме до цих часів. Він відбиває, очевидно, процес нагромадження скарбів у руках окремих представників ранньослов'янського суспільства. Але найбільш масовою формою скарбів у цей період стають, поряд з речовими, скарби римських монет. Переважна більшість їх — чисто грошові, але подекуди разом з римськими срібними монетами в них трапляються і ювелірні вироби, і навіть окремі золоті злитки [71, стор. 271]. Відомо кілька скарбів IV ст. н. е., які разом з римськими монетами містили дорогоцінний посуд та інші побутові речі з Візантії та Причорномор'я. Йдеться про скарби в Ласкові та Борочичях, виявлених на Волині [276, 278, 71, стор. 271].

Наявність речових і грошових скарбів у черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя — яскраве свідчення глибокої майнової та зародків соціальної диференціації ранньослов'янського суспільства. Дослідників цікавить питання: на якій економічній основі могли виникнути вказані скарби, що відбивають, по суті, у суспільному плані розклад первіснообщинного ладу і процес класоутворення. Цілком природно, що в умовах початку «великого переселення народів» в Європі, у

період посиленних міжплементних війн останні могли бути однією з причин нагромадження багатств (грошових і речових) в руках представників верхівки ранньослов'янського суспільства. Але нагромадження скарбів у черняхівських племен мало, як показують археологічні та нумізматичні матеріали, регулярний характер. Це означає, що одними лише війнами, як і іншими другорядними факторами, не можна з'ясувати процес нагромадження багатств у руках верхівки черняхівських племен. Тим більше, що осілий землеробсько-скотарський побут ранньослов'янських лісостепових племен II—V ст. н. е. давав інші, і значно більші, можливості майнового та соціального розшарування суспільства й утворення речових та грошових скарбів, які є археолого-нумізматичними еквівалентами вказаних процесів.

Оскільки орне землеробство разом з осілим скотарством у черняхівців становило основу їхнього господарства, то, очевидно, і процес нагромадження багатств у вигляді скарбів повинен пов'язуватись саме з вказаним економічним укладом. Дослідження М. І. Артамонова, М. Ю. Брайчевського, Б. О. Рибаківа показали, що у осілого населення лісостепової смуги Східної Європи перехід від колективного землекористування до індивідуального почався ще в першій половині I тисячоліття до н. е., тобто приблизно за тисячоліття до черняхівських часів. У черняхівських племен індивідуальний характер землеробського господарства розвивався досить активно. Про це свідчить, зокрема, і сама система планування на черняхівських селищах Дністро-Дніпровського межиріччя. Очевидно, щодо суспільних організмів типу черняхівських племен Ф. Енгельс писав: «...орну землю і луки, які були до того в спільному володінні, почали за відомим уже способом ділити між окремими домашніми господарствами, що тепер виникали, спершу на якийсь час, пізніше — раз назавжди, тоді як ліси, вигони і води лишалися спільними.

Для Росії такий хід розвитку є історично цілком доведеним»¹.

Панування орного землеробства у черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя з піднесенням продуктивності праці робило цілком можливим індивідуальне землекористування. Простежується процес розвитку обцинних відносин і дедалі розвивається інститут приватної власності. Саме з розвитком ембріонів земельної власності і пов'язані, мабуть, ті багатства, які представлені речовими та грошовими скарбами першої половини I тисячоліття н. е.

Виникнення приватної власності і майнове розшарування у черняхівських племен неминуче приводили до соціальної диференціації ранньослов'янського суспільства. Черняхівські племена вже по суті поривали з первіснообщинними інститутами і переходили до класових форм суспільної організації. На нашу думку, у черняхівському суспільстві II—V ст. н. е. існували вже елементи рабовласницького укладу, які, однак, не переросли на рабовласницьку формацію. Розвинуті залізоробне та гончарне виробництва, млинові споруди типу іванковецької функціонували, очевидно, із застосуванням рабської праці.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 135—136.

Про значні масштаби застосування рабської праці у черняхівському суспільстві свідчать, на думку М. Ю. Брайчевського, і так звані Зміївві або Траянові вали [71, стор. 291]. Дійсно, у районі Середнього Подністров'я ці вали мають певний напрямок — розташовані перпендикулярно до течії Дністра. Очевидно, що в епоху Траяна (звідси й народна традиція про Траянові вали) лісостепові черняхівські племена боронилися проти можливого просування з півдня римських легіонів. Адже на території Молдавії простежені залишки римських військових таборів. І лише конкретні історичні обставини не дозволили римським завойовникам проникнути на територію лісостепових черняхівських племен. А Траянові вали на півдні лісостепової смуги Південно-Східної Європи збереглися як свідки можливого просування і спрямування боротьби Риму проти ранньослов'янських племен. Саме маючи на увазі цю цілком реальну перспективу, лісостепові черняхівські племена, соціальна структура яких може характеризуватися як ранні напівфеодальні державні утворення, і спорудили ці величезні земляні фортифікації.

Отже, рабська праця використовувалась у суспільстві черняхівських племен у найбільш трудомістких галузях виробництва [71, стор. 289]. Тепер, коли в історичній науці обговорюється проблема так званого азійського способу виробництва, слід підкреслити, що черняхівські племена, як і інші народи епохи «великого переселення народів», розвивали свої майбутні класові відносини у дуже специфічних історичних умовах. Рабовласницький античний світ терпів крах, Римська імперія вже перебувала у стані занепаду. Європейське населення першої половини I тисячоліття н. е., у тому числі і лісостепові черняхівські племена, використовуючи елементи рабської праці, повинно було піти в своєму соціально-економічному та політичному розвитку значно далі, до більш прогресивних форм суспільної організації. Сам розвиток продуктивних сил європейських племен епохи «великого переселення народів» був уже несумісний з «класичним» античним рабовласництвом [288, стор. 184—185]. Тому слід зазначити, що черняхівські племена, остаточно пориваючи з інститутами первіснообщинного ладу і використовуючи елементи рабовласницького укладу, створили протягом першої половини I тисячоліття н. е. ті економічні, соціальні та політичні передумови, які привели їх до організації ранніх напівфеодальних державних утворень.

Процес створення класового організму у черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя відбувався, очевидно, у тісному зв'язку з консолідацією родоплемінних груп і формуванням народності.

«Народність», — указує П. М. Третяков, — один з наслідків розпаду первісного ладу і виникнення класового суспільства» [300, стор. 5]. Процесу кристалізації давньоруської народності передував тривалий період «підготовки», в ході якої слов'янським населенням із Східного Повіслення та Дністро-Дніпровського межиріччя, яке рухалося в північному, східному, а пізніше — і в південному напрямках, були поглинуті різні племена, у тому числі і неслов'янські за мовою та культурою [300, стор. 7]. Але це не механічний процес змішення різноетніч-

ного населення. Однією з причин цього процесу був розпад старих племінних і родових зв'язків та встановлення нових, але вже не первіснообщинних, економічних і політичних відносин. Саме тоді і розпочався процес формування народності у черняхівських племен [300, стор. 50].

Напівдержавний військово-політичний союз антів, як показують археологічні матеріали та писемні джерела, зміцнювався саме єдністю економічного, культурного та соціального укладу черняхівського населення першої половини I тисячоліття н. е. Вивчаючи археологічні матеріали II—V ст. н. е. з території Дністро-Дніпровського межиріччя, можна простежити яскраву єдність та монолітність матеріальної й духовної культури. Вони-то і являють собою археологічний еквівалент формування народності.

Розвиток економічного, культурного і політичного укладів ранньослов'янських та інших європейських племен був перерваний, однак, гуннською навалою, якою, по суті, завершився період «великого переселення народів». Гунни — давні кочові племена, велике об'єднання яких наприкінці III ст. до н. е. склалося на території Північного Китаю. На початку II ст. н. е. гунни з'явилися у Середній Азії, а потім — і в степах Північного Причорномор'я. В 375 р. н. е., як свідчать писемні історичні джерела, відбулося перше масове вторгнення гуннів у Східну Європу. Гуннські орди перейшли Дон і під керівництвом свого вождя Баламера завдали сильного удару по «царству Германаріха». Готське військово-політичне об'єднання розпалося, а гунни пройшли вогнем і мечем по квітучих поселеннях осілих землеробських племен Південно-Східної Європи. Гуннська навала залишила страшний, кривавий слід на землях ранньослов'янських племен. На жаль, скупі повідомлення писемних історичних джерел не дають можливості досить повно відтворити страшний, руйнівний характер гуннських завоювань у Південно-Східній Європі. Але з археологічних даних можна уявити картину руйнації багатьох черняхівських поселень, що розташовані на межі степу — лісостепу, а також і в лісостеповій смузі. В основній зоні просування гуннських кочових орд, у порубіжжі степу та лісостепу, руйнація поселень місцевого населення була значно сильнішою: в лісостеповій зоні гунни знищили значну кількість поселень стародавніх слов'ян, але там подекуди все ж залишилися немовби острови окремих груп ранньослов'янських поселень.

Гуннські завоювання завдали, на нашу думку, не менше руйнацій європейським племенам, ніж, скажімо, татаро-монгольське нашествя середини XIII ст. Наслідки гуннських завоювань у середині I тисячоліття н. е. були для європейського населення особливо відчутними. До цього ж висновку дійшли у своїх дослідженнях В. Й. Довженок [113, стор. 41] і П. М. Третьяков [300, стор. 49].

Гунни пограбували і спалили значну частину ранньослов'янських поселень, особливо у порубіжній зоні лісостепу та степу. Побутування основної маси черняхівських поселень припиняється на початку V ст. н. е., тобто у часи тривалої гуннської навали. Гунни, як відомо, просунулися до Карпат. У V ст. н. е., коли їх правителем став Аттила, гун-

нське державне утворення мало вже величезну територію від Рейну до Волги. Але після смерті Аттіли гуннське військово-політичне утворення розпалося і частина гуннських племен, вигнана з Паннонії, прокотившись новою зворотною руйнівною хвилею по землях Південно-Східної Європи, повернулася до берегів Азовського моря.

Наслідки гуннської навали в Європі були жахливими. Недарма археологічні пам'ятки VI—VII ст. н. е. на території Дністро-Дніпровського межиріччя, коли брати до уваги зовнішні формальні ознаки, зокрема у кераміці, стоять значно нижче за своїм технічним і художнім рівнем, ніж керамічні вироби черняхівських племен II—V ст. н. е. Зникло багато речей, привезених з півдня, менше стало гончарного посуду, який в переважній більшості замінили керамічні вироби, ліплені від руки. Гуннське нашествя перервало, таким чином, традиційні зв'язки лісостепових племен з Північним Причорномор'ям. А це в свою чергу вплинуло на окремі напрями розвитку матеріальної культури ранньослов'янського населення середини та третьої чверті I тисячоліття н. е. Ось чому слов'янські старожитності VI—VII ст. н. е. на території Дністро-Дніпровського межиріччя за своїми керамічними комплексами дійсно відрізняються, коли мати на увазі формальні морфологічні моменти, від керамічних комплексів черняхівської культури II—V ст. н. е.

Такий разючий контраст у вказаних керамічних матеріалах має, отже, цілком реальний історичний ґрунт. Але він не означає, однак, що протягом V та частини VI ст. н. е. простори Дністро-Дніпровського межиріччя були збезлюднені. Хоч гунни й піддали вогню та мечу квітучі землі Південно-Східної Європи, хоч вони зігнали частину корінного населення з місць свого тривалого проживання, але зупинити історичний процес вони не могли. Життя на слов'янських селищах Дністро-Дніпровського межиріччя не припинялося. Воно продовжувалося і еволюціонувало за нових історичних умов. Гуннське нашествя завдало, таким чином, шкоди ранньослов'янським та іншим європейським племенам, воно загальмувало суспільно-економічний розвиток народів Європи. Однак вже через порівняно незначний відрізок часу починається дальший прогрес у економічному, культурному та політичному розвитку місцевих племен V—VI ст. н. е.

У VI ст. н. е. слов'янські та інші племена Південно-Східної Європи зазнали відчутного удару з боку кочових тюркських племен — аварів, які в давньоруських літописах виступають під назвою — обри. Авари вдерлися в Європу з Азії, вони пройшли по території лісостепової смуги і вийшли на Середній Дунай, створивши там свою державу — Аварський каганат. У VI—VII ст. н. е. до складу їхнього військово-племінного союзу входили різні за походженням племена. Просуваючись через лісостепові райони на Дунай, вони підкорили й частину східнослов'янських племен. Слов'янські племена Дністро-Дніпровського межиріччя чинили активний опір аварам. Як свідчить літопис, дуліби активно боролися проти аварів у часи «Іраклія царя» (VII ст. н. е.).

У VII ст. н. е. почався процес розпаду військово-племінного союзу аварів. Це означало, що слов'янські племена Дністро-Дніпровського

межиріччя одержали нові реальні можливості щодо свого дальшого економічного, культурного та політичного розвитку. Але події епохи гуннських і аварських завоювань в Європі не могли не позначитися на характері матеріальної культури місцевого слов'янського населення. Та все ж, незважаючи на все це, як зазначалось, обстановка поступово нормалізується. В окремих районах Дністро-Дніпровського межиріччя, досить віддалених від магістральних шляхів гуннів, аварів та інших кочових племен, простежується поступальний процес розвитку місцевої слов'янської культури навіть у період середини I тисячоліття н. е. У Верхньому та Середньому Подністров'ї в останні роки досліджені ранньослов'янські селища VI—VII ст. н. е. Вказані пам'ятки вивчалися у селах Рипнів (Львівська область), Устя, Бакота, Городок (Хмельницька область), Пригородок, Чепонози, Перебиківці (Чернівецька область) та в інших пунктах. У матеріальній культурі вказаних старожитностей, на відміну від районів магістрального руху кочових орд у середині I тисячоліття н. е., чітко простежується дальша еволюція головних господарських напрямів: техніки орного землеробства, залізоробної справи тощо. Ранньослов'янські пам'ятки VI—VII ст. н. е. у Подністров'ї фіксують, таким чином, дальші економічні та культурні зрушення у місцевого населення. Але загальний відбиток самої епохи середини I тисячоліття н. е. лежить і на цих старожитностях такою ж мірою, як і на пам'ятках цього ж часу в Центральній Європі.

Деякі традиції попередньої черняхівської епохи були, як зазначалось, порушені в зв'язку з гуннською та аварською навалами, в кульмінаційні часи «великого переселення народів». Зокрема це торкнулося, очевидно, не тільки окремих аспектів матеріальної культури, а й рівня розвитку суспільних відносин. Якщо на попередньому черняхівському етапі намітився процес формування народності при активній консолідації племен черняхівської культури II—V ст. н. е., то у VI—VII ст. н. е. цей процес якоюсь мірою уповільнився, загальмувався. Племінні особливості, які в II—V ст. н. е. було важко вловити під покривом черняхівської культури, тепер — у VI—VII ст. — виявляють себе знову більш рельєфно.

Гадаємо, що якби не удари гуннів і аварів, нанесені ранньослов'янському суспільству в середині I тисячоліття н. е., то процес формування народності і ранньофеодальної державності завершився б саме у V—VI ст. н. е. Але конкретні історичні умови, що склалися на землях Дністро-Дніпровського межиріччя у середині I тисячоліття н. е., наклали своєрідний відбиток. Навали гуннів і аварів загальмували дальший поступальний розвиток східнослов'янських племен. Ось чому досягнення соціально-економічного та політичного розвитку у слов'ян середини I тисячоліття н. е. були відроджені вже на новому історичному етапі лише у VII—VIII ст. н. е. напередодні формування давньоруської феодальної держави.

Для території Дністро-Дніпровського межиріччя у середині та третій чверті I тисячоліття н. е. було відомо кілька племінних груп ранньослов'янського населення. Судячи з літопису, поляни проживали на

землях у середній течії Дніпра (по обох його берегах). Їх племінна територія була обмежена Ірпенем та Десною на півночі і Россю — на півдні. На північний захід від полян, у басейнах Тетерева, Ужа розташовані володіння деревлян. У Верхньому Подністров'ї, в межиріччі Дністра та Західного Бугу і на Волині жили дуліби та волиняни. Вони виступали на цих землях як місцеві племена. Про племінну територію волинян ми знаходимо повідомлення у «Повісті временних літ», а також у зарубіжних писемних джерелах. Цікавими є повідомлення літопису про дулібів, бужан і волинян. Дуліби, як указує літопис, були учасниками боротьби з аварами. Далі в тексті зазначається, що «дулебы живяху по Бугу, где ныне воляныяне» і вказується, що «бужане, зане седоша по Бугу, после же воляныяне». Більшість дослідників вважає, що у наведених місцях давньоруського літопису йдеться про зміну найменувань одного й того ж племені. За цією версією найменування «дулебы» належить до більш давніх часів, ніж два останніх — «бужане» і «воляныяне». Найвні матеріали при аналізі даного уривку та деяких зарубіжних писемних джерел дали, однак, можливість переглянути вказану версію [81, стор. 98—99]. У кінці IX ст. про східнослов'янські племена писав невідомий західноєвропейський автор — географ Баварський. Він знає волинян (Velunzani) і бужан (Buzani), які жили десь на півночі від Дунаю. В арабських писемних джерелах IX—X ст. і, зокрема, у Масуді також є повідомлення про дулібів — «дулаба» і волинян — «валінана». Валінана, за Масуді, «одне з місцевих племен слов'янських» і «цьому племені в давнину корилися всі інші слов'янські племена».

З контексту «Повісті временних літ», а також з наведених повідомлень зарубіжних авторів випливає, на нашу думку, факт одночасності згадування волинян, бужан і дулібів. Тому уривок з давньоруського літопису «бужане, зане седоша по Бугу, после же воляныяне» ми вважаємо за можливе трактувати так: бужани, які проживали по Бугу, поруч же волиняни. Тоді вся фраза означатиме, що бужани мали своїм сусідом волинян, які проживали поруч. І бужани і волиняни входили до складу Дулібсько-Волинського об'єднання державного типу, відомості про яке збереглися в західноєвропейських писемних джерелах, у творах арабських авторів і в давньоруському літописі [81, стор. 99]. Як бачимо, за нової історичної епохи у східних слов'ян знову утворюються нові державні організми, які приводять до формування феодальної давньоруської держави — Київської Русі.

Південно-східними сусідами племен Дулібо-Волинського державного об'єднання були уличі, які в давнину проживали на правому березі Дніпра між його притоками Стугною і Россю, а в 940 р., після падіння центру і опорного пункту уличів, — м. Пересечна — це плем'я переселилося на захід, у межиріччя Південного Бугу та Дністра. Займаючи, таким чином, землі лівобережжя Дністра, уличі контактували з літописними тиверцями, які жили на правому і лівому берегах Дністра у середній та нижній його течіях. Що ж до літописних полян, то вони, як зазначалось, традиційно були пов'язані з територією Серед-

нього Подніпров'я, займаючи обидва береги між Ірпенем та Десною на півночі і Россю на півдні.

Землі ж Подністров'я, виходячи з викладеного, були заселені літописними племенами Дулібсько-Волинського об'єднання державного типу (Верхній Дністер та суміжні території) уличів і тиверців (Середній та Нижній Дністер). У середовищі Полянського союзу племен, з одного боку, та Дулібсько-Волинського — з другого, і визрівали соціально-економічні та політичні передумови, що привели до створення могутньої ранньофеодальної держави — Київської Русі.

Найвні археологічні матеріали першої половини та середини I тисячоліття н. е. на землях Дністро-Дніпровського межиріччя дозволяють, таким чином, з'ясувати рівень розвитку ранньослов'янських та інших племен, а також той внесок, що його зробили східнослов'янські племена в історію та культуру всієї Європи. Протягом першої половини I тисячоліття н. е. у межиріччі Дністра — Дніпра сформувалось та зміцніло сильне угруповання черняхівських племен. Виходячи з даних писемних історичних джерел, а також з аналізу археологічних матеріалів та етнографічних паралелей, черняхівські старожитності можна пов'язувати з Антським військово-політичним і міжплемінним утворенням слов'ян. У Дністро-Дніпровському межиріччі, на основній території черняхівської культури, проживала, таким чином, південно-західна частина східнослов'янського масиву. Але, враховуючи складність історичної епохи, пов'язаної з «великим переселенням» європейських племен, а також маючи на увазі значно ширший, ніж Дністро-Дніпровське межиріччя, ареал черняхівських старожитностей, можна гадати, що під покривом матеріальної культури черняхівців перебували й інші, неслов'янські народи — зокрема фракійці (у межиріччі Дністра-Дунаю та за Дунаєм), сармати (на лівобережжі і частково на правобережжі Дніпра). Що ж до германських (гото-гепідських племен), то вони просочилися на територію черняхівської культури в III—IV ст. н. е. Маючи специфічні особливості в матеріальній культурі, германські племена, просуваючись по території черняхівських племен, повинні були сприйняти елементи культури черняхівців. В свою чергу вони залишили й окремі напрями матеріальної культури в старожитностях III—IV ст. н. е. на землях Південно-західної Білорусії та Західної України.

Таким чином, незважаючи на етнічну строкатість у походженні та дальшому розвитку черняхівської культури II—V ст. н. е. старожитності II—V ст. н. е. на основній, на нашу думку, території черняхівського масиву (у Дністро-Дніпровському межиріччі) становлять слов'янські племена Антського міжплемінного та військово-політичного утворення.

Матеріальна культура слов'ян VI—VII ст. н. е. у Дністро-Дніпровському межиріччі зазнала порівняно до черняхівської епохи II—V ст. н. е. значних змін, і лише в окремих районах, віддалених від основних напрямів просування гуннів, аварів та інших кочових племен, зберігається пряма спадкоємність у матеріальній культурі першої половини I тисячоліття н. е. та VI—VII ст. н. е. Це, як вже зазначалося, терито-

рії Середнього і Верхнього Подністр'я та Прикарпаття. Але навіть враховуючи зміни у матеріальній культурі, пов'язані з епохою середини I тисячоліття н. е. в Європі, гадаємо все ж, що історичні традиції Антського союзу були продовжені у нових умовах у VI—VII ст. н. е. Правда, у період VI—VII ст. н. е. у межах Антського союзу, за археологічними даними, більш рельєфно спостерігається давня племінна структура. Це було пов'язано з наслідками гуннської та аварської навал і з новими умовами розвитку слов'янських племен VI—VII ст. н. е. Але головне спрямування соціально-економічного розвитку привело згодом до формування нових державних утворень, зокрема Дулібсько-Волинського.

Східнослов'янські та інші європейські племена (гети, склавіни) протягом V—VII ст. беруть у свої руки долю тодішньої Європи. Перші вторгнення слов'ян у межі Візантії належать до рубежу V—VI ст., коли північні племена здійснили напад на балканські провінції. Найбільш могутніми противниками імперії стали в ті часи східно- та західнослов'янські племена. Під назвою антів і склавів вони відомі в імперії при Юстиніані після подій 527 і 529 рр., коли візантійським полководцям ціною великих жертв пощастило попередити нові спроби слов'янських дружин проникнути вглиб Балканського півострова [288, стор. 186]. Для захисту балканських провінцій імператор Юстиніан розпочав будівництво численних укріплень на Дунаї та у гірських ділянках Балканського півострова. Численні фортеці на дунайському кордоні не могли, однак, зупинити міцної хвилі слов'янських вторгнень [288, стор. 186—187].

У 584 р. слов'янські дружини на чолі з вождем Ардагастом знову проникли на Балкани, загрожуючи Константинополю. У 589 р. слов'янські дружини досягли Пелопоннесу, тобто південних околиць Балканського півострова. У 90-х р. VI ст. центральна та західна частини Балканського півострова перебувають в руках слов'ян. Внаслідок слов'янської колонізації до середини VII ст. н. е. слов'янський етнічний елемент став панівним по всьому Балканському півострову. Слов'яни підкорили й частково асимілювали старе фракійське та іллірійське населення, а також інші племена Балканського півострова [288, стор. 195].

Очевидно, що до складу слов'янських дружин, які воювали на Балканах, входили й анти Дністро-Дніпровського межиріччя. Історичні, археологічні та етнографічні матеріали підтверджують думку про антське походження слов'янського населення придунайських частин Балканського півострова [251, стор. 197]. Участь слов'ян у великих історичних перетвореннях Європи VI—VII ст. н. е. виявилася не тільки в тому, що їх тривала боротьба на Балканах прискорила процес соціально-економічного перетворення імперії, вона виявилася і в привнесенні на Балкани багатьох нових господарсько-суспільних елементів. Територіальна або сусідська слов'янська община «омолодила» імперію; ранньофеодальна форма експлуатації (стягнення данини) була основою становлення у Візантії феодальних відносин [288, стор. 201].

Події Балканських війн VI—VII ст. н. е., безперечно, вплинули і на життя слов'янських племен. В епоху Балканських війн соціально-еко-

номічний розвиток слов'янського суспільства пішов далеко вперед. VI—VII ст. стали часом остаточного зміцнення історичних зв'язків у середовищі слов'янських племен Дністро-Дніпровського межиріччя. Нові надбання в техніці землеробства, поширення ремісничих форм виробництва, посилення торгівлі, розпад родоплемінних зв'язків та хід класоутворення становили соціально-економічну основу цього процесу.

Старожитності першої половини і середини I тисячоліття н. е. з території Дністро-Дніпровського межиріччя є, таким чином, показником важливих економічних, культурних, соціальних і політичних обставин розвитку ранньослов'янських та інших племен на шляху їх дальшої соціально-економічної та культурної консолідації та створення перших класових державних організмів. Багатовікова історія ранньослов'янських племен від рубежу н. е. і аж до третьої чверті I тисячоліття н. е. на землях Дністро-Дніпровського межиріччя лягла в основу соціально-економічного, культурного та політичного розвитку давньоруської держави — Київської Русі IX—XIII ст.

ВИСНОВКИ

Черняхівська культура — яскраве історичне явище Південно-Східної Європи — сформувалася на рубежі і в перші століття н. е. на складній багатоетнічній основі. У її формуванні взяли участь слов'янські, гето-фракійські та сарматські племена. В процесі свого дальшого розвитку в II—V ст. н. е. черняхівська культура еволюціонує. Відбувається економічна, соціальна та політична консолідація племінних союзів, що створює реальний ґрунт для формування народності і зародків феодальних відносин у суспільстві. Разом з тим в епоху «великого переселення народів» поступальний історичний процес міг в кожному конкретному випадку порушуватись. Особливо це стосується південно-східних районів лісостепу, пов'язаних з бурхливими пересуваннями кочових степових орд гуннів, аварів та інших племен. Що ж до основної території черняхівської культури (у Дністро-Дніпровському межиріччі), то тут осіле землеробське населення, незважаючи на негативні наслідки гуннської та аварської навал, продовжує в своїй основі поступальний історичний розвиток, який включав економічний, культурний, соціальний та політичний аспекти.

Етногенез в епоху «великого переселення народів» у Південно-Східній Європі був досить складним. Поряд із слов'янами у черняхівському ареалі проживали фракійці, сармати та інші племена. Інфільтрація у III—IV ст. н. е. у північно-західній частині черняхівського масиву гето-гепідського (германського) населення не могла відчутно вплинути на характер осілої землеробської черняхівської культури, яка в цей час уже сформувалася і еволюціонувала. Ми вважаємо, що основне ядро населення II—V ст. н. е. на території Південно-Східної Європи (в межах Дністро-Дніпровського межиріччя) становили корінні ранньослов'янські племена.

Розглянуті питання етногеографії Південно-Східної Європи першої половини I тисячоліття н. е., історико-етнографічної характеристики черняхівських племен, їх господарства та соціального укладу, позитивного досвіду та світогляду, релігії та вірувань показують, наскільки складним і багатограним було життя ранньослов'янських та інших племен у першій половині та середині I тисячоліття н. е.

Позитивний господарський та культурний досвід черняхівських племен Волині і Поділля, як і всього Дністро-Дніпровського межиріччя, ґрунтувався на багатівіковому осілому землеробському побуті населення та його активних економічних і культурних зв'язках з сусідніми районами Південно-Східної та Центральної Європи. Перші узагальнення, які випливали з аналізу навколишнього географічного середовища,

створення господарських календарів, нагромодження та узагальнення досвіду ремісничої діяльності, використання та фіксація математичних знань, зародки писемності, розвиток народної медицини тощо — всі ці й інші напрями позитивного господарського та культурного розвитку черняхівських племен пов'язані, з одного боку, з поступальною іманентною традицією, а з другого — з широкими загальноєвропейськими контактами лісостепових черняхівських племен.

На світогляд лісостепоного населення II—V ст. н. е. активно впливали не тільки його господарські та культурні надбання, а й рівень соціально-економічного та політичного розвитку суспільства. Тому, коли йдеться про формування світогляду черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя, ми беремо до уваги соціально-економічні відносини в суспільстві першої половини I тисячоліття н. е., яке стояло на порозі класоутворення та державності.

Релігія та вірування черняхівських лісостепових племен також значною мірою відбивають ідеологію та світогляд Дністро-Дніпровського населення II—V ст. н. е. Матеріали язичницьких капищ черняхівців, спостереження над поховальними обрядами, вивчення системи орнаментальних мотивів тощо — все це характеризує розвиток язичницьких вірувань населення на досить високій фазі — коли язичницька символіка вже набуває антропоморфного характеру, а серед пантеону черняхівців виділяються центральні божества. Наявні археологічні матеріали фіксують і елементи християнства, які поширюються на землях Південно-Східної Європи першої половини I тисячоліття н. е. Вказані елементи нового, порівняно до язичництва, релігійного віровчення не змогли однак закріпитися та зміцнити в зв'язку, очевидно, з подіями середини I тисячоліття н. е. — гуниською та аварською навалами.

Весь комплекс історії та культури черняхівських племен II—V ст. н. е. у Дністро-Дніпровському межиріччі фіксує складність та багатогранність життя тогочасного населення, яке розвивалося на фоні загальноєвропейських подій першої половини I тисячоліття н. е. Ранньослов'янські племена II—V ст. н. е. на землях Дністро-Дніпровського межиріччя створювали історичні передумови формування у майбутньому першої великої у Східній Європі феодальної держави — Київської Русі.

КОРОТКИЙ ОПИС ПАМ'ЯТОК
ДНІСТРО-ДНІПРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ,
НА ЯКИХ АВТОРОМ ПРОВІДИЛИСЬ
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ¹

Пам'ятки рубежу та перших століть нової ери. 1. с. Круглик Хотинського району Чернівецької області. Дослідження 1957—1959 рр. проведені на зарубинецькому поселенні, що датується періодом від II ст. до н. е. — до початку нової ери. На поселенні відкрито залишки двох наземних жител з печами-вогнищами, викладеними камінням. Кон-

¹ До опису не включені матеріали розвідок, вони подані на археологічних картах Волині, Волино-Подільського прикордоння та Середнього Подністров'я, що публікуються в цій книзі.

структивні особливості жител Кругликського поселення, як і комплекс кераміки, мають аналогії серед інших селищ зарубинецької культури. Зарубинецьке поселення в Круглику досліджувалося автором разом з Б. О. Тимощуком. (Б. А. Тимощук, И. С. Винокур. Памятники эпохи полей погребений на Буковине.— КСИА АН СССР, 1962, в. 90, стор. 73—77).

2. с. Кисилів Кіцманського району Чернівецької області. Дослідження 1962 р. проведені на місці сарматського могильника I—II ст. н. е. Відкрито десять сарматських поховань з типовим набором кераміки та інших речей. Крім того, виявлено кілька жертвних ям і, зокрема, в одній з них — жертвне поховання молодого коня. Могильник досліджувався автором разом з Л. В. Вакуленко (И. С. Винокур, Л. В. Вакуленко. Кисилевский могильник I—II вв. н. э.— КСИА АН СССР, 1967, в. 112, стор. 126—132).

3. с. Бережанка Чемеровецького району Хмельницької області. Дослідження 1965—1966 рр. проведені на місці поселення з керамікою зарубинецької та черняхівської культур. Селище датується II—III ст. н. е. На ньому виявлено речовий скарб, до складу якого входить ціла та уламок золотих шийних гривн, бронзові браслети та кільця, срібна підвіска з чотирьох кілець, бронзовий литий амулет у вигляді птаха, а також намисто з сердоліку, скла, скловидної пасти, у тому числі й так звані глазчаті синього, зеленуватого, коричневого та інших кольорів. (И. С. Винокур. Бережанський скарб.— У зб.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 14—21).

4. с. Возилів Бучацького району Тернопільської області. У 1966—1967 рр. на садибі М. І. Процика відкриті залишки урнових поховань з трупоспаленнями. Виявлено в уламках дев'ять керамічних урн. Кераміка належить липицькій культурі з елементами зарубинецьких старожитностей. Поряд з могильником 1969 р. відкрито і обстежено залишки поселення рубежу н. е. Селище має добре насичений культурний шар. Масова кераміка поселення включає липицькі та зарубинецькі форми. (Матеріали неопубліковані, зберігаються в кабінеті археології Кам'янець-Подільського педінституту ім. В. П. Затонського).

Пам'ятки черняхівської культури II—V ст. н. е. 5. с. Пряжів Житомирського району Житомирської області. Дослідженнями 1954—1956 рр. на поселенні відкрито три наземних житла і дві напівземлянки. Крім того, рекогносцирувальними роботами Є. В. Махно у 1954 р. виявлено залишки наземних споруд. А роботами 1956 р. Ю. В. Кухаренка відкрито одну наземну споруду і дві напівземлянки. Таким чином, на поселенні Пряжів I зафіксовані одночасні житлові комплекси — наземні будови та напівземлянки. (И. С. Винокур. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е. Чернівці, 1960, стор. 24—31).

6. с. Пряжів Житомирського району Житомирської області (Пряжів II). Дослідженнями 1955 р. на поселенні відкрито залишки наземного житла. (И. С. Винокур. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е., стор. 32—33).

7. с. Слободище Бердичівського району Житомирської області. Під час проведення досліджень 1955 р. на поселенні відкрито залишки на-

земного житла з двома печами, а також сліди залізобобного виробництва у вигляді кричного заліза та великої кількості шлаків. Дослідження у Слободишах проводилися автором разом з М. Ю. Брайчевським. (І. С. Винокур. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е., стор. 33—37).

8. с. Борівці Кіцманського району Чернівецької області. Під час проведення досліджень 1957 р. на поселенні відкриті залишки наземного житла, а також кам'яну плиту з загадковими знаками. (Матеріали неопубліковані, зберігаються в історичному музеї Чернівецького держуніверситету).

9. с. Санківці Хотинського району Чернівецької області. Дослідження 1958 р. проведені на поселенні, дозволили виявити залишки наземного житла з вогнищем, викладеним камінням. (Матеріали неопубліковані, зберігаються в історичному музеї Чернівецького держуніверситету).

10. с. Маркуші Бердичівського району Житомирської області. В результаті досліджень 1959 р. на поселенні виявлені залишки наземного житла з двома печами, а також кілька господарських споруд. (І. С. Винокур. Памятники волинской группы культуры полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы.—МИА, 1964, № 116, стор. 176—179).

11. с. Іванківці Любарського району Житомирської області. Дослідженнями 1959—1961 рр. на поселенні відкрито три наземних споруди. Серед них добре збереглися залишки згорілого млина з жорновими поставами. (І. С. Винокур. Памятники волинской группы культуры полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы.—МИА, 1964, № 116, стор. 179—185).

12. с. Кисилів Кіцманського району Чернівецької області. Дослідження 1959—1961 рр. проведені на поселенні черняхівської культури. Виявлено чотири наземних житла з типовим набором речей. (Б. А. Тимошук и И. С. Винокур. Памятники черняховской культуры на Буковине.—МИА, 1964, № 116, стор. 186—192).

13. с. Раковець Збаразького району Тернопільської області. Дослідження проведені у 1962—1963 рр. На могильнику виявлено 18 поховань (трупопокладень і трупоспалень) разом з багатим речовим інвентарем. Дослідження могильника велись автором разом з М. І. Островським. Поруч з могильником виявлено залишки черняхівського поселення, на якому проведені рекогносцирувальні роботи (І. С. Винокур, М. І. Островский. Раковецкий могильник.—МИА, 1967, № 139, стор. 144—160).

14. с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької області. Дослідження 1963 р. проведені на місці жертовника-капища черняхівської культури з кам'яним антропоморфним ідолом і стелою з солярним знаком. Пам'ятка добре збереглася, що дозволяє її реконструювати. Роботи велись автором разом з Г. М. Хотюном (І. С. Винокур, Г. Н. Хотюн. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье.—СА, 1964, № 4, стор. 210—214).

15. с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області

(Бакота І). На поселенні черняхівської культури під час досліджень 1964 р. простежені залишки язичницького капища з уламками антропоморфного кам'яного ідола (И. С. Винокур. Языческие изваяния Среднего Поднестровья.— МИА, 1967, № 139, стор. 139—140).

16. с. Ружичанка Хмельницького району Хмельницької області. Дослідження 1964—1966 рр. велись на місці поселення та могильника черняхівської культури. Крім того, під час розвідки поблизу виявлено ще два черняхівських поселення. На поселенні досліджено три наземних житла та залишки залізоробного виробництва. На могильнику відкрито 73 поховання (трупокладення та трупопалення) з багатим речовим інвентарем. Матеріали частково опубліковані. (И. С. Винокур. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка.— У зб.: Археологические открытия 1966 года. М., 1967, стор. 228—230).

17. с. Лісогірка Городоцького району Хмельницької області. Дослідження 1967 р. на поселенні дозволили виявити залишки гончарної печі типу Луки-Врублівецької з опорною стінкою під обпалювальною камерою, а також залишки наземних споруд. Матеріали опубліковані частково. (И. С. Винокур, О. М. Приходнюк. Раннеславянское поселение у г. Городок.— У зб.: Археологические открытия 1968 года. М., 1969, стор. 333—334).

18. с. Рідкодуби Хмельницького району Хмельницької області. Дослідження 1967 р. проведені на могильнику черняхівської культури. Відкрито десять поховань (трупокладень та трупопалень) з досить значним набором речового інвентаря. Поблизу могильника виявлено залишки черняхівського поселення. Матеріали опубліковані частково (И. С. Винокур, О. М. Приходнюк. Работы славянского отряда Подольской экспедиции.— У зб.: Археологические открытия 1967 года. М., 1968, стор. 235).

19. с. Блищанка Заліщицького району Тернопільської області. Дослідження 1967 р. проведені на місці кам'яної язичницької статуї, пов'язаної з культурним шаром черняхівського типу (И. С. Винокур. Новые языческие памятники на Среднем Днестре.— У зб.: Древние славяне и их соседи.— МИА, 1970, № 176, стор. 38—40).

20. с. Міжгір'я Борщівського району Тернопільської області. Дослідження 1967 р. проведені на місці стародавнього язичницького жертovníка з кам'яною плитою (И. С. Винокур. Новые языческие памятники на Среднем Днестре.— У зб.: Древние славяне и их соседи.— МИА, 1970, № 176, стор. 38—40).

21. с. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Дослідження 1968 р. проведені на поселенні середини I тисячоліття н. е. Виявлено сім напівземлянкових жител з речовим матеріалом перехідного типу від черняхівських старожитностей до слов'янських пам'яток VI—VII ст. н. е. Роботи велись автором разом з О. М. Приходнюком. (Матеріали неопубліковані, зберігаються в кабінеті археології Кам'янець-Подільського педінституту ім. В. П. Затонського).

22. с. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Дослідження 1968 р. проведені на місці відкритого черняхівського могильника. Виявлено чотири поховання (одне трупокладення, одне

потривожене поховання дитини на кам'яній вимостці, два трупоспалення). Роботи велись автором разом з О. М. Приходнюком. (Матеріали неопубліковані, зберігаються в кабінеті археології Кам'янець-Подільського педінституту ім. В. П. Затонського).

23. с. Баглаї Старокостянтинівського району Хмельницької області. Розвідкові дослідження 1969 р. проведені на місці черняхівського могильника¹. Виявлено залишки одного трупопокладення. (Матеріали неопубліковані, зберігаються в кабінеті археології Кам'янець-Подільського педінституту ім. В. П. Затонського).

24. с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (Бакота II). На поселенні дослідженнями 1969—1970 рр. виявлені залишки одного наземного житла та чотирьох напівземлянок. Відкрито три гончарських горни з опорним стовпом під обпалювальною камерою, а також залишки язичницького капища. Селище має, крім черняхівського, культурні нашарування VI—XIII ст. н. е. Роботи ведуться автором разом з О. М. Приходнюком. Матеріали опубліковані частково. (И. С. Винокур, О. М. Приходнюк. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты.— У зб.: Археологические открытия 1969 года. М., 1970, стор. 284—285).

¹ Це ще один могильник в околицях села, на відміну від досліджуваного у 20-х роках.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. До критики політичної економії.— Твори, т. 13.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Німецька ідеологія.— К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
3. Ф. Енгельс. Діалектика природи.— К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
4. Ф. Енгельс. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
5. Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг.— К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
6. Ф. Енгельс. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
7. В. І. Ленін. Розвиток капіталізму в Росії.— В. І. Ленін. Твори, т. 3.
8. В. І. Ленін. Соціалізм і релігія.— В. І. Ленін. Твори, т. 10.
9. В. І. Ленін. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— В. І. Ленін. Твори, т. 14.
10. В. І. Ленін. Лівонародництво і марксизм.— В. І. Ленін. Твори, т. 20.
11. В. І. Ленін. Про державу.— В. І. Ленін. Твори, т. 29.
12. М. П. Абрамова. Сарматские погребения Дона и Украины II в. до н. э.— I в. н. э.— СА, 1961, № 1.
13. В. П. Алексеев. Происхождение народов Восточной Европы. М., 1969.
14. А. К. Амброс. Фибулы зарубинецкой культуры.— МИА, 1959, № 70.
15. А. К. Амброс. Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н. э.— IV в. н. э. М., 1966.
16. А. Ф. Анисимов. Духовная жизнь первобытного общества. М., 1966.
- 16а. В. Б. Антонович. Археологическая карта Волынской губернии.— Труды XI АС, т. I. М., 1901.
17. М. И. Артамонов. Спорные вопросы древнейшей истории славян и Руси.— КСИИМК, 1940, в. 6.
18. М. И. Артамонов. К вопросу о происхождении восточных славян.— ВИ, 1948, № 9.
19. М. И. Артамонов. Происхождение славян. Л., 1950.
20. М. И. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии 1952—1953 гг.— КСИИМК, 1955, в. 59.
21. М. И. Артамонов. Славяне и Русь. Научная сессия ЛГУ. Л., 1956.
22. М. И. Артамонов. Вопросы расселения восточных славян и советская археология.— У зб.: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967.
23. А. В. Арциховский. Культурное единство славян в средние века.— СЭ, 1946, № 1.
24. В. В. Ауліх. Основні результати археологічного дослідження древноруського селища в с. Ріпнів Львівської області. Дисертаційний збірник. К., 1958.
25. А. Афанасьев. Поэтические воззрения славян на природу, т. I. М., 1868.
26. В. Д. Баран. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., 1961.
27. В. Д. Баран. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу.— МДАПВ, 1961, в. 3.
28. В. Д. Баран. Поселення I тис. н. е. в с. Ракобути на Західному Бузі.— МДАПВ, 1962, в. 4.
29. В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге.— МИА, 1963, № 108.
30. В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957—1960 гг.).— МИА, 1964, № 116.
31. В. Д. Баран. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і південно-західної Волині.— МДАПВ, 1964, в. 5.

32. В. Д. Баран. До питання про співвідношення пам'яток черняхівського типу і слов'янських пам'яток VI—VII ст. в межиріччі Верхнього Дністра і Західного Бугу.— У зб.: Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1965.
33. В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге (по материалам раскопок поселений у с. Рипнева Львовской области).— СА, 1965, XIII-2.
34. В. Д. Баран. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волины.— АР, XX, 1968, № 5.
35. В. Д. Баран. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу.— У зб.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
36. В. Д. Баран. Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
37. В. Д. Баран. Славяне в верховьях Днестра и Западного Буга. Тезисы докладов советской делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине (август 1970 г.). М., 1970.
38. М. А. Безбородов. Исследование стекол из стекольной мастерской III—IV вв. н. э. у с. Комаров.— МДАПВ, 1964, в. 5.
39. Н. Ф. Беляшевский. Поля погребальных урн.— АЛЮР, т. I. М., 1904.
40. Д. Т. Березовец. О датировке черняховской культуры.— СА, 1963, № 3.
41. Д. Т. Березовец, В. П. Петров. Лохвицкий могильник.— МИА, 1960, № 82.
42. Д. Т. Березовец. Черняховская культура и культура славянских племен VI—VIII вв.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
43. С. Н. Бибииков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре.— МИА, 1953, № 38.
44. С. Н. Бибииков. Хозяйственно-экономический комплекс развитого триполья (опыт изучения первобытной экономики).— СА, 1965, № 1.
45. С. Н. Бибииков. К 50-летию археологической науки на Украине.— СА, 1967, № 3.
46. В. І. Бідзіля. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бугі.— Археологія, т. XV, К., 1963.
47. В. І. Бідзіля. Лютеж — ремесленный центр эпохи зарубинецкой культуры.— У кн.: Древности Белоруссии. Минск, 1966.
48. В. І. Бідзіля. Чорна металургія стародавніх слов'ян.— У зб.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
49. В. І. Бідзіля і С. П. Пачкова. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж.— МИА, 1969, № 160.
50. В. І. Бідзіля. Латенские традиции в черняховской культуре.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
51. В. Д. Блаватский. Процесс исторического развития и историческая роль античных государств Северного Причерноморья.— ВИ, 1960, № 10.
52. В. Д. Блаватский. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961.
53. А. А. Бобринский. О некоторых особенностях формовочной технологии керамики из памятников черняховской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
54. В. А. Богусевич и Н. В. Линка. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ г. Канева.— МИА, 1959, № 70.
55. А. Т. Брайчевская (Смиленко). К вопросу о ремесле культуры полей погребений.— КСИА, 1953, в. 2.
56. А. Т. Брайчевская. Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантском обществе.— КСИА, 1954, в. 3.
57. А. Т. Брайчевська. Найдавніші гончарські горни на східнослов'янських землях.— У кн.: Нариси з історії техніки, в. 3. К., 1956.
58. А. Т. Брайчевська. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі.— Археологія, т. XI. К., 1957.
59. А. Т. Брайчевська. Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами.— Археологія, т. X. К., 1957.
60. А. Т. Брайчевская. Черняховские памятники Надпорожья.— МИА, 1960, № 82.
61. А. Т. Брайчевська. До вивчення ювелірного ремесла у населення Середнього Подніпров'я в перші століття нашої ери.— Археологія, т. XIV. К., 1962.
62. М. Ю. Брайчевський. До питання про так звані римські впливи в культурі древніх слов'ян.— Археологія, т. V. К., 1951.

63. М. Ю. Брайчевський. Антський період в історії східних слов'ян.— Археологія, т. VII. К., 1952.
64. М. Ю. Брайчевський. Древнеславянское святилище в селе Иванковцы на Днестре.— КСИИМК, 1953, в. 52.
65. М. Ю. Брайчевський. До історії обробки заліза населенням Східної Європи в кінці I тис. до н. е.— У зб.: Нариси з історії техніки, в. 2. К., 1955.
66. М. Ю. Брайчевський. Римська монета на території України. К., 1959.
67. М. Ю. Брайчевський. Ромашки.— МИА, 1960, № 82.
68. М. Ю. Брайчевський. Зображення коня з с. Черепин в Середньому Пороссі.— Археологія, т. XII. К., 1961.
69. М. Ю. Брайчевський, Н. М. Кравченко. Дослідження ранньослов'янської культури на Україні.— УІЖ, 1961, № 3.
70. М. Ю. Брайчевський, И. С. Винокур, А. Д. Руденко. Новоград-Волынский клад римских монет.— У зб.: Нумизматика и сфрагистика, I. К., 1963.
71. М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964.
72. М. Ю. Брайчевський, В. И. Довженок. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье.— МИА, 1967, № 139.
73. М. Ю. Брайчевський. Походження Русі. К., 1968.
74. А. Будилович. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиям по данным лексикальным. К., 1879.
75. Л. В. Вакуленко. Дослідження гончарної майстерні на Глибочкому поселенні.— У зб.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
76. К. Вейльє. От бирки до азбуки. М., 1923.
77. Н. И. Веселовский. Современное состояние вопроса о каменных бабах или «балбалах». Одесса, 1915.
78. С. Г. Вилинский. Сказание черноризца Храбра о письменах славянских. Одесса, 1901.
79. І. С. Винокур. Археологічні пам'ятки Житомирщини. Житомир, 1956.
80. И. С. Винокур. Материалы черняховской культуры, хранящиеся в Житомирском краеведческом музее.— СА, 1959, № 4.
81. І. С. Винокур. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е.— У кн.: Старожитності Східної Волині. Чернівці, 1960.
82. І. С. Винокур. Волынские «хлебцы».— Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1958 год. Черновцы, 1960.
83. И. С. Винокур. Древности Восточной Волины.— КСИА АН СССР, 1960, в. 81.
84. І. С. Винокур. Римська монета на Україні (рецензія).— УІЖ, 1961, № 5.
85. И. С. Винокур, Г. Н. Хотюн. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье.— СА, 1964, № 4.
86. И. С. Винокур. Памятники волынской группы культуры полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы.— МИА, 1964, № 116.
87. І. С. Винокур, С. К. Гуменюк. Археологічні пам'ятки Хмельниччини. Кам'янець-Подільський, 1965.
88. І. С. Винокур. Матеріальна і духовна культура населення Середнього Подністров'я в першій половині I тисячоліття н. е. Кам'янець-Подільський, 1966.
89. И. С. Винокур. Языческие изваяния Среднего Поднестровья.— МИА, 1967, № 139.
90. И. С. Винокур, М. И. Островский. Раковецкий могильник.— МИА, 1967, № 139.
91. И. С. Винокур, Л. В. Вакуленко. Киселевский могильник I—II вв. н. э.— КСИА АН СССР, 1967, в. 112.
92. И. С. Винокур. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка.— У зб.: Археологические открытия 1966 года. М., 1967.
93. И. С. Винокур. Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен.— СА, 1969, № 1.
94. І. С. Винокур. Бережанський скарб.— У зб.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
95. И. С. Винокур. Воыно-Подольское пограничье — один из районов формирования черняховской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
96. И. С. Винокур. Черняховские племена Днестро-Днепровского междуречья. Тезисы докладов советской делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине (август 1970 г.). М., 1970.

97. М. Я. Выгодский. Арифметика и алгебра в древнем мире. М., 1967.
98. С. О. Висоцький. Стародавня слов'янська азбука в Софії Київській.— Вісник Академії наук УРСР, 1970, № 6.
99. Г. А. Вознесенская. Обработка железа у племен черняховской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
100. Л. А. Голубева. Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян.— СА, 1957, № 4.
101. В. К. Гончаров, Е. В. Махно. Могилище черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького.— Археологія, т. XI. К., 1957.
102. А. Д. Грач. Древнетюркские изваяния Тувы. М., 1961.
103. Б. Д. Греков. Борьба Руси за создание своего государства. М.—Л., 1945.
104. Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. М.—Л., 1946.
105. Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1953.
106. М. П. Грязнов. Минусинские каменные бабы в связи с некоторыми новыми данными.— СА, 1950, XII.
107. Ф. Д. Гуревич. Збручский идол.— МИА, 1941, № 6.
108. Н. С. Державин. Об этногенезе древнейших народов Днепровско-Дунайского бассейна.— ВДИ, 1939, № 1.
109. В. И. Довженок. Про дофеодалний період в історії Русі.— Археологія, т. VI. К., 1952.
110. В. И. Довженок. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднепровье.— КСИИМК, 1952, в. XLVIII.
111. В. И. Довженок и Н. В. Линка. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось.— МИА, 1959, № 70.
112. В. И. Довженок. Землеробство древньої Русі. К., 1961.
113. В. И. Довженок. Черняховская культура в истории населения Среднего Поднепровья.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
114. А. Дьяконов. Известия Псевдо-Захария о древних славянах.— ВДИ, 1939, № 4.
115. Л. А. Евтюхова. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии.— МИА, 1952, № 24.
116. Л. П. Жуковская. К истории буквенной цифирии и алфавитов у славян.— У зб.: Источниковедение и история русского языка. М., 1964.
117. И. Д. Зильманович. Гончарные печи Луки-Врублевцевой.— КСИА АН СССР, 1967, в. 112.
118. В. А. Ильинская. Скифское навершие из окрестностей Чернигова.— КСИА АН УССР, 1962, в. 12.
119. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. М., 1960.
120. В. А. Истрин. Возникновение и развитие письма. М., 1965.
121. История культуры древней Руси, т. I—II. М.—Л., 1951.
122. История отечественной математики, т. I. К., 1966.
123. История украинського мистецтва, т. I. К., 1966.
124. С. В. Киселев. Древняя история Южной Сибири. М., 1951.
125. Г. Ф. Корзухина. К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н. э.— СА, XXII. М., 1955.
126. А. Р. Корсунский. Об условиях поселения вестготов в Южной Галлии и Испании.— У зб.: Средние века, в. 25. М., 1964.
127. А. Р. Корсунский. Основные вопросы истории Испании V—VII веков. Автореферат докторской диссертации. М., 1965.
128. Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— МИА, 1967, № 139.
129. Н. М. Кравченко. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупожжения на черняховских могильниках.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
130. В. В. Кропоткин. Клады римских монет в Восточной Европе.— ВДИ 1951, № 4.
131. В. В. Кропоткин. Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР.— ВДИ, 1954, № 3.
132. В. В. Кропоткин. Раскопки черняховского могильника у с. Рыжевка.— У зб.: Археологические открытия 1965 года. М., 1966.
133. В. В. Кропоткин. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. М., 1967.

134. В. В. Кропоткин. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.— V в. н. э.).— САИ, М., 1970.
135. В. В. Кропоткин. Хронология черняховской культуры и римско-византийские импортные вещи в Восточной Европе.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
136. В. В. Кропоткин. Византия и славянские племена Поднестровья и Поднепровья. Тезисы докладов советской делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине (август 1970 г.). М., 1970.
137. В. В. Кропоткин. К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племён черняховской культуры в III—IV вв. н. э.— У зб.: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970.
138. М. М. Кубланов. Мыслители древности о религии. М., 1960.
139. А. Е. Кудрявцев. Испания в средние века. Л., 1937.
140. Ю. В. Кухаренко. Волынская группа полей погребений.— СА, 1958, № 4.
141. Ю. В. Кухаренко. Экономический строй и быт восточных славян в первой половине I тысячелетия н. э.— В кн.: Очерки истории СССР III—IX вв. М., 1958.
142. Ю. В. Кухаренко. Памятники зарубинецкой культуры в области Верхнего Поднепровья.— МИА, 1959, № 70.
143. Ю. В. Кухаренко. Чаплинский могильник.— МИА, 1959, № 70.
144. Ю. В. Кухаренко. Могильник Брест-Тришин.— КСИА АН СССР, 1965, в. 100.
145. Ю. В. Кухаренко. Волынская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
146. Л. Р. Кызласов. Таштыкская эпоха. М., 1960.
147. Т. Лер-Сплавинский. О происхождении и прародине славян.— ВИ, 1946, № 10.
148. П. Д. Либеров. К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине.— КСИИМК, 1950, в. 34.
149. Д. С. Лихачев. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947.
150. А. Д. Люблинская. Типология раннего феодализма в Западной Европе и проблема романо-германского синтеза.— У зб.: Средние века, в. 31. М., 1968.
151. И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа.— МИА, 1961, № 104.
152. И. И. Ляпушкин. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства.— МИА, 1968, № 152.
153. В. В. Мавродин. Образование древнерусского государства. Л., 1945.
154. В. В. Мавродин. К вопросу об «антах» Псевдомирикия.— СЭ, 1954, № 2.
155. Е. В. Максимов. Хронология древностей зарубинецкой культуры в Среднем Приднепровье.— МИА, 1969, № 160.
156. Е. В. Максимов. Население Среднего Поднепровья на рубеже нашей эры. Тезисы докладов советской делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине (август 1970 г.). М., 1970.
157. Г. Марченко. Мистецька цінність «кам'яних баб».— «Народна творчість та етнографія», 1969, № 4.
158. Е. В. Махно. Вивчення культури «полів поховань».— Археологія, т. I. К., 1947.
159. Е. В. Махно. Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі.— АП УРСР, 1949, т. I.
160. Е. В. Махно. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу.— Археологія, т. IV. К., 1950.
161. Е. В. Махно. Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Приднепровье.— СА, 1955, XXIII.
162. Е. В. Махно и И. М. Самойловский. Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье.— МИА, 1959, № 70.
163. Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР.— МИА, 1960, № 82.
164. Е. В. Махно. З історії дослідження поселень черняхівської культури.— У зб.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
165. Е. В. Махно. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.

166. Д. А. Мачинский. Археологические памятники у с. Круглик и проблемы зарубинцевской культуры. (Тезисы доклада Подольской историко-краеведческой конференции.) Хмельницкий, 1965.
167. А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени на Среднем Днестре.— КСИИМК, 1953, в. 51.
168. А. В. Мишулин. Древние славяне и судьбы Восточноримской империи.— ВДИ, 1939, № 1.
169. А. В. Мишулин. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э.— ВДИ, 1941, № 1.
170. М. П. Мультановский. История медицины. М., 1961.
171. П. Н. Надинский. Очерки истории Крыма, в. 1. Симферополь, 1951.
172. Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957.
173. Л. Нидерле. Славянские древности. М., 1956.
174. Г. Ф. Никитина. Классификация лепной керамики черняховской культуры.— СА, 1966, № 4.
175. Г. Ф. Никитина. Гребни черняховской культуры.— СА, 1969, № 1.
176. Г. Ф. Никитина. Гребни черняховской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
177. В. Д. Отамановский. Борьба медицины с религией в древней Руси. М., 1965.
178. Очерки истории СССР (III—IX вв.). М., 1958.
179. В. А. Пархоменко. У истоков русской государственности. Л., 1924.
180. С. П. Пачкова, З. В. Янушевич. Землеробство племен зарубинцевской культуры.— У зб.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
181. В. П. Петров. Зарубинцевский могильник.— МИА, 1959, № 70.
182. В. П. Петров. Давні слов'яни та їх походження.— УІЖ, 1963, № 4.
183. В. П. Петров. Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками.— У зб.: Питання походження і розвитку слов'янської писемності. К., 1963.
184. В. П. Петров. Черняховский могильник.— МИА, 1964, № 116.
185. В. П. Петров. Масловский могильник на р. Товмач.— МИА, 1964, № 116.
186. В. П. Петров. Про зміну археологічних культур на території УРСР у V ст. н. е.— Археологія, т. XVIII, К., 1965.
187. В. П. Петров. Обрядовый фольклор календарного цикла та його общинно-виробничі основи.— «Народна творчість та етнографія», 1966, № 1.
188. В. П. Петров. Письменные источники о гуннах, антах и готах в Причерноморье.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
189. С. А. Плетнева. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.— МИА, 1958, № 62.
190. Л. Д. Поболь. Зарубинцевская культура на территории Белоруссии (по материалам исследований последних лет). VII Международный конгресс доисториков и протоисториков. Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966.
191. Повесть временных лет. М.— Л., 1950.
192. Е. Ф. Покровская. Жертвенник раннескифского времени у с. Жаботин.— КСИА, 1962, в. 12.
193. О. И. Попов. До найдавнішої історії слов'янства.— Археологія, т. IX, К., 1954.
194. Б. Ф. Поршнев. Социальная психология и история. М., 1966.
195. Прокопий из Кесарии. Война с готами. Перевод с греческого С. П. Кондратьева. М., 1950.
196. В. Я. Пропп. Русские аграрные праздники. Л., 1963.
197. К. А. Раевский. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днестра — Днестра в I тысячелетии н. э.— СА, 1955, XXIII.
198. А. М. Ременников. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э. М., 1954.
199. Э. А. Рикман. Жилища Будештского селища.— МИА, 1960, № 80.
200. Э. А. Рикман. К вопросу о «больших домах» на селищах черняховского типа.— СЭ, 1962, № 3.
201. Э. А. Рикман. Памятник эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967.
202. Э. А. Рикман. О фракийском элементе в черняховской культуре Днестровско-Дунайского междуречья.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
203. Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь.— ВДИ, 1939, № 1.

204. Б. А. Рыбаков. Поляне и северяне.— СЭ, 1947, VI—VII.
205. Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948.
206. Б. А. Рыбаков. Древние элементы в русском народном творчестве.— СЭ, 1948, № 1.
207. Б. А. Рыбаков. Русские системы мер длины XI—XV вв.— СЭ, 1949, № 1.
208. Б. А. Рыбаков. Уличи.— КСИИМК, 1950, XXXV.
209. Б. А. Рыбаков. Древние Русы.— СА, 1953, XVII.
210. Б. А. Рыбаков. Календарь IV в. из земли полян.— СА, 1962, № 4.
211. Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита.— СА, 1965, № 1—2.
212. Б. А. Рыбаков отвечает на вопросы журнала «Вопросы истории».— ВИ, 1968, № 9.
213. И. П. Русанова. Территория древлян по археологическим данным.— СА, 1960, № 1.
214. И. П. Русанова. Поселение у с. Корчака на р. Тетерева.— МИА, 1963, № 108.
215. И. М. Самойловский. Корчеватовский могильник.— МИА, 1959, № 70.
216. М. Я. Салманович. Жилище коренного населения Молдавской ССР.— СЭ, 1947, № 4.
217. И. К. Свешников. Могильники липицкой культуры в Львовской области.— КСИИМК, 1957, в. 68.
218. В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970.
219. М. Е. Сергиенко. Ремесленники древнего Рима. Л., 1968.
- 219а. Е. Сецинский. Археологическая карта Подольской губернии.— Труды XI АС, т. I. М., 1901.
220. Р. А. Симонов. О некоторых особенностях нумерации, употреблявшейся в кириллице.— У зб.: Источниковедение и история русского языка. М., 1964.
221. А. Т. Сміленко. Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань.— Археологія, т. VI. К., 1952.
222. А. Т. Сміленко, М. Ю. Брайчевский. Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкассы.— МИА, 1967, № 139.
223. А. Т. Сміленко. Поховання в с. Кічкас (до питання про формування черняхівської культури).— У зб.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.
224. А. Т. Сміленко. К хронологии гончарной керамики черняховского типа.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
225. А. Т. Сміленко. Славяне и степные племена в Нижнем Поднепровье. Тезисы докладов советской делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине (август 1970 г.). М., 1970.
226. А. Смирнов. Падение Остготского государства в Италии. СПб., 1857.
227. Г. И. Смирнова. Поселение у с. Незвиско в первые века новой эры.— МИА, 1964, № 116.
228. А. П. Смирнов. Скифы. М., 1966.
229. А. П. Смирнов. Происхождение рабовладения.— У зб.: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970.
230. К. Ф. Смирнов. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. М., 1964.
231. М. Ю. Смішко. Селище доби полів поховань у Вікнінах Великих.— Археологія, т. I. К., 1947.
232. М. Ю. Смішко. Доба полів поховань в західних областях УРСР.— Археологія, т. II. К., 1948.
233. М. Ю. Смішко. Раннеславянская культура Поднепровья в свете новых археологических данных.— КСИИМК, 1952, в. XLIV.
234. М. Ю. Смішко. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР. Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953.
235. М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. К., 1960.
236. М. Ю. Смішко, І. К. Свешников. Могильник III—IV століть н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.— МДАПВ, 1961, в. 3.
237. М. Ю. Смішко. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань.— МДАПВ, 1961, в. 3.

238. М. Ю. Смішко. Сарматські поховання біля с. Острівець Станіславської області.— МДАПВ, 1962, в. 4.
239. М. Ю. Смішко. Поселення III—IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області.— МДАПВ, 1964, в. 5.
240. Л. А. Солнцев, Р. Б. Степанская, Л. Д. Фомин, Б. А. Шрамко. О появлении изделий из чугуна в Восточной Европе.— СА, 1969, № 1.
241. А. А. Спицын. Расселение древнерусских племен по археологическим данным.— ЖМНП, № VIII, 1899.
242. А. А. Спицын. Древности антов.— У кн.: Сборник Отделения русского языка и словесности АН СССР. М., 1928.
243. А. А. Спицын. Поля погребальных урн.— СА, 1948, X.
244. Н. Ф. Сумцов. Хлеб в обрядах и песнях. Харьков. 1885.
245. Е. О. Симонович. Млинове спорудження перших століть н. е. на Південному Бузі.— Археологія, 1952, т. VI.
246. Э. А. Симонович. О датировке поселений первых веков нашей эры в Луке-Врублевской.— КСИИМК, 1955, в. 57.
247. Э. А. Симонович. Глиняная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры.— СА, 1956, XXVI.
248. Е. О. Симонович. Памятки черняхівської культури Нижнього Побужжя.— Археологія, т. X. К., 1957.
249. Э. А. Симонович. Лепная посуда памятников черняховской культуры нижнего Днепра.— КСИИМК, 1957, в. 68.
250. Э. А. Симонович. К вопросу о раннечерняховских поселениях культуры полей погребений.— СА, 1958, № 1.
251. Э. А. Симонович. Две статуэтки коня из Побужжя.— КСИИМК, 1958, в. 72.
252. Э. А. Симонович. Об единстве и различиях памятников черняховской культуры.— СА, 1959, № 29—30.
253. Э. А. Симонович. Памятники черняховской культуры в с. Кринички.— МИА, 1960, № 82.
254. Э. А. Симонович. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на нижнем Днепре.— МИА, 1960, № 82.
255. Э. А. Симонович. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху.— СА, 1963, № 1.
256. Э. А. Симонович. Северная граница памятников черняховской культуры.— МИА, 1964, № 116.
257. Э. А. Симонович. Орнаментация черняховской керамики.— МИА, 1964, № 116.
258. Э. А. Симонович. Игрально-счетные жетоны на памятниках черняховской культуры.— СА, 1964, № 3.
259. Э. А. Симонович. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье.— МИА, 1967, № 139.
260. Э. А. Симонович. Страницы истории отечественных исследований памятников культуры полей погребений после Великого Октября.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
261. Э. А. Симонович. Культуры римского времени и славяне на территории Восточной Европы. Тезисы докладов советской делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине (август 1970 г.). М., 1970.
262. Э. Тейлор. Первобытная культура. М., 1939.
263. А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961.
264. Б. А. Тимошук. Подкарпатские курганы III—V веков нашей эры.— КСИИМК, 1953, в. 52.
265. Б. А. Тимошук. Надгробие из с. Мусоровки Черновицкой области.— СА, 1957, № 3.
266. Б. А. Тимошук, И. С. Винокур. Памятники эпохи полей погребений на Буковине.— КСИА АН СССР, 1962, в. 90.
267. Б. А. Тимошук, И. С. Винокур. Памятники черняховской культуры на Буковине.— МИА, 1964, № 116.
268. Б. О. Тимошук, О. М. Приходнюк. Ранньослов'янські пам'ятки VI—VII ст. в Середньому Подністрів'ї.— У зб.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.

269. Б. О. Тимошук. Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969.
270. М. А. Тиханова. Роль Западного Причерноморья в сложении культуры Поднестровья и Поднепровья первых веков н. э.— КСИИМК, 1940, в. VIII.
271. М. А. Тиханова. Культура западных областей Украины в первые века нашей эры (к вопросу об этногенезе восточных славян).— МИА, 1941, № 6.
272. М. А. Тиханова. Раскопки поселения первых веков н. э. в Луке-Врублевской.— КСИИМК, 1949, в. XXVII.
273. М. А. Тиханова. Археологические памятники Среднего Поднестровья в первой половине I тысячелетия н. э.— КСИА АН УССР, 1953, в. 2.
274. М. А. Тиханова. Поселение культуры полей погребений в Луке-Врублевской Хмельницкой области.— КСИА АН УССР, 1955, в. 4.
275. М. А. Тиханова. Из материалов Дубоссарского отряда Молдавской экспедиции.— КСИИМК, 1955, в. 57.
276. М. А. Тиханова. Борочичский клад.— СА, 1956, XXV.
277. М. А. Тиханова. О локальных вариантах черняховской культуры.— СА, 1957, № 4.
278. М. А. Тиханова. Ласковский клад.— СА, 1960, № 1.
279. М. А. Тиханова. Раскопки на поселении III—IV вв. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг.— СА, 1963, № 2.
280. М. А. Тиханова. Раскопки поселения у с. Лепесовка. VII Международный конгресс доисториков и протоисториков. Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966.
281. М. А. Тиханова. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
282. М. Н. Тихомиров. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля».— СЭ, VI—VII. М., 1947.
283. С. А. Токарев. Религиозные верования восточнославянских народов XIX—начала XX вв. М., 1957.
284. С. А. Токарев. Религия в истории народов мира. М., 1964.
285. П. Н. Третьяков. Археологические памятники восточнославянских племен в связи с проблемой этногенеза.— КСИИМК, 1939, в. II.
286. П. Н. Третьяков. Некоторые вопросы этногонии восточного славянства.— КСИИМК, 1940, в. V.
287. П. Н. Третьяков. Анты и Русь.— СЭ, 1947, № 4.
288. П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953.
289. П. Н. Третьяков. Вопросы происхождения славян. Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953.
290. П. Н. Третьяков. О происхождении славян.— ВИ, 1953, № 11.
291. П. Н. Третьяков. У истоков древней Руси.— СДК. М., 1953.
292. П. Н. Третьяков. Раннеславянская культура в верхнем Поднепровье.— КСИИМК, 1954, в. 55.
293. П. Н. Третьяков. Итоги археологического изучения восточнославянских племен. Доклады IV Международного съезда славистов. М., 1958.
294. П. Н. Третьяков. Общественный и политический строй восточнославянских племен в первой половине I тыс. н. э.— У кн.: Очерки истории СССР (III—IX вв.). М., 1958.
295. П. Н. Третьяков. Чаплинское городище.— МИА, 1959, № 70.
296. П. Н. Третьяков. Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура.— СА, 1960, № 1.
297. П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966.
298. П. Н. Третьяков. Основные итоги и задачи изучения зарубинецких древностей.— МИА, 1969, № 160.
299. П. Н. Третьяков. Вопросы и факты археологии восточных славян.— У зб.: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970.
300. П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности. Л., 1970.
301. П. Н. Третьяков. Славяне в Поднепровье. Тезисы докладов советской делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине (август 1970). М., 1970.

302. А. Д. Удадьцов. Племена Европейской Сарматии II в. н. э.— СЭ, 1946, № 2.
303. А. Д. Удадьцов. Проблема происхождения славян в свете современной археологии.— ВИ, 1949, № 2.
304. А. С. Фамицын. Божества древних славян, т. I. СПб., 1884.
305. Г. Б. Федоров. Тиверцы.— ВДИ, 1952, № 2.
306. Г. Б. Федоров. О двух обрядах погребения в черняховской культуре.— СА, 1958, № 3.
307. Г. Б. Федоров. Малаештский могильник.— МИА, 1960, № 82.
308. Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э.— МИА, 1960, № 89.
309. Ф. Федчина. От античности к эпохе возрождения.— «Наука и жизнь», 1969, № 1.
310. С. И. Финогенова. Античные медицинские инструменты.— СА, 1967, № 1.
311. А. А. Формозов. Памятники первобытного искусства. М., 1966.
312. А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству. М., 1969.
- 312а. А. А. Формозов. О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье.— СА, 1968, № 2.
313. А. І. Фурманська. Фібули з розкопок Ольвії.— Археологія, т. VIII. К., 1953.
314. П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга.— МИА, 1963, № 108.
315. П. И. Хавлюк. Зарубинские памятники на Южном Буге.— У зб.: Археологические открытия 1967 года. М., 1968.
316. В. И. Ханенко. Древности Приднепровья. К., 1901.
317. В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Приднепровье.— ЗРАО, н. с., 1901, т. XIII.
318. В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913.
319. Г. Е. Храбан. Черняховские памятники в Уманском районе Черкасской области.— МИА, 1964, № 116.
320. Г. Г. Цейтен. История математики в древности и в средние века. Перевод П. С. Юшкевича. М., 1932.
321. В. М. Цыгылык. Поселение первых веков нашей эры у с. Ремезивцы Львовской области.— У зб.: Археологические открытия 1966 года. М., 1967.
322. В. М. Циглик. Памятка перших сторіч нашої ери у верхів'ї Золотої Липи. Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968.
323. Е. Н. Черных. Спектральный анализ и изучение древнейшей металлургии Восточной Европы.— У зб.: Археология и естественные науки. М., 1965.
324. Е. Н. Черных, Г. Б. Барцева. Спектроаналитические исследования цветного металла черняховской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
325. И. Т. Черняков. Памятники черняховской культуры в приморской части междуречья Дуная и Днестра.— МИА, 1967, № 139.
326. М. Черток. Повесть о глине. М., 1968.
327. А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908.
328. А. А. Шахматов. Древнейшие судьбы русского племени. Петроград, 1919.
329. П. И. Шафарик. Славянские племена в нынешней России. Русский исторический сборник, т. I, кн. IV. М., 1837.
330. Д. Б. Шелов. Античный мир в Северном Причерноморье. М., 1956.
331. Я. А. Шер. Каменные изваяния Семиречья. М.— Л., 1966.
332. Б. А. Шрамко. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке.— СА, 1957, № 1.
333. Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомин. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии.— СА, 1963, № 4.
334. М. Б. Щукин. О трех датировках черняховской культуры.— КСИА АН СССР, М., 1967, в. 112.
335. М. Б. Щукин. К вопросу о хронологии черняховских памятников Среднего Поднепровья.— КСИА АН СССР, 1970, в. 121.
336. С. В. Юшков. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. М.— Л., 1939.
337. В. Л. Янин. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. М., 1956.

338. Я. В. Яроцкий. Некоторые памятники древности близ с. Лепесовки.— ИАК, 1909, в. 29.
339. Я. В. Яроцкий. Летописные сказания о погребальном обряде русских славян.— У кн.: Труды общества исследователей Волины, т. XI. Житомир, 1915.
340. O. Almgren. Studien über nordeuropäischer Fibelformen. Leipzig, 1923.
341. W. Antoniewicz. Archeologia Polski. Warszawa, 1928.
342. W. Antoniewicz. Ślady Kultury gockiej na ziemiach słowińskich do najazdu Hunów. Warszawa, 1934.
343. K. Bielenin. Starożytne hutnictwo świętokrzyskie. Warszawa, 1964.
344. S. Buratyński. Tereny Nowej Huty w świetle badań archeologicznych, dziejów starożytnej metalurgii na ziemiach Polski południowej. Kraków, 1950.
345. B. Czerska. Wyroby metalowe z okresu lateńskiego na Śląsku.— AS, 1957, № 1.
346. J. Eisner. Slavische Ethnogenesis.— „Paleologia“, vol. 4, 1955, № 3—4.
347. J. Filip. Počátky slovanského osídlení v Československu. Praha, 1946.
348. L. Gajewski. Sprawozdanie z badań terenowych w Igolomi za rok 1956.— Spr. Ar., 1959, t. V.
349. A. Gieysztor. Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań.— „Kwartalnik historyczny“, 1954, Rocznik LXI.
350. K. Godłowski. Kilka uwag o stosunkach społecznych okresu późnolateńskiego i rzymskiego w świetle materiałów grobowych, Dawna Kultura, rocz III, 1956, zes. 3.
351. K. Godłowski. The chronology of the late roman early migration periods in Central Europe. Kraków, 1970.
352. J. Gromnicki. Międzynarodowe Seminarium Archeologii Słowiańskiej w Krakowie w 1957 r.— „Sprawozdania archeologiczne“, 1959, VII.
353. K. Hadaczek. Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa Rzymskiego.— MAAE, 1912, t. XII.
354. W. Hensel. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Warszawa, 1956.
355. J. Hnísdová. Zarove hroby z doby rímské v Tisicích. Archeologiske roshledy. Praha, 1955, roc. 7, ses. 2.
356. B. Jamka. Materiały z grobów kultury przeworskiej z Jadownik Mokrych, pow. Dąbrowa Tarnowska, Materiały starożytne, t. 2, 1957.
357. F. Kalousek, M. Pernicka. Die römerzeitliche Siedlung bei Vicemilice in Mahren. Sbornik praci filosofickej fakulty Brnenského university, roc. V, Rady archeologicko-klassickej (E), c. I. Brno, 1956.
358. R. Kozłowski. Badania technologiczne posahy Switowida z muzeum archeologicznego w Krakowie.— „Materiały archeologiczne“, 1964, V.
359. T. Kolnik. Popelnice pohrebyso z mladšej doby rimskej a pociatku stahovania narodov v Očkove pri Piestanoch.— SA, 1956, IV—2.
360. T. Kolnik. Nové sídliskové nálezy z doby rimskej na Slovensku.— AR, 1962, roc. XIV, zes. 3.
361. E. Konik. Śląsk starożytny a imperium rzymskie. Warszawa — Wrocław, 1959.
362. J. Kostrzewski. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów. Prehistoria ziem Polskich.— Encyklopedia Polska, t. IV, sc. I, dział. V. Kraków, 1939—1948.
363. J. Kostrzewski. Kultura prapolska. Poznań, 1949.
364. J. Kovrig. Die Haupttypen der Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. Dissertationes Pannonicae. 1937, ser. II, № 4.
365. J. Kudłacek. Kultura pohrebných poli cernachovského typu na Ukrajinie a antske problematike.— SA, 1957, roc. V, № 2.
366. T. Lehr-Splawiński. O pochodzeniu i praoczyźnie słowian. Poznań, 1946.
367. T. Lehr-Splawiński. Słowianie wschodnie, Kraków, 1946.
368. G. Lenczyk. Światowid Zbruczanski.— „Materiały archeologiczne“, 1964, V.
369. Z. Leski. Prace archeologiczne na Wołyniu.— ZOW, 1936, roc. XI, zes. 4—5.
370. T. Liana i T. Pietka. Osada z okresu wpływów rzymskich w Grodku Nadbużnym, pow. Hrubieszów.— WA, 1958, t. XXV, zes. 4.
371. H. Łowmiański. Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich. Warszawa, 1953.
372. K. Majewski. Importy rzymskie w Polsce. Warszawa — Wrocław, 1960.
373. B. Mitrea, C. Preda. Necropole die secolul al IV—lea. e. n. in Muntenia. București, 1966.

374. K. Moszyński. Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego. Wrocław — Kraków, 1957.
375. I. Nestor. Așesarile din societata primitivă și sclavașagistă in regiunea Dunarea de jos.— SCIV, 1950, nr. 1.
376. I. Nestor și E. Zaharia. Săpăturile de la Sărata-Monteoru.— MCA, 1959, t. VI.
377. I. Nestor și E. Zaharia. Săpăturile de la Sărata-Monteoru.— MCA, 1961, t. VII.
378. R. Pleiner. Domaci pec a doby rimskey Libici n. eide.— AR, 1957, roc. IX, ses. 2.
379. J. Poulik. Staroslověnska Morava. Praha, 1948.
380. J. Poulik. Jižni Morava — země dávnych slovana. Brno, 1948—1950.
381. P. Reinecke. Aus der russischen archäologischen Literatur. Mainzer Zeitschrift, I. Mainz, 1902.
382. T. Reymann. Pieczę garncarskie fabrycznej osady w Tropiszowie z okresu późnorzymskiego.— ZOW, 1934, z. 3—5.
383. J. Rosen-Przeworska. Przeżytki celtyckie i celtoscytyjskie na obszarze Polski.— „Archeologia Polski“, 1963, t. VIII.
384. E. Šimek. Posledni Keltove na Morave. Brno, 1958.
385. M. Smiszko. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschódniej. Lwów, 1932.
386. M. Smiszko. Osady Kultury lipickiej. Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego w Południowo-Wschodniej Polsce. Lwów, 1934.
387. M. Smiszko. Stan i potrzeby badań nad okresem cesarstwa rzymskiego w Południowo-Wschódniej Polsce. WA, 1936, XIV.
388. K. Snejdová. Sídliste starsi rimske v Novem Bydzoze.— AR, 1955, roc. VII, ses. 1.
389. J. Wielowiejski. Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnalatenskim i rzymskim.— Materiały starożytne, t. VI. Warszawa, 1960.
390. Z. Woźniak. Sprawozdanie z badań w Mogile (Nowa Huta), rejon Szpital-Wschód w 1957 r., Spr. A, t. X, 1960.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР — Археологическая летопись южной России
АС — Археологический съезд
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ — Вестник древней истории
ВИ — Вопросы истории
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ИАК — Известия Археологической комиссии
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
ЛГУ — Ленинградский государственный университет
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников СССР
СДК — По следам древних культур
СЭ — Советская этнография
Труды... АС — Труды... Археологического съезда
УІЖ — Український історичний журнал
AR — Archeologické rozhledy
AS — Archeologia Śląska
ZOW — Z otchłani wieków
МААЕ — Materialy antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne
МСА — Materiale și cercetări archeologice
SA — Slovenská archeológia
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche
Spr. Ar.— Sprawozdania archeologiczne
WA — Wiadomości archeologiczne

З М І С Т

Вступ	3
I. Історіографія та деякі проблемні питання	5
II. Етногеографія племен Південно-Східної Європи на рубежі та у перші століття н. е.	18
III. Історико-етнографічна характеристика черняхівських пле- мен II—V ст. н. е.	35
IV. Позитивний господарський та культурний досвід і сві- тогляд племен II—V ст. н. е.	77
V. Релігія та вірування	104
VI. Черняхівські племена та їх роль в історії Європи . . .	143
Висновки	161
Короткий опис пам'яток Дністро-Дніпровського межиріччя, на яких автором проводились археологічні дослідження . . .	162
Література	167
Список скорочень	179

Ион Срулевич Винокур

**ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА ЧЕРНЯХОВСКИХ ПЛЕМЕН
ДНЕСТРО-ДНЕПРОВСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ II—V ВВ. Н. Э.**

(На українском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *Н. Г. Айропетова*. Оформлення художника *В. П. Флакса*. Художній редактор *С. П. Квітка*. Технічний редактор *І. П. Савицька*. Коректор *О. С. Улезко*. Здано до набору 7. 6. 1971 р. Підписано до друку 3. 5. 1972 р. БФ 07937. Зам. № 1-1364. Вид. № 326. Тираж 4000. Папір № 1, 70×90^{1/16}. Друк. фіз. арк. 11,625. Умовн. друк. арк. 13,6. Обл.-вид. арк. 14,64. Ціна 1 крб. 68 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєчїна, 3.

Київський поліграфічний комбінат Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
вул. Довженка, 3